

A TRANSZNACIONÁLIS KAPITALIZMUS VÁLTOZATAI KELET-KÖZÉP EURÓPÁBAN*

Greskovits Béla

politológus, *professor*, Közép Európai Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Tanulmányok
tanszékének vezetője

Dorothee Bohle

politológus, *associate professor*, Közép Európai Egyetem Politikatudományi tanszékének vezetője

ÖSSZEFOGLALÓ

Cikkünk tárgya a szocialista rendszer bukása után Kelet-Közép-Európában kialakult három-fajta kapitalizmusnak, a balti államok tisztán neoliberális, a visegrádi országok beágyazott neoliberalis, és Szlovénia neokorporatista rendszerének elemzése. Bemutatjuk, hogy a három országcsoportban az eltérő mértékű és arányú állami beavatkozás különböző intézményi szerkezetre és teljesítményre vezetett négy fontos szférában: a piaci intézmények, az ipar növekedése és szerkezetváltása, a társadalmi kohézió fenntartása, és a makrogazdasági stabilitás területén. Az eltérő rendszerek kialakulását két tényező összjátékával magyarázzuk. Egyrészt kulcsszerepet tulajdonítunk a szocializmus összeomlását közvetlenül követő időszak politikai döntéseinek. Elemezzük, hogy hogyan befolyásolta e döntéseket a szocialista rendszer öröksége, és az, hogy a politika szereplői az örökséget a nemzeti függetlenség és a gazdasági fejlődés zálogának vagy inkább akadályának tekintették-e. E különbségek azt is érthetőbbé teszik, miért volt más és más mértékű a három kapitalista rendszerrel szembeni társadalmi ellenállás, és miért tért el a politikai verseny és a kialakuló demokrácia jellege. Másrészt kiemelt fontosságot tulajdonítunk a nemzetközi és transznacionális tényezők, különösen az Európai Unió és a nemzetközi nagyvállalatok hatásának.

KULCSSZAVAK ■ transznacionális kapitalizmus ■ beágyazott neoliberalizmus ■ ipari átalakulás
■ társadalmi kohézió ■ demokrácia típusai

BEVEZETÉS

A szocialista rendszer bukása után a kapitalizmus három változata alakult ki Kelet-Közép Európában: egy tisztán neoliberális típus a balti államokban, egy beágyazott neoliberalis típus a visegrádi országokban, és egy neokorporatista rendszer Szlovéniában. Tanulmányunk tárgya e kapitalizmusok sajátosságainak és kialakulásuk logikájának elemzése. Ennek során Polányi Károly elméletére támaszkodunk, aki szerint a piaci rendszer világtörténelmi terjeszkedését a negatív hatásai elleni társadalmi önvédelmi reakciók korlátozták, és az államnak e kettős dinamika mindkét mozzanatában fontos szerep jutott.

* Bohle–Greskovits (2007) cikkének rövidített magyar nyelvű változata.

Bemutatjuk, hogy a három országcsoportban az eltérő mértékű és arányú állami beavatkozás különböző intézményi szerkezethez és teljesítményhez vezetett négy fontos szférában: a piaci intézmények, az ipar növekedése és szerkezetváltása, a társadalmi kohézió fenntartása és a makrogazdasági stabilitás területén. Az eltérő rendszerek kialakulását két tényező összjátékával magyarázzuk.

Egyrészt kulcsszerepet tulajdonítunk a szocializmus összeomlását közvetlenül követő időszak politikai döntéseinek. Elemezzük, hogyan befolyásolta e döntéseket a szocialista rendszer öröksége, és az, hogy a politika szereplői az örökséget a nemzeti függetlenség és a gazdasági fejlődés zálogának vagy inkább akadályának tekintették. E különbségek azt is érthetőbbé teszik, miért volt más és más mértékű a három kapitalista rendszerrel szembeni társadalmi ellenállás, és miért tért el a politikai verseny és a kialakuló demokrácia jellege.

Másrészt fontosnak tartjuk a nemzetközi és transznacionális tényezők hatását. Az öröklött gazdasági és társadalmi szerkezet, valamint a gazdaságpolitikai döntések önmagukban nem, csak az Európai Unió és a transznacionális vállalatok befolyásának figyelembe vételével teszik érthetővé miért fejlődött eltérő módon a balti országok, a visegrádi országok, és Szlovénia kapitalizmusa, és melyek a radikális pályamódosításukat akadályozó, a jellegzetességeiket újratermelő tényezők és mechanizmusok.

A HÁROM RENDSZER TELJESÍTMÉNYÉNEK ÉS INTÉZMÉNYEINEK MÁTRIXA

Első ránézésre e rendszerek hasonlósága szembeszökőbb mint a különbségeik. Alig egy évtized múltán mind a nyolc állam demokratikus lett, bár új politikai rendszerük formája és minősége eltérő. Integrálódtak a globális és európai gazdaságba. Az EU országaival folytatott kereskedelmük megközelíti vagy meghaladja a bruttó nemzeti terméküket (a továbbiakban GDP). Beta-ozódtak a nyugati kereskedelmi, termelési, és pénzügyi rendszerekbe. Mára már külföldi befektetők uralják a legfontosabb exportágazataikat és belföldi szolgáltatásaikat. Tagságot szereztek mindegyik fontos nemzetközi szervezetben. A fentiek miatt felmerül a kérdés: vajon jogos-e ezeket a kicsiny államokat önmaguk szerencséje vagy épp balsorsa kovácsainak tartanunk. Voltak-e eszközeik fejlődési útjuk befolyásolására?

Egyes adatok szerint igenis voltak ilyen eszközeik. A Világbank adatai szerint a nyolc kelet-közép európai ország nemcsak a szovjet utódállamokhoz képest, hanem világviszonylatban sem szerepel túl rosszul az állami/kormányzati kapacitás minősége és hatékonysága tekintetében (Kaufmann–Kraay–Mastruzzi, 2006). Eszerint a kelet-közép európai államok dönteni tudtak abban is, mennyire korlátozzák a piaci rendszereik társadalmat szétziláló hatásait.

ELMÉLETI TÁMPONTOK

Polányi nyomán Kelet-Közép Európa új kapitalista rendszereit elsősorban aszerint különböztetjük meg, mekkora hangsúlyt kapott bennük a gazdasági liberalizmus és a társadalom védelmének elve, és hogyan intézményesültek az eltérő prioritások. Tipológiánk abban tér el a közfelfogástól, hogy a gazdasági protekcionizmust – mely részben a szocializmusból öröklött, részben pedig az újonnan betelepült transznacionális vállalatok és iparágak védelmét biztosította védővámokkal, állami támogatásokkal, és speciális szabályozással –, éppúgy a társadalom védelme egyik alesetének tekintjük, mint a jóléti állam szokásos szolgáltatásait. Jóllehet a politikai vitákban az ipari protekcionizmus költségei általában az „igazi” jóléti kiadásokat megkurtyító tételként jelennek meg, szerintünk a kétfajta protekcionizmus ellentéte nem antagonisztikus. Egyfelől a vállalatokat a foglalkoztatás megőrzésére vagy új munkahelyek teremtésére ösztönző támogatások részben kiválthatják a munkanélküli segélyekre vagy a korai öregségi és rokkantsági nyugdíjakra fordítandó állami forrásokat. Másfelől a költségvetés közoktatási és közegészségügyi kiadásait úgy is értelmezhetjük, mint a versenyképességüket az egészséges és képzett munkaerőre alapozó vállalatok és iparágak állami támogatását.

Kelet-Közép Európa államai különböző válaszokat adtak a „nagy átalakulásuk” kihívására. Észtországban, Lettországban, és Livániában a gazdasági liberalizmus egy új, radikális *neoliberális* változata diadalmaskodott, amely nem nagyon túrt meg szociális engedményeket. Ezzel szemben a visegrádi országok közös sajátossága a kompromisszum keresése a piaci rendszer és az ellene való védekezés *mindkét* formája – a gazdasági és a jóléti protekcionizmus – között. Úgy is felfoghatjuk, hogy ezek az országok lényegében a második világháború utáni korszak nyugat-európai sikerreceptjét próbálták átvenni, amit Polányi nyomán John Ruggie (1982) „beágyazott liberalizmus”-nak nevezett el. Csakhogy ebből a szempontból túl későn „tértek vissza” Európába, mert a globalizáció korában a piaci alkalmazkodást megkönnyítő iparpolitika és a bőkezű jóléti állam korábban bevált együttese már nem alkalmazható a régi módon. Ezért a visegrádi négyek kompromisszumai inkább számos nyugat-európai ország napjainkra jellemzővé vált „beágyazott neoliberális” rendszerére emlékeztetnek, melyben a társadalom védelme részben már elvesztette eredeti célját és intézményi alapjait, és „alárendelődött a neoliberális versenyképesség vezérelvének” (Van Apeldoorn, 2002: 181). Kelet-Közép Európában csak Szlovénia neokorporatista kapitalizmusa tekinthető a piaccgazdaság és a kétfajta protekcionizmus intézményesült rendszerének, melyben az állam a munkaadók, a munkások és más társadalmi partnerek képviselőivel egyeztetve keresi a kiegyensúlyozott megoldásokat (Schmitter, 1974; Tatur, 1995).

PIACI ÁTALAKULÁS

A három rendszer nem különbözik lényegesen a liberalizáció és privatizáció elért szintjében, sem a piac egyéb intézményeinek meghonosításában. Az új évezred elejére a régió összes országa bevezette már a nyugati piacgazdaságok alapintézményeit. Ugyanakkor különbség volt a piacgazdaság megteremtéséhez szükséges reformok radikalizmusában. Ha a radikalizmust az évről-évre bevezetett reformok mennyisége alapján értékeljük, ami az EBRD átalakulási indexének éves változásával megközelítően mérhető, azt találjuk, hogy a balti államok reformpályája volt a legradikálisabb, Szlovéniáé pedig a leglassúbb. A visegrádi országok ebben a tekintetben köztes pozíciót foglalnak el. Két fontos tény ismerete segíthet a különbség megértésében. Az egyik, hogy a szocialista rendszer alatti reformkísérleteiknek köszönhetően Magyarország, Lengyelország, és Szlovénia gazdasága már 1989-ben is eléggé liberalizált volt, míg a balti államoknak csaknem a „nulláról” kellett indulniuk. A másik tény, hogy a szocialista rendszer 1991-ig bírta a balti államokban, ezért csak később kezdhettek piaci reformokba mint Kelet-Közép Európa többi országa.

IPARI SZERKEZETVÁLTÁS

Különösen a visegrádi csoporttal összevetve feltűnőek a balti térség ipari szerkezetváltásának gyenge pontjai. Míg az 1992–2003 közötti időszakban az ipari termelés mind a visegrádi csoportban mind Szlovéniában kilábalt a válságból és egészében véve növekedett, a balti térség átlagos ipari növekedési üteme negatív volt. Ennél is fontosabb, hogy a balti államokban a szegényebb fejlődő országokra jellemző exportszakosodást találunk, melyben a természeti erőforrásokra, és az alacsony bérű, képzetlen élők munkára alapozott termékek a dominánsak. Ezzel szemben a visegrádi államok és Szlovénia a komplex technológiát, fizikai és humán tőkét igénylő termékek nagy exportőrei, éppúgy mint a fejlett országok. Hasonló különbséget találtunk a tőkebefektetések szerkezetében: a teljes vizsgált időszakban egy főre vetítve a visegrádi országok komplex iparágaiba mintegy tízszer annyi külföldi tőke érkezett, mint a megfelelő balti iparokba.

1. táblázat. Ipari átalakulás

	Az ipari termelés átlagos növekedé- si üteme (1992–2003, %)	Komplex ipari export (a teljes export %-ában 2000–2004, átlag)	Egy főre jutó komplex ipari külföldi tőke- állomány (2002– 2004, USD)	A vállalatok ágazati, ad hoc és horizontális állami támogatása (2000–2004 átlaga a GDP %-ában)
Észtország	0,5	38	96	0,16
Lettország	-2,0	15	29	0,33
Litvánia	-3,1	31	107	0,37
Balti átlag	-1,5	28	77	0,29
Csehország	3,1	56	1113	2,23
Magyarország	6,5	67	875	1,13
Lengyelország	6,4	44	244	1,30
Szlovákia	2,5	50	-	0,54
Visegrádi átlag	4,6	54	744	1,30
Szlovénia	1,0	49	198	0,73

Források: 1. oszlop: EBRD Transition Report, különböző kötetek. 2. oszlop: a szerzők saját számításai az ENSZ Statisztikai Osztálya COMTRADE adatbázisa alapján. Komplex ipari exportnak a SITC-klasszifikációban az 5 (vegyipar) és 7 (gépek és berendezések) kódjegyű termékeket tekintettük. 3. oszlop: Kettner (2005), és a szerzők saját adatgyűjtése és számításai a külföldi tőkebehozatalt koordináló nemzeti szervezetek adatai alapján; 4. oszlop: Eurostat.

Eltérés van abban is, mennyire és mi módon ösztönözték ezek az országok az öröklött ipar új, transznacionális irányítású tevékenységekké való átalakulását. A visegrádi államok védővámokkal és protekcionista szabályozással, exportzónákkal, adókedvezményekkel, állami fejlesztési támogatásokkal igyekeztek felgyorsítani a külföldi tőke beáramlását és ezáltal is csökkenteni a válság sokkhatásait. Effajta iparpolitika jóval kevésbé volt jellemző a balti országokra.

JÓLÉTI ÁLLAM ÉS AZ IPARI KAPCSOLATOK RENDSZERE

Bár a Gini-indexek, a relatív jövedelemarányok, és az egyenlőtlenség más mutatói nem festenek túlzottan előnytelen képet a régióról, a balti rendszer meglehetősen egyenlőtlennek, ipari kapcsolatait tekintve pedig messzemenően decentralizáltnak mutatkozik. Szlovénia képviseli az ellenkező véletet, míg a visegrádi térség az Eurostat adatai szerint a pólusok között helyezkedik el. Még egyértelműbbek a különbségek a társadalmi kohézió fenntartását célzó erőfeszítések nagyságrendjében.

2. táblázat. Állami szociális kiadások

	Szociális kiadások (2000–2004 átlaga a GDP %-ában)	Egy főre jutó szociális kiadások (2000–2003 átlaga, PPS euró)	Passzív és aktív munkaerőpiaci kiadások a GDP %-ában (90-es évek vége)	Kollektív szerző- déssel foglalkoz- tatott az összes foglalkoztatott %-ában (2000-es évek eleje)
Észtország	13,6	1300	0,16	21–30
Lettország	14,2	1120	-	11–20
Litvánia	14,5	1264	-	11–20
Balti átlag	14,1	1228		14–23
Csehország	19,8	2752	0,50	21–30
Magyarország	20,4	2439	0,96	31–40
Lengyelország	21,3	2020	2,20	41–50
Szlovákia	19,1	1982	1,10	41–50
Visegrádi átlag	20,1	2298	1,19	34–43
Szlovénia	25,0	3920	1,72	91–100

Források: 1-2 oszlop: Eurostat; 3. oszlop: Riboud—Sánchez—Páramo—Silva—Jáuregui (2002: 13); 4. oszlop: Visser (2005).

Ezeknek az adatoknak a tükrében nem születtek szerencsés csillagzat alatt azok a balti lakosok, akiknek létfenntartása kisebb-nagyobb mértékben a jóléti államtól függ. A térség a munkások számára sem paradicsom. Sőt, a centralizált ipari kapcsolatok híján épp az „önjelölt skandináv” balti államokban találhatjuk Kelet-Közép Európa legkevésbé „skandináv” jellegű kapitalizmusát. Alacsony a szakszervezeti szervezettség, decentralizáltak a bértárgyalások, és a kollektív szerződések a munkások csekély kisebbségét védik. A munkásoknak a gazdasági döntésekbe való bevonása szempontjából persze a visegrádi rendszer sem szerepel sokkal jobban. Szlovénia az egyetlen ország, ahol ágazati és nemzeti szinten is szilárdan intézményesült a menedzsment és a munkások közötti érdekegyeztetés, továbbá a jóléti, ipari és makrogazdasági politikák feltételeinek és következményeinek összehangolása.

MAKROGAZDASÁGI STABILITÁS

A makrogazdasági stabilitás és a fegyelmezett állami pénzügyek jelentik a balti gazdaságok erősségét, habár Szlovénia e tekintetben sem marad el mögöttük. Mindkét rendszer sikeresen átvette az EU „stabilitási kultúráját” (Dyson, 2006), jól teljesíti a maastrichti konvergenciakritériumokat, így a balti államok alighanem hamarosan követhetik az eurót elsőként bevezető Szlovéniát. A GDP-hez

mérten a balti államok költségvetése messze a legkisebb, államháztartásuk a legkevésbé eladósodott egész Kelet-Közép Európában. Szigorú pénzügyi politikájuk központi intézménye a fejlett országokban alig alkalmazott valuta-tanács, és ők használták legtudatosabban ERM-2 tagságukat mint a pénzügyi stabilitásuk és pénzügyi hitelességük nemzetközi pillérét (Feldmann, 2006a). Ezzel szemben a visegrádi rendszerben (bár Szlovákia ma kivételnek tűnik), sem a pénzügyminisztériumok sem a jegybankok nem jutottak hasonló egyeduralomra az államháztartást befolyásoló rivális intézményekkel szemben.

3. táblázat. Makrogazdasági stabilitás

	Állami kiadások és bevételek egyenlege (2000–2003 átlaga a GDP %-ában)	Államadósság (2003, a GDP %-ában)	Állami kiadások (2000–2003 átlaga a GDP %-ában)
Észtország	+2,3	5,3	35,5
Lettország	-2,1	13,4	35,7
Litvánia	-2,1	21,9	31,7
Balti átlag	-0,6	13,5	34,3
Csehország	-7,2	38,8	42,4
Magyarország	-5,4	57,4	49,8
Lengyelország	-3,4	45,3	42,9
Szlovákia	-6,9	42,6	50,4
Visegrádi átlag	-5,7	45,9	46,4
Szlovénia	-2,6	29,3	48,1

Forrás: EBRD Transition Report 2005.

TÁMOGATÁS, TILTAKOZÁS, ÉS DEMOKRATIKUS VERSENGÉS: A RENDSZEREK POLITIKAI DINAMIKÁJA

Peter Gourevitch szerint „a gazdaságpolitikához politika kell [...], ahhoz hogy egy megoldás egy kormány tényleges gazdaságpolitikájává váljon, szert kell tennie azok támogatására akiké a politikai hatalom” (Gourevitch, 1986: 17). Mekkora politikai támogatottságot tudhattak maguk mögött a kelet-közép európai rendszerek?

TÁRSADALMI TILTAKOZÁS ÉS VÁLASZTÓI KIHÍVÁSOK

Annak ellenére, hogy a kilencvenes évtized válságos első fele nagy társadalmi csoportok számára rendkívüli megterheléssel járt, a legutóbbi időszakot kivéve Kelet-Közép Európa új kapitalista rendjének csak csekély mértékű társadal-

mi tiltakozással kellett szembesülnie (Greskovits, 1998). Ugyanakkor, bár a tiltakozás általában alacsony szinten maradt, a három országcsoporthoz ebből a szempontból valamelyest mégiscsak különbözik: míg a balti államokban és Szlovéniában alig voltak sztrájkok, egyes visegrádi országokban valamivel gyakrabban került sor munkabeszüntetésekre vagy másfajta tiltakozó akciókra (Bohle–Greskovits, 2006).

A rendszerek és gazdasági és szociális programjaik elfogadottságának, illetve vitatottságának egy másik mutatója a választások kimenetele. E tekintetben is eléggé jól elkülönülnek a régió belüli változatok. A legutóbbi időkhöz a balti térségben (Litvánia kivételével) és Szlovéniában a választók rendre olyan pártokat tüntettek ki bizalmukkal, amelyek kormányra kerülve a rendszer fő feladatait ugyanúgy rangsorolták, mint elődeik. Így a szocialista rendszer bukása után jórészt jobbközép erők voltak uralmon Észtországban és Lettországban, míg Szlovéniában huzamosan a balközép kormányozhatott. A visegrádi csoport más dinamikát mutatott, a jobb és baloldali kormányok eléggé szabályos váltakozását. Lengyelországban, és 2006-ig Magyarországon, sem a bal-, sem a jobboldal nem maradhatott kormányon két egymást követő időszakban. Csehországban és Szlovákiában pedig a jobb–bal, illetve a bal–jobb helycsere két periódusonként zajlott, melyek közül a másodikikat meggyengült koalíciók, kisebbségi kormányzás, és előrehozott választások jellemezték. Mi magyarázhatja a rendszerek különböző mértékű támogatottságát illetve vitatottságát? Hogyan lehetséges, hogy a társadalmi kohéziót háttérbe szorító balti rendszer kevésbé tűnik politikailag vitatottnak és instabillnak, mint a szociális problémák iránt több érzékenységet mutató visegrádi beágyazott neoliberalizmus?

A SZOCIALISTA RENDSZER ÖRÖKSÉGE, AZ ELSŐ NAGY POLITIKAI DÖNTÉSEK ÉS KÖVETKEZMÉNYEIK

Korai cikkében Claus Offe (1991) pesszimista jóslatot fogalmazott meg a kelet-európai demokrácia perspektíváiról. Szerinte a térség országainak rövid idő alatt „hármast”, azaz nemzeti, piaci, és demokratikus átalakuláson kellett átmenniük. E feladatok sokszor ellentmondásban voltak egymással, és mindegyikük társadalmi konfliktusokat hordozott. Mindebből Offe arra jutott, hogy az új demokráciák tartós fennmaradására kevés a remény.

Esetünkben a történelem egyelőre nem igazolta Offe pesszimizmusát, hiszen a kelet-közép európai államok, bár nem kis nehézségek árán, de mégiscsak megbirkóztak a hármast átalakulással. Sőt, a reformerek és politikusok arra is képesek voltak, hogy rangsorolják a fenti három feladatot, és eldöntsék, hogy a végrehajtásuk zálogának vagy akadályának tekintsek-e mindazt amit a szocialista rendszer hátrahagyott.

Az örökség, annak megítélése, és az ezáltal is befolyásolt reform-prioritások nagy hatással voltak az új politikai választóvonalakra, konfliktusokra, és a demokrácia formájára. A legfontosabb következmény nem az új demokráciák bukása lett, hanem Szlovénia kivételével a piacgazdaság és demokrácia „alacsony szintű egyensúlyi állapotai” között lavírozó, „minőséghibás” politikai rendszerek kialakulása (Greskovits, 1998). E változatok jellemzéséhez Carlos Acuna és William Smith (1994) latin-amerikai demokráciákra kialakított fogalmait vesszük kölcsön.

A balti államok: nemzeti függetlenség, gazdasági neoliberalizmus,
és részleges, kirekesztő demokrácia

A kelet-közép európai országok közül leginkább a baltiak helyzetét jellemezte Offe átalakulási trilemmája, mert a szovjet szocializmus gátolta nemzeti és állami intézményeik fenntartását és fejlődését, és a piaci szocializmussal való kísérletezést is kevésbé tűrte, mint például Magyarországon. Ugyanakkor a balti államok rendszerváltó politikusai érezhették a legsürgetőbbnek, hogy megszabaduljanak a szocialista rendszer örökségétől, amit lényegében a szovjet uralommal azonosítottak. Hogyan sikerült úgy feloldaniuk a trilemmát, hogy az eredmény folyamatos politikai támogatásra számíthatott?

Más elemzőkhöz hasonlóan mi is abban látjuk a magyarázatot, hogy a forradalmi változás mindhárom országban az identitáspolitikai területén kezdődött, vagyis azzal, hogy újra fogalmazták az érzést, lett, és litván nemzet Oroszországhoz, az orosz kisebbséghez, és a Nyugathoz fűződő viszonyát (Lagerspetz–Vogt, 2004: 71–73). Az identitáspolitikai szerepet játszik a balti országokban, és hatással van kapitalizmusukra és demokráciájukra. Elsősorban ezen alapul, hogy az új rendszer támogatást élvez annak ellenére, hogy a gazdasági és szociális eredményei szerényebbek más országokéinál. Mint Lagerspetz és Vogt írja, „az identitáspolitikai szemszögéből a demokrácia, a parlament, az államelnök és a politikai pártok mindmáig fontos szerepet játszanak, hiszen ezek az új intézmények minden kétséget kizáróan bizonyították az észtek »európaiságát«” (uo.: 73).

Csak hogy az identitáspolitikai (Litvánia kivételével) kirekesztő demokráciához vezetett. Köztudott, hogy Észtország és Lettország rendkívül szűkkeblű állampolgársági törvényt vezetett be a 90-es évek elején. Automatikusan csak az 1940 előtti lakosok és leszármazottaik kaptak állampolgárságot, a szovjet rendszer alatt betelepült oroszok és más kisebbségek tagjai azonban nem. Ráadásul mindkét törvény szigorú feltételekhez kötötte az állampolgárság elnyerését. Bár főként az EU nyomására a törvényeket később valamelyest liberalizálták, Lettország lakóinak 22%-a még 2003-ban sem rendelkezett lett állampolgársággal (Smith–Sivertsen, 2004: 102–3). Észtországban 2002-ben a

lakosság 13%-ának semmilyen, 6%-ának pedig csak orosz állampolgársága volt (Lagerspetz–Vogt 2004: 75–6).

Az állampolgársági törvények lefojtották a politikai konfliktusokat. Egyrészt, bár az orosz kisebbség alighanem kevésbé lelkesedett a szovjet birodalomból való kiválás következményeiért, mint az észti és a lett többség, nem volt szavazati joga, így ellenvéleményének nem tudott hangot adni a demokratikus politikában. Másrészt a társadalmi tiltakozásnak a szervezeti előfeltételei is hiányoztak.

A balti államok nacionalizmusával és politikai illiberalizmusával jól megfértek gazdasági neoliberalizmusuk. Az újonnan elnyert nemzeti függetlenség védelmében kulcsszerepet kaptak a radikális gazdasági reformok, hiszen ezek révén mérséklődhetett a leggyorsabban a balti gazdaságok keleti kiszolgáltatottsága. E tekintetben a reformok sikeresek voltak: az utódállamokkal fennálló ipari és kereskedelmi kapcsolatok helyébe a nyugati integráció, a rubel helyébe új nemzeti valuta lépett.

A radikális átalakulással járó szociális megpróbáltatások, például a tömeges és tartós munkanélküliség, az átlagnál is jobban sújtották azokat a többnyire az orosz kisebbséghez tartozó, képzett és jól fizetett munkásokat, akiket a szovjet korszakban létrehozott nehézipar és komplex feldolgozóipar foglalkoztatott. A kirekesztő demokrácia azonban meg tudta óvni a neoliberais gazdasági programot kárvallottjai e nagy csoportjának szociális követeléseitől, mivel állampolgárság híján az észtszázági ipari munkások mintegy 57%-ának, és a lettországiak 62%-ának nem volt választójoga (Mygind, 1998: 10). Az állampolgársági (és a fokozatosan szigorított nyelvismereti) törvényekkel a két ország teljes munkásságának zömét változtatták *de facto vendégmunkássá* annak minden jogi, befolyás- és státuszbeli hátrányával. Ráadásul a válság és a reformok aláásták a szakszervezetek erejét, így az új rendszerben az orosz kisebbség nemcsak a demokratikus politikában, hanem a társadalmi érdekképviselői politizálásban is hallgatásra kényszerült. Így a balti országokban összefonódott és egymást erősítette a tömeges politikai kirekesztés és a társadalmi marginalizáció.

Végül az identitáspolitika jelentősége annak megértését is megkönnyítheti, miért a makropénzügyi stabilitás lett a balti államok prioritása. Új nemzeti valutáik a visszanyert szuverenitásuk fontos szimbólumai és eszközei voltak (Feldmann, 2006a). Így a valuta értékállóságát biztosító intézmények, a kötött árfolyam vagy a valutatanács, végső fokon a nemzetállam stabilitását is garantálták. Ennél fogva gyakorlatiasabb funkciójuk, a pénzügyek „depolitizálása”, vagyis a politikai befolyás intézményes korlátozása a gazdaság e fontos területén (Gill, 2003: 182), könnyen támogatásra lelhetett abban a közvélekedésben, ami szerint a nemzeti lét alapjainak stabilitása nem válhat napi politikai csatározások martalékává.

Szlovénia: kedvező örökség, befogadó politikum

Ami a rendszerváltozáskor felmerült tennivalókat illeti, Szlovénia helyzete első látásra nagyon hasonlított a balti államokéhoz: hozzájuk hasonlóan Szlovéniának is független nemzeti államot, demokráciát, és piacgazdaságot kellett építenie. Politikai értelemben viszont Szlovénia az ellenkező póluson foglal helyet, hiszen „az erős társadalmi szereplőkre és aktivista államra alapozott befogadó demokrácia” (Acuna–Smith, 1994: 44–6) valamennyi ismérve jellemző rá. Mi a különbség oka?

A magyarázat jórészt az ország kedvezőbb örökségében rejlik. Szlovénia hármasként átalakulása elnyújtott és fokozatos folyamat volt, amely még Tito Jugoszláviájában elkezdődött. Mint a jugoszláv föderáció viszonylag önálló tagjának, Szlovéniának voltak öngazgatási tapasztalatai. Ez a rendszer egy a többi szocialista országban hiányzó participációs elemet vitt a politikába. Olyan munkásképviseleteket, menedzsereket, és állami hivatalnokokat hagyott hátra, akiknek a hajlandósága és a gyakorlati tapasztalata is megvolt a mikro- és makrogazdasági, és szociális célok közötti kompromisszumok kereséséhez. Emellett, a szlovén gazdaság nemcsak a legliberálisabb, hanem a legfejlettebb és a nyugat felé legnyitottabb gazdaság volt a szocialista térségben. Messze nem függött annyira Szerbiától, mint a balti térség Oroszországtól.

Végül, de nem utolsó sorban, mivel a politikai és gazdasági liberalizáció jóval megelőzte a nemzeti függetlenséget, az identitáspolitika soha nem vált főszereplővé, mint a balti államokban. Az, hogy a nemzeti önállóság ügye egyáltalán előtérbe került, inkább csak reakció volt a jugoszláv föderáción belüli recentralizációs törekvésekre Titó halála után, és még inkább 1987-től, amikor a szerb kommunista párt a keményvonalasok vezetése alá került (Harris, 2002: 155). Mindemellett az ország etnikai egysége is hozzájárult, hogy a szlovén nacionalizmus egy befogadó politikum alapjává válhatott, amelynek nem kellett a külső és belső veszélyek elleni védekezésre berendezkednie. Az öngazgatási tapasztalat a neokorporatizmus új intézményeiben hasznosult, melyek egyes hasonló nyugati rendszereknél is jobban számítottak a munkásszervezetekre a gazdasági döntésekben. A viszonylag enyhe átalakulási válság kipenderítette a hatalomból az első szabad választásokon nyertes jobbközép koalíciót, és ezzel kezdetét vette az évtizedes balközép hegemonia. „Ettől kezdve az érdekegyeztetés kulcsfontosságú elemévé vált a balközép kormányok és a gazdasági érdekképviseletek közötti folyamatos politikai tárgyalás és alku, ami a társadalom tagjainak szemében legitimálta a piaci reformokat” (Stanojevic, 2003: 290).

A visegrádi országok: kompenzáció intézményesített érdekegyeztetés
nélkül és a duális demokrácia kialakulása

Örökségüket tekintve a visegrádi országok a balti államok és Szlovénia között helyezkedtek el. Csehország is, Szlovákia is alig reformált tervgazdaságot örökölt, de iparuk a szovjet gazdaságtól kevésbé függött, és valamelyest versenyképesebb volt, mint a balti államoké. Mindkét országrész új nemzetállammá vált, de önállóságukat nem fenyegette külső veszély. Bár a nemzeti kérdés általában nem kapott akkora hangsúlyt mint a balti államokban, Szlovákiában, a legszegényebb és etnikailag leginkább vegyes visegrádi államban a nemzet ügye egy időre ellentmondásba került a demokráciával és a piacgazdasággal.

Lengyelország és Magyarország megreformált piaci szocializmust örökölt, ami megkönnyítette átalakulásukat. Emellett, szerencséjére mindkét ország elkerülhette az új nemzetállam építésének bonyodalmaait. Kezdetben nagy terhet jelentett viszont a 80-as években felhalmozott külső adósságuk.

Az örökségben rejlő esélyek és kihívások, továbbá a politikai elit válasza érthetővé teszik a visegrádi országok köztes helyzetét mind a befogadóbb társadalompolitikájuk, mind a rendszereik törékenyebb támogatottsága tekintetében. Az itteni reformerek tudták ugyan, hogy az átalakulás nagy politikai és szociális feszültségekkel jár, de levezetésükhöz nem használhatták a balti módszert, a kirekesztő identitáspolitikát. A szlovén recept alkalmazásától – vagyis a társadalmi partneri szerepek intézményesítésétől – viszont visszariadtak. Ehelyett viszonylag nagyvonalú, részben ad hoc, részben célzott jóléti és gazdasági protekcionista csomagokkal próbálták kompenzálni a kárvallottakat, megbékíteni és megosztani a reformok ellenzékét (Kornai, 1996; Greskovits, 1998; Vanhuyse, 2006).

Jó példa erre Lengyelország esete. A lengyel reformerek előre látták, hogy az átalakulás aláássa az ipari munkások és a vidéki lakosság tömegeinek létalapját (Balcerowicz, 1995: 262–3). Tartottak tőle, hogy a Szolidaritás szakszervezeti szárnya a várható tiltakozások élére áll. Ugyanakkor a tényleges partneri szerep helyett csak a reform segédcsapataként tudták elképzelni a szakszervezetet. A munkásképviseletek vagy az állampolgári bizottságok öröklött helyi szervezeteit többnyire mellőzték, befolyásukat igyekeztek a minimálisra korlátozni (Grabowski, 1996). Széles körben alkalmazták viszont a „felülről” jövő kompenzáció technikáit. Lengyelország munkanélküli segélyrendszert, minimumbér szabályozást vezetett be, és megnyitotta a jóléti rendszert a korai öregségi és rokkantsági nyugdíjba menekülők tömegeinek befogadására (Orenstein–Haas, 2005).

Ezeket a módszereket a többi visegrádi állam is rendszeresen alkalmazta. Magyarország jóléti rendszere, amely a korai nyugdíjaztatást és a munkanélküli segélyeket a családtámogatás különböző formáival kombinálta (Vanhuyse, 2006), a 90-es évek közepéig az egyik legbőkezűbb volt a térségben, a három-

oldalú érdekegyeztetés intézményesítése azonban jóval kevésbé volt sikeres. Csehországra és Szlovákiára is eléggé kiterjedt jóléti protekcionizmus volt jellemző, emellett a munkanélküliség növekedésének féken tartása érdekében mindkét ország tovább támogatta iparvállalatait. Bár kezdetben a szakszervezetek elfogadott tárgyaló partnerek voltak, később a cseh kormányok már húzódoztak a tripartizmustól, Szlovákiában pedig nagyrészt leépült a háromoldalú egyeztetés rendszere (Ost, 2000: 512–3).

Polányi eredeti gondolataival összhangban, nem találtunk olyasféle világos „munkamegosztást” a balközép és jobbközép kormányok között, ami szerint az előbbieket a társadalom jólétére, az utóbbiak pedig a piaci rendszer kiterjesztésére, vagy csupán a gazdaság védelmére koncentráltak volna. Politikai színezetüktől függetlenül a tömegpártok általában felismerték a társadalom és a gazdaság szereplőinek védelme közötti összefüggést, választások előtt mindkét ügyet felvállalták, és hatalomra kerülve túlélési érdekeiknek megfelelően kombinálták a kétfajta protekcionizmust.

A fent leírt sajátosságok miatt tartjuk a „duális demokrácia” fogalmát jól alkalmazhatónak a visegrádi országok politikai rendszereire. Az egyes társadalmi csoportok szelektív és korlátozott védelme, illetve az elitnek a társadalmi „ellenzék egy stratégiai jelentőségű kisebbségével” kötött szövetsége rendre együtt járt a „szereplők maradékának partvonalra szorításával, a kollektív cselekvési kapacitásaik szétzúzásával vagy semlegesítésével” (Acuna–Smith, 1994: 47). Így a politikai és gazdasági stabilitás végső fokon azon múlt, mennyire ügyesen manőverezett az elit a szövetségeseinek a döntéshozatalba való „beemelése” és kompenzálása, illetve a potenciális ellenfeleinek megosztása és kiszorítása közötti szűk mezsgyén.

Mindezek alapján a duális demokrácia sokkal inkább *a rövid távú túlélési taktikák, mint a távolatos stratégiák* politikai rendszere. Ez részben megmagyarázza a visegrádi kormányok ingatag támogatottságát, és a hatalomért folyó kiélezett versenyt, amit bizonyos mértékig a piacosság és a protekcionizmus adott mértékével, arányaival, és makrogazdasági következményeivel kapcsolatos rendszeresen feltámadó elégedetlenség fűtött. Hogy e politikai váltógazdaságokban a sikert kiszámítható ütemben követte a gyors bukás, az nem kis mértékben a beágyazott neoliberalizmusuk komplex, ellentmondásos és intézményileg szabályozatlan célrendszerének eredménye. 2005-től az eddigi viszonylag kiegyensúlyozott centrista politizálás helyett a destabilizáció jelei mutatkoznak a visegrádi országokban. Bár tipológiánk támpontokkal szolgálhat az új helyzet elemzéséhez, erre ebben a tanulmányban nem vállalkozunk.

AZ EU HATÁSA, A TRANSZNACIONÁLIS VÁLLALATOK PREFERENCIÁI,
ÉS A HÁROM RENDSZER TÁRSADALMI-GAZDASÁGI LOGIKÁJA

Kifejtettük, hogy a kezdeti politikai döntéseknek nagy szerepe volt a különböző kapitalizmusok kialakulásában. De vajon a demokratikus nemzeti politika volt az egyetlen fontos tényező? Ennek ellene szól, hogy a rendszerek nem elszigetelt nemzeti gazdaságokban, és nem is társadalmi „vákuumban” keletkeztek. Következésképpen a demokratikus nemzeti politika szintjén aligha tártható fel az összes fontos befolyás, esély, és kockázat. Az alábbiakban kifejtjük, hogy bár a nemzeti politikai választások a 90-es évek végére sem váltak lényegtelené, szabadságfokukat és hatásukat egyre inkább korlátozta az EU és a transznacionális vállalatok befolyása.

AZ EU SZEREPE

Ha a kelet-közép európai rendszerek magukra hagyva fejlődtek volna, mai képletük alighanem még inkább eltérne: szélsőséesebb formát öltött volna a balti piaci radikalizmusa és kirekesztő demokráciája, a visegrádiak makrogazdasági instabilitása, vagy épp Szlovénia protekcionizmusa. De úgy tűnik, az EU az *acquis communautaire* szabályain túlmenően is megpróbálta egy bizonyos fajta kapitalizmusmodell felé terelni az új rendszereket. Mint köztudott, ennek a modellnek négy alappillére az Egységes Belső Piac, az EMU, a liszaboni stratégiák, és végül, az előbbieknél alárendelten, egy szociális követelményrendszer: vagyis pontosan azok a prioritások, amelyekben a kelet-közép európai rendszerek különbsége megnyilvánul. A csatlakozási tárgyalások során és után az EU különféle testületei és más tényezői rendre megpróbálkoztak azzal, hogy a „szélsőségek” nyesegetésével és a különbségek kordában tartásával valamelyest kiegyensúlyozzák az új tagok fejlődési pályáit. Például a belépési követelmények teljesítéséhez Észtországnak némileg vissza kellett táncolnia a szabadkereskedelemtől, ezzel szemben Szlovéniának fel kellett gyorsítania a privatizációt, és megnyitni stratégiai ágazatait a külföldi befektetők előtt (Lindstrom, 2005). A visegrádi országok sok bírálatot kaptak a maastrichti konvergenciakritériumok megszegése miatt, vagy azért mert bírálóik szerint tisztességtelen adóversennyel és szociális dömpinggel vadásztak nyugati beruházókra és új munkahelyekre. Talán megkockáztatható, hogy az EU – bár sokszor ad hoc módon – a régi tagállamok ellentmondásos rendszersajátosságait ötvöző beágyazott neoliberalizmus felé próbálta terelni az új tagokat.

Fontos megérteni, hogy a majdani tagállamok politikai életében az EU általában nem úgy lépett fel mint egy jól elkülöníthető „külső” tényező. Helyesebb az EU befolyását abban látni, hogy fontos nemzetközi és transznacionális dimenziókat „ültetett át” a nemzeti politikába anélkül, hogy annak közvetlen és tevékeny

részvevőjévé vált volna. Egyrészt a helyi politikai tényezők sokszor használták az EU követelményeit, és az uniós testületek és intézmények véleményét a saját belpolitikai céljaik igazolására, nyomásgyakorlásra, vagy riválisaik gyengítésére. Másrészt, az európai integráció szélesre tárta a kaput a transznacionális tőke előtt, amely, csakúgy mint az EU, közvetlen részvétel híján is hatni tudott a nemzeti politikára, és ezáltal a kapitalizmus kialakuló változataira.

A TRANSZNACIONÁLIS VÁLLALATOK STRUKTURÁLIS HATALMA

Jonas Pontusson megfogalmazásában a tőke hatalma a kapitalista „gazdaság intézményi szerkezetéből ered [...], e strukturális hatalom lényege legegyszerűbben talán a »kivonulási opció« meglétében foglalható össze” (Pontusson, 1992: 233). Ez a gondolat jól alkalmazható a kelet-európai átalakulás körülményeire is. Mindenekelőtt, mivel a térségben kevés volt a helyi tőke, nem meglepő, hogy a transznacionális vállalatok váltak a kialakuló kapitalizmus domináns csoportjává. Továbbá e cégek már betelepedésük *előtt* strukturális hatalommal rendelkeztek: dönthettek úgy is, hogy nem fektetnek be. Végül pedig betelepülésük után a „kivonulás”, „tiltakozás” és „hűség” Albert Hirschman (1970) által feltárt teljes dinamikája működésbe lépett, és meghatározta e vállalatok helyi hatalmának konkrét mértékét és formáját attól függően mi volt a stratégiájuk, és mennyire voltak mozgékonyak az egyes nemzetgazdaságok között. Hogyan válaszoltak a transznacionális vállalatok a nemzeti gazdaságpolitika ösztönzőire? Mennyit fektettek be és miféle tevékenységekbe?

REINDUSZTRIALIZÁCIÓ ÉS DEINDUSZTRIALIZÁCIÓ KÜLFÖLDI IRÁNYÍTÁS ALATT

Mint fentebb említettük, a három rendszer eltérő ipari szerkezetváltozási teljesítménye azzal függött össze, hogy lényegesen különbözött a komplex iparágakba fektetett külföldi tőke állománya. Mi magyarázza az utóbbi különbséget, és mik a következményei?

Az elemzők többsége szerint a külföldi tőkebefektetések mértéke nagymértékben függ a piaci reformok előrehaladásától. Ha tényleg ez a helyzet, akkor nem eléggé érthető miért fektettek be oly keveset a balti államok komplex iparágaiba, és miért sikertelen a kivitelük szerkezetváltása. Hogy lehet, hogy ezek az államok ennyire képtelenek voltak az ipari fejlődés nemzetközi éllavasai, a komplex ipari transznacionális vállalatok érdeklődésének felkeltésére, ha egyszer a papírforma szerint kiválóan teljesítették ennek összes állítólagos feltételét: a radikális piacgazdasági reformokat, makrogazdasági és politikai stabilitást, alacsony adókat? Miért preferálták a fenti típusú befektetők a vi-

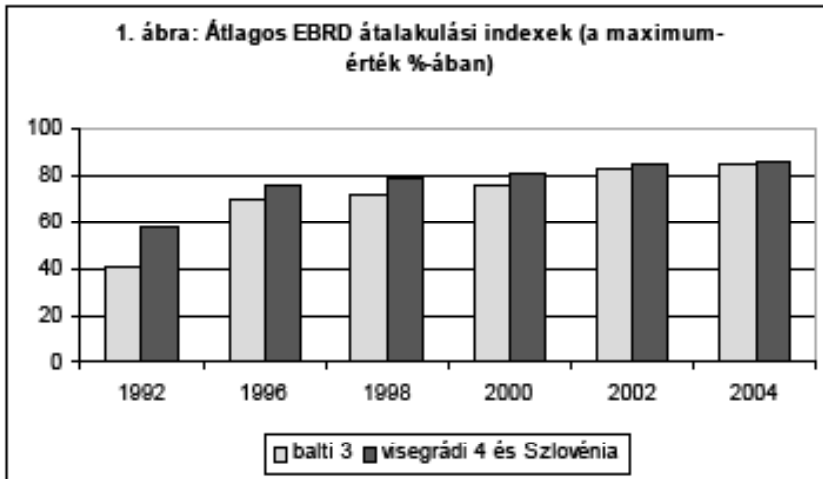
segrádi térséget a balti országokkal szemben? Az a válaszuk, hogy e vállalati döntések az öröklött és átalakuló ipari profil, a hátrahagyott és újonnan bevezetett piaci intézmények, és a speciális iparpolitikák *dinamikus összjátékából* eredő ösztönzőkre reagáltak.

A transznacionális vállalati döntések mozgatórugóinak elemzéséhez Raymond Vernon-nak (1971) a termékek életgörbéjét magyarázó koncepcióját alkalmazzuk a nyugat-keleti irányú tőkeáramlás folyamataira. Vernon nyomán feltételezzük, hogy az exportorientált komplex befektetésekben előnyük volt azoknak a kelet-európai gazdaságoknak, amelyek ipari „kínálati struktúrája” vagy profilja (melyet az átalakulás kezdetén érvényes exportszerkezettel közelítünk) már eleve viszonylag komplex volt (azaz nagymértékben használt bonyolult és fizikai tőkeigényes technológiákat, továbbá humán tőkét, vagyis képzett munkaerőt).

Eszerint a visegrádi országok, melyek már a késői szocialista rendszerben is gépkocsik és más közlekedési eszközök, gépek és berendezések, elektronikai, villamosipari termékek, és komplex vegyipari termékek (például gyógyszerek) gyártására szakosodtak (Csaba, 1984), jóval nagyobb eséllyel számíthattak az adekvát külföldi befektetők érdeklődésére, mint más (például a közép-ázsiai) országok, ahol a komplex profil teljes mértékben hiányzott. Ugyanakkor ebből a szempontból a komplex szovjet iparágak egyik bázisát jelentő balti térség a kezdet-kezdetén még nem lehetett túl nagy hátrányban a visegrádi országokhoz képest, ennél fogva elvileg ugyancsak vonzó befektetési célponttá válhatott volna. Miért döntöttek a komplex ipari transznacionális vállalatok következetesen a balti államok rovására?

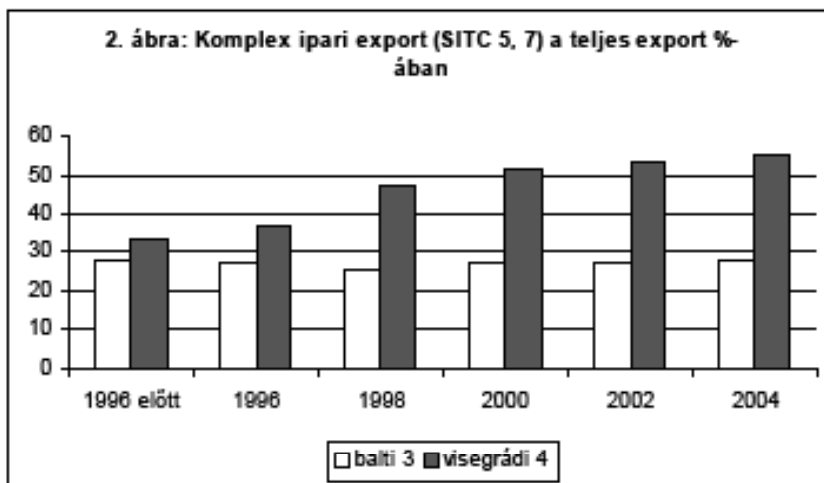
A válaszhoz figyelembe kell vennünk, hogy a megfelelő kínálati profil vonzerejét csökkenti ha intézményi és gazdaságpolitikai korlátok nehezítik, hogy az új termelők a gyakorlatban is hozzáférhessenek a használni kívánt helyi termelési tényezőkhöz. Ebből az következik, hogy a viszonylag fejlett kelet-közép európai országok közül is csak azok tudták gyorsan kihasználni a termelési profiljukban rejlő előnyöket, amelyek már eléggé messzire jutottak a befektetések gátjainak lebontásában, gazdaságpolitikájuk és intézményrendszerük átalakításában, mire a transznacionális vállalatok elszánták magukat a nyugat-keleti határok átlépésére. E tekintetben a visegrádi államok és Szlovénia kezdetben lekörözték a balti országokat. Az átalakulásnak a 90-es évek közepéig tartó első szakaszában tehát a nyolc, nagyjából egybevágó ipari profilú ország versenyét a korai és részben öröklött piacosítási előny döntötte el a visegrádiak javára. A tőkebeáramlás mértéke megfelelt a piaci rendszer *kezdeti kiépítettségének*.

A 90-es évek második felétől azonban fordulat következett be az ipari kínálati szerkezet és a piaci intézmények szerepében. Ettől kezdve a komplex tőke térségbeli orientációját elsődlegesen már nem a piaci reformok előrehaladottsága és a piaci intézmények kiépítettsége befolyásolta. A balti államok radikális reformjaik révén ledolgozták kezdeti hátrányukat, és az új évezred elejére piaci intézményeik fejlettsége tekintetében behozták a térségi riválisaikat.

Forrás: a szerzők saját számítása az EBRD Transition Report különböző kötetei alapján.

Intézményi felzárkózásukat mégsem értékelték kellőképpen a külföldi komplex ipari befektetők. Vajon miért nem? Az átalakulás második évtizedében az magyarázhatja e transznacionális cégek viszonylagos érdektelenségét, hogy *a radikális ütemű piaci intézményi konvergenciára az ipari kínálati profil növekvő divergenciája árán került sor a balti térségben*. Vagyis a 90-es évek második felétől az intézményi szempontból egymáshoz közelítő nyolc ország között már az ipari profiljuk egyre markánsabb különbsége döntötte el a komplex befektetőkért folyó versenyt – megint csak a visegrádi csoport javára.

Forrás: a szerzők saját számítása az ENSZ Statisztikai Osztálya COMTRADE adatbázisa alapján. Komplex ipari exportnak a SITC-klasszifikációban az 5 (vegyipar) és 7 (gépek és berendezések) kódjegyű termékeket tekintettük.

Az eredetileg hasonló profilok radikális szétválását mindenekelőtt azzal magyarázzuk, hogy a kezdeti időszak befektetői döntései *önerősítő pozitív, illetve negatív folyamatokat* indítottak el mind a két térségben. Tényezőik között említést érdemel, hogy az úttörő beruházókat mind több versenytársuk, vevőjük, és beszállítójuk követte preferált telephelyeikre, de fontos szerepe volt az ennek nyomán kialakuló határokon átnyúló komplex ipari gócpontnak, valamint a speciális iparvédelmi és betelepülést ösztönző támogatási csomagoknak is.

A kezdeti külföldi tőkeinjekcióval a visegrádi térség komplex iparágai hozzájutottak a nemzetközi versenyképességüket javító technológiai, menedzsment-, és marketingismeretekhez és -készségekhez, és teljesen új irányítás alatt, a transznacionális exporttermelési rendszerek részeként új életre keltek. A visegrádi gazdaság külföldi vezetéssel *reindusztrializálódott*, és (esetenként szélsőséges mértékben) komplex ipari termelésre és kivitelre rendezkedett be. Ezzel szemben a balti országok ipara az átalakításhoz égetően szükséges nyugati tőke híján nem tudott talpra állni. Ráadásul a neoliberális átalakulási program tovább gerjesztette az ördögi kört. Egyrészt teljesen mellőzte a komplex ipari szervezetek és képzett munkaerjük átmeneti védelmét, másrészt a többi kelet-közép európai országnál is radikálisabban nyitott kaput a külföldi verseny előtt. Az elsorvadt komplex ipari profil helyébe már az átalakulás első éveitől új, a természeti erőforrásokat vagy képzetlen munkaerőt, kiaknázó kiviteli szerkezet lépett.

A transznacionális vállalatok általában követik versenytársaikat és vásárlóikat az új telephelyekre, az úttörő beruházók viszont sokszor eredeti kapacitásaik bővítésével próbálnak védekezni az újonnan jött riválisokkal szemben (Vernon, 1971). Ez az irodalomban „vezérkövetőnek” nevezett stratégia is tovább gerjesztette a komplex tőkefelhalmozódás visegrádi országokban megfigyelhető folyamatát.

Hiba lenne persze ezen országok megújult iparának „nemzeti” jellegét túlhangsúlyozni, hiszen a transznacionális cégek hálózatai hatalmas, határokon átnyúló komplex ipari gócponttá integrálták Csehország nagy részét, Lengyelország délnyugati, továbbá Szlovákia és Magyarország északnyugati területeit. Ez tovább növelte a térség befektetőkre gyakorolt vonzerejét. A balti államok viszont hasonló iparágai elsorvadása miatt és kellő mennyiségű és minőségű külföldi tőke híján nem tudtak saját feldolgozóipari klasztert létrehozni.

A visegrádi országoknak az új évezred első éveire megélénkülő versenye az új befektetőkért tovább nehezítette a klaszteren kívül rekedt versenytársak helyzetét. Míg a transznacionális vállalatok mára már lényegében a térség bármely országában könnyen találhatnak hatékony telephelyet, az egyes országok (különösen a késve felzárkózó ambiciózus Szlovákia) fontosnak tartják, hogy például egy autóipari nagyberuházó a saját területükön telepedjen le. Az ösztönzők és támogatások feltornázták a beruházási projektek nemzetgazdasági

költségét, és tovább növelték a kívülálló országok versenyhátrányát, különösen ha ipari profiljuk is más jellegű volt.

Bár Szlovénia éppúgy kimaradt a komplex tőkéért folytatott élénk versengésből mint a balti államok, vállalatai mégis megállták helyüket a nemzetközi piacon. Mint említettük, ezt főként az ország kivételes öröksége magyarázza: a szlovén gazdaság a visegrádiaknál jóval mérsékeltebb komplex tőkeimporttal, lényegében az öröklött ipari bázison is fokozni tudta versenyképességét.

SZOCIÁLIS KÖVETKEZMÉNYEK

Az ipari szerkezetváltáshoz hasonlóan, a társadalmi kohézió fenntartása és a társadalmi partnerségen alapuló ipari kapcsolatok meghonosítása sem pusztán politikai akarat és elszántság kérdése, hanem a transznacionális vállalatok preferenciáin is múlik. Kelet-Közép Európa nyitott kisállamaiban különösen fontos, hogyan viszonyulnak a jóléti és ipari kapcsolatok mindenkori rendszeréhez a gazdasági kulcsszereplők, és mennyire valószínű, hogy a helyi körülményekkel való elégedetlenségük folytán vagy konfliktus esetén a befektetések visszatar-tása vagy a kivonulási opció tömeges használata mellett döntenek.

Mi jellemezte a transznacionális vállalatok preferenciáit és döntéseit Kelet-Közép Európa ipari átalakulása során? Más szerzőkre támaszkodva egy korábbi tanulmányunkban azt írtuk, hogy e tényezők eltérő hatással jártak az átalakulás különböző szakaszaiban és a különféle vezető iparágakban (Bohle–Greskovits, 2006). A *transznacionalizáció elért pályái eltérő kihívást jelentettek a munkások és a jóléti politika számára.*

A 90-es évek elején a szocialista nehézipar válsága jelentette a fő próbatételt. A termelés és kivitel összeomlott, és a munkások nagy része a vesztesek tömegeit gyarapította. A reálbérek az 1989-es szint felére-kétharmadára zuhantak, megszűntek a vállalati szociális juttatások, a szakszervezetek tagsága a felére csökkent, és a munkások tömegével veszítették el munkahelyüket. Hasonló minőségű új munkahelyeket nehezen lehetett találni, mivel a külföldi tőke nem siette el az óriás acélművek, szénbányák, vegyikombinátok átvételét. A korai reformer visegrádi országok és Szlovénia hagyományos könnyűipari ágazataiba azonban kezdettől fogva áramlott némi külföldi tőke. A transznacionális vállalatok exportorientált leányvállalatokat hoztak létre, vagy alvállalkozásba adták egyes termékeik előállítását. Az öröklött nehézipar összeomlása és a könnyűiparban létrejövő transznacionális munkamegosztás rendkívül kedvezőtlen környezetet teremtett a munkások számára. A könnyűiparban az alacsony bérű képzetlen munkásokat foglalkoztató szakszervezetmentes kis- és középüzemek, vagy az egykori nagyvállalatok bedolgozó szerepkörben túlélő egységei váltak általánossá.

A 90-es évek közepe után – Szlovéniában és a visegrádi térségben korábban

mint a balti államokban –, megállt az öröklött ipar visszaesése, és a transznacionális befektetők irányításával folytatódott a szerkezetváltás. A korai 90-es évek úttörő befektetései nyomán egyre több külföldi tőke áramlott a visegrádi országok (és szerényebb mértékben Szlovénia) komplex iparágaiba. Különösen az évezred fordulója után mutatkoznak jelei a jobb minőségű befektetéseknek: gyakoribbá vált a bonyolultabb termelőtevékenységek, a K+F részlegek, a marketing-, logisztikai, és egyéb termeléshez kötődő szolgáltatások keletre települése. Ezek a kedvező fejlődési tendenciák azonban egyenlőtlenül oszlottak el Kelet-Közép Európában. Egyrészt a szocialista nehézipar visszaesése hosszabb ideig sújtotta a balti államokat, mint a többi országot. Másrészt, míg a balti feldolgozóiparba viszonylag kevés tőke- és tudásigényes külföldi beruházás jutott, a transznacionális könnyűipar keletre településével a balti térség (Bulgáriához és Romániához hasonlóan) sok-sok, az EU piacaira termelő munkásnyúzó ruházati-, cipő-, és faipari üzem telephelyévé változott. A transznacionalizáció széttartó pályái eltérő szociális következményekkel is jártak.

A legfontosabb hatásukat Szlovénia és a visegrádi államok munkásainak viszonylag magasabb reálbéreiben és jobb munkakörülményeiben látjuk. Ezt részben az magyarázhatja, hogy új vezető iparágaik nagyobb mértékben igénylik a képzett munkaerőt, mely bonyolultabb technológiai folyamatokkal és berendezésekkel is elboldogul. Az irodalom szerint a munkaadók eleve hajlamosabbak a képzettebb munkások igényeinek teljesítésére. Egyben utóbbiak piaci helyzete és a termelési folyamatban elfoglalt pozíciója is kedvezőbb hátteret nyújt követeléseikhez (Gourevitch, 1986; Estevez–Abe–Iversen–Soskice, 2001; Mares, 2003). A kompromisszum esélyeit az is javíthatja, hogy a komplex ipar nagyvállalatai valamivel „hűségesebbek”, azaz nehezebben települnek át egyik országból a másikba. Ezt részben a képzett munkaerő viszonylagos szűkössége, részben a komplex nagyberuházásokkal járó tetemes állandó költségek, részben pedig a beszállítók és vásárlók már kialakult helyi és regionális hálózatai (valamint más agglomerációs hatások) magyarázhatják.

Az összkép mégsem egészen pozitív. A komplex ipar transznacionális élőlovasainak lojalitását csak iparvédelemmel és bőkezű támogatásokkal lehet fenntartani, amelyek csökkenthetik az egyéb, pl. közvetlenül jóléti célokat szolgáló állami forrásokat. Ezért, bár a komplex ipari vállalatok *saját dolgozóikat illetően hajlamosabbak a munkásbarát megoldásokra*, befektetései ösztönzésének és a külföldi vezetésű reindusztrializációnak a *költségeit a társadalom egészével*, esetleg a politikailag legkevésbé befolyásos, peremhelyzetű csoportjaival fizet-tethetik meg a visegrádi államok.

A balti iparok átalakulása a fentiekől különböző szociális hatásokkal járt. Az ott tevékenykedő könnyűipari transznacionális vállalatok általában keveset ruháztak be termelési kapacitásokba, ehelyett kihelyezték termelésüket a helyi vállalatokhoz. Ezekben az iparágakban a külföldi cégek általában sem kereskedelmi protekcionizmusra, sem súlyos támogatási pénzekre nem tartá-

nak igényt. A költségek állandó csökkentésére kényszerített helyi bedolgozók (a „nemzeti burzsoázia” tagjai) pedig elsősorban alacsony adóterhelést, rugalmas munkaerőpiacokat, szabályozatlan munkakörülményeket, és féken tartott szakszervezeteket – mondhatni csupa „neoliberális szolgáltatást” – várnak el az államtól. E feltételek teljesítésére a transznacionális bedolgoztató tőke az országok közötti (hiper)mozgékonyásával ösztönözheti a kormányokat. Lényegében tehát a balti térség vezető iparágai *saját munkásaikkal és bedolgozóikkal fizettetik meg* a felszínes és bizonytalan transznacionális integráció költségét.

Végül meg kell említenünk, hogy Szlovéniától eltekintve a régióban az ipari átalakulásnak még a válság utáni felívelő szakaszában sem tértek magukhoz a szakszervezetek. Nem került sor a többszintű tárgyalásos ipari kapcsolatok széles körű meghonosítására sem. A nemzeti vagy ágazati szinten intézményesített alkukkal szemben még a nagy komplex ipari vállalatok is a cégen belüli (az államapparátussal pedig az eseti) megállapodásokat preferálják.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunkban a mai kelet-közép európai kapitalista társadalom feltérképezésére és magyarázatára tettünk kísérletet. A szocialista rendszer utáni kapitalizmus három változatát különböztettük meg.

A neoliberális balti államok kiemelkedő eredményt értek el a piaci rendszer radikális bevezetése és a makrogazdasági stabilitás terén, de a többi ország mögé szorultak az ipari szerkezetváltás és a társadalmi kohézió tekintetében. Szűken mért gazdasági és jóléti protekcionizmusuk alig tudta mérsékelni a piaci erők társadalmi kohéziót aláaknázó hatását. A nemzetközi és a balti gazdaság közötti kapcsolatok közvetítésében a szigorú, stabilitásorientált pénzügyi intézmények jutottak domináns szerephez.

A visegrádi csoport visszafogottabb beágyazott neoliberalizmusa messzebbre jutott a versenyképes komplex exportiparágak kifejlesztésében, és többet fordított a társadalmi kohézió fenntartására is. Pontosan az iparpolitika és a jóléti állam kiépítettebb intézményrendszere az, ami a visegrádi neoliberalizmust sajátossá teszi. Ez a rendszer tekintélyes forrásokat mozgósított az új transznacionális exportiparágak meghonosítására, és később terjeszkedésük elősegítésére. Jóléti rendszere megakadályozta vagy legalább késleltette, hogy a társadalom elviselhetetlenül nagy tömegei marginalizálódjanak. A makrogazdasági stabilitás intézményei viszont mindeddig nem jutottak perdöntő szerephez.

Kiegyensúlyozott sikertörténetnek csupán a piaci rendszer bevezetésében legkevésbé radikális, neokorporatista Szlovénia tekinthető. Ebben az országban a versenyképes komplex ipar és a kiemelkedő mértékű társadalmi kohézió nem vált a makrogazdasági stabilitás kárára. A domináns neokorporatista intézmé-

nyek mindeddig lehetővé tették a kiegyensúlyozott célrendszer követéséhez szükséges kompromisszumokat.

A kapitalizmus változatainak magyarázatakor két tényezőcsoport összjátékát hangsúlyoztuk. Egyrészt rámutattunk a kezdet kezdetén meghozott politikai döntések fontosságára. A kapitalista fejlődés elágazó pályáiban nagy szerepe volt a szocializmus eltérő örökségének és annak, hogy a politikusok és reformerek az új rendszer építőanyagának vagy akadályának tekintették az örökséget. Az örökség és a korai döntések azt is befolyásolták, hogy kirekesztő vagy befogadó lett-e az új demokrácia, és hogy mekkora társadalmi tiltakozással, miféle politikai versenyhelyzetekkel kellett szembesülniük az új pártoknak. Másrészt bemutattuk, hogy az ipari szerkezetváltás minőségének és szociális következményeinek konszolidálásában kiemelkedő szerep jutott a nemzetközi és transznacionális tényezőknek.

Ezen az alapon arra következtetünk, hogy bár a kezdet kezdetén a nemzeti politika aránylag szabadon választhatta meg az új rendszer jellegét, mára már szűkebb a szabad választás tere. A mai döntéseket korlátok közé szorítják a korábbi választások következményei, és az EU, illetve a transznacionális vállalatok preferenciái.

Mivel járulhat hozzá tanulmányunk a mai kelet-európai kapitalizmus jobb megértéséhez? Természetesen előttünk mások is felismerték már a szocializmus utáni fejlődési pályák elágazását. A korábbi koncepciók közül különösen termékenynek tartjuk a „neoklasszikus szociológiának” azt a meglátását, hogy az új rendszert „a különböző lehetséges kifejeleteinek fogalmaiban legcélszerűbb elképzelni [...], a társadalmi-gazdasági rendszerek olyan világaként, amelyben igen változatos osztályviszonyok és intézményi megoldások fordulnak elő” (Eyal–Szelényi–Townsend, 1998: 16; Stark–Bruszt, 1998). Bár ezek az elméletek joggal emelik ki az öröklött elitek és intézmények szerkezetét, és a politikai döntéseket, mint az új kapitalizmus kialakuló típusainak fontos meghatározóit, nem szenteltek kellő figyelmet a nemzetközi és transznacionális tényezőknek (Bohle, 2000).

A neoklasszikus szociológia újabb irodalma komolyabban veszi a nemzetközi szempontokat (Bruszt, 2002; King, 2002). Lawrence King például a posztoszocialista kapitalizmus két változatát különböztette meg „egy a nyersanyagok kivitelétől függő patrimonális változatot, ami ‘széteséshez’ vezet, és egy a tőkeimporttól és feldolgozóipari exporttól függő liberális változatot, ami elvezethet némi fejlődéshez” (King, 2002: 28). Ez a tipológia hozzásegít ugyan a posztoszovjet és a kelet-közép európai kapitalizmusok egyes ellentétes vonásainak megértéséhez, de sem leírni, sem megmagyarázni nem tudja a növekedés, egyenlőség és stabilitás utóbbi térségen *belüli* fontos különbségeit, és eredetüket. Ezzel szemben mi megpróbáltuk kibontani a fenti absztrakt fogalmakat, és különbséget tenni a transznacionalizáció, a tőkeimport, és a feldolgozóipari

export különböző fajtái, továbbá a fejlődésben és az egyenlőtlenségben játszott szerepük között.

Reméljük, hogy a kialakuló változatok politikai körülményeiről is valóságosabb képet festettünk. Például Kinggel szemben, aki szerint a régióban „a technokratákat és az ellenzéki értelmiségieket egyesítő ideológiaként a monetarizmus és a neoliberalizmus szolgált” (King, 2002: 8), mi úgy látjuk, hogy a neoliberalizmus nemegyszer a nacionalizmussal is jól összefért, és a nem gazdasági ideológiáknak általában is fontos szerepe lehetett az eltérő rendszerek kialakulásában.

Az indentitáspolitikának az Észtország és Szlovénia ellentétes fejlődését vizsgáló újabb cikkek is figyelmet szentelnek (Buchen, 2005; Feldmann, 2006b). Szerzőik a két mini-állam eltérő pályájának elemzésére a „kapitalizmus variációi” nagy irodalmának legújabb koncepcióját veszik át. E koncepció megalkotói (Hall–Soskice, 2001) adottságnak tekintik az eltérő, jellegzetes *nemzeti* intézményrendszerek meglétét. Minthogy szerintük a fejlett kapitalista országok nemzeti intézményei ellen tudnak állni a globalizáció uniformizáló folyamatainak is, az egyaránt sikeres „liberális piaci” és „koordinált piaci” gazdaságok titka végső fokon a nemzeti intézményi örökségükben rejlik. Csakhogy a kelet-európai országokban a nemzeti intézményrendszert helytelen lenne adottságnak tekinteni, hiszen legfontosabb kapitalista intézményeik az utóbbi másfél évtized termékei, és kialakulásukra sokkal nagyobb mértékben hatottak nemzetközi és transznacionális tényezők, mint a fejlett nyugati országokban. Emiatt a „kapitalizmus variációi” fogalmainak és hipotéziseinek átvétele helyett további terveinkben a *kelet-európai transznacionális kapitalizmus változatai* jellemzőinek és összefüggéseinek pontosabb kidolgozása és empirikus alátámasztása szerepel.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acuna, Carlos H. – William C. Smith (1994): *The Political Economy of Structural Adjustment: The Logic of Support and Opposition to Neoliberal Reform*. In William C. Smith – Carlos H. Acuna – Eduardo A. Gamarra (eds.): *Latin American Political Economy in the Age of Neoliberal Reform*. New Brunswick – London, Transaction Publishers, 17–66.
- Balcerowicz, Leszek (1995): *Socialism, Capitalism, Transformation*. Budapest, Central European University Press.
- Berglund, Sten – Ekman Joachim – Frank Aarebrot (2004): *The Challenge of History in Central and Eastern Europe*. In Sten Berglund – Joakim Ekman – Frank H. Aarebrot (eds.): *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*. Cheltenham, U. K., Edward Elgar, 13–56.
- Bohle, Dorothee (2000): *Internationalisation: An Issue Neglected in the Path-Dependency Approach to Post-Communist Transformation*. In Michel Dobry (ed.) *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe: Lessons for the Social Sciences*. Dordrecht: Kluwer, 235–61.

- Bohle, Dorothee – Béla Greskovits (2006): Capitalism without Compromise: Strong Business and Weak Labor in Eastern Europe's New Transnational Industries. *Studies in Comparative International Development*. 41:1 Spring, 3–25.
- Bohle, Dorothee – Béla Greskovits (2007): Neoliberalism, Embedded Neoliberalism, and Neocorporatism: Towards Transnational Capitalism in Central-Eastern Europe. In *West European Politics*. 30:3, May, 443–66.
- Bruszt, László (2002): Making Markets and Eastern Enlargement: Diverging Convergence? In *West European Politics*. 25:2, 121–40.
- Buchen, Clemens (2005): East European Antipodes: Varieties of Capitalism in Estonia and Slovenia. Prepared for the Pre-Publication Conference „Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries” at Paisley University on 23–24 September 2005. Unpublished Manuscript.
- Csaba, László (1984): *Kelet-Európa a világgazdaságban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Dyson, Kenneth, ed. (2006): *Enlarging the Euro Area: External Empowerment and Domestic Transformation in East Central Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Estevez-Abe, Margarita – Torben Iversen – David Soskice (2001): Social Protection and the Formation of Skills: A Reinterpretation of the Welfare State. In Peter A. Hall – David Soskice (eds.): *Varieties of Capitalism*. 145–83.
- Eyal, Gil – Iván Szelényi – Eleanor Townsley (1998): *Making Capitalism Without Capitalists*. London – New York, Verso.
- Feldmann, Magnus (2006a): The Baltic States: Pacesetting on EMU Accession and the Consolidation of Domestic Stability Culture. In Kenneth Dyson (ed.): *Enlarging the Euro-Area*. 127–44.
- (2006b): Emerging Varieties of Capitalism in Transition Countries: Industrial Relations and Wage Bargaining in Estonia and Slovenia. In *Comparative Political Studies*. 39 September, 829–54.
- Gill, Stephen (2003): *Power and Resistance in the New World Order*. Houndsmills, Palgrave, Macmillan.
- Gourevitch, Peter (1986): *Politics in Hard Times*. Ithaca – London, Cornell University Press.
- Grabowski, Tomek (1996): The Party that Never Was: The Rise and Fall of the Solidarity's Citizen Committees in Poland. In *East European Politics and Societies*. 10, 214–54.
- Greskovits, Béla (1998): *The Political Economy of Protest and Patience*. Budapest, Central European University Press.
- Hall, Peter A. – David Soskice, eds. (2001): *Varieties of Capitalism, The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford, Oxford University Press.
- Harris, Erika (2002): *Nationalism and Democratisation. Politics of Slovakia and Slovenia*. Aldershot, Ashgate.
- Hirschman, Albert O. (1970): *Exit, Voice, and Loyalty*. Harvard University Press, 1970.
- Kaufmann, Daniel – Aart Kraay – Massimo Mastruzzi (2006): Governance Matters IV: Governance Indicators for 1996–2004. The World Bank, Stanford University. Online elérhető www.worldbank.org/research/growth.
- Kettner, Jan (2005): *Initial Conditions and Economic Policy in Transitional Industrial Restructuring. The Case of Human Capital-intensive Sectors in the Baltic States*. Budapest, Central European University, Department of International Relations and European Studies, Unpublished M.A. Thesis.

- King, Lawrence (2002): Postcommunist Divergence: A Comparative Analysis of the Transition to Capitalism in Poland and Russia. In *Studies in Comparative International Development*. 37:3 Fall 3–34.
- Kornai, János (1996): Paying the Bill for Goulash Communism: Hungarian Development and Macro-Stabilization in a Political-Economy Perspective. In *Social Research* 63, 943–1040.
- Lagerspetz, Mikko – Henri Vogt (2004): „Estonia.” In Sten Berglund – Joakim Ekman – Frank H. Aarebrot (eds.): *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*, 57–94.
- Lindstrom, N. (2005): *Contesting Europe from its Margins: Domestic Politics of Europeanization in Estonia and Slovenia*. Paper presented at the Capstone Conference of the Cornell/CEU Mellon-Sawyer Group on a Transnational and Transcultural Europe, Budapest, June 17–18.
- Mares, Isabella (2003): The Sources of Business Interest in Social Insurance. Sectoral versus National Differences. In *World Politics*. 55: January, 229–258.
- Mygind, Niels (1998): The Internationalization of the Baltic Economies. In Berkeley CA.: *BRIE Working Paper* 130. May.
- Offe, Claus (1991): Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. In *Social Research*. 58:4 Winter, 865–92.
- Orenstein Mitchel – Martine R. Haas (2005): Globalization and the Future of Welfare States in Post-Communist East-Central European Countries. In Miguel Glatzer – Dietrich Rueschemeyer (eds.): *Globalization and the Future of the Welfare State*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 130–52.
- Ost, David (2000): Illusionary Corporatism in Eastern Europe: Neoliberal Tripartism and Post-Communist Class Identities. In *Politics and Society*. 28:4, 503–30.
- Polányi, Károly (1946/1997): *A nagy átalakulás*. Budapest, Mészáros Gábor kiadása.
- Pontusson, Jonas (1992): *The Limits of Social Democracy. Investment Politics in Sweden*. Ithaca – London, Cornell University Press.
- Ruggie, John G. (1982): International Regimes, Transactions and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order. In *International Organisation*. 47:1, 379–416.
- Riboud, Michelle – Carolina Sánchez-Páramo – Carlos Silva-Járuregui (2002): *Does Eurosclerosis Matter? Institutional Reform and Labor Market Performance in Central and Eastern European Countries in the 1990s*. Washington D.C. The World Bank. March.
- Schmitter, Phillippe (1974): Still the Century of Corporatism? In *Review of Politics*. 36:1, 85–131.
- Smith-Sivertsen, Hermann (2004): Latvia. In Sten Berglund – Joakim Ekman – Frank H. Aarebrot (eds.): *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*. 95–132.
- Stanojevic, Miroslav (2003): Worker’s Power in Transition Economies: The Cases of Serbia and Slovenia. In *European Journal of Industrial Relations*. 9:3, 283–301.
- Stark, David – László Bruszt (1998): *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tatur, Melanie 1995: Corporatism as a Paradigm of Transformation. In Jadwiga Staniszkis (ed.): *W poszukiwaniu paradyngatu transformacji* (In Search of a Paradigm of Transformation). Warsaw, PAN ISP, 93–130.
- Van Apeldoorn, Baastian (2002): *Transnational Capitalism and the Struggle over European Integration*. London, Routledge.

- Vanhuysse, Pieter (2006): *Divide and Pacify: Strategic Social Policies and Political Protests in Post-Communist Democracies*. Budapest, Central European University Press.
- Vernon, Raymond (1971): *Sovereignty at Bay: The Multinational Spread of U. S. Enterprises*. New York, Basic Books.
- Visser, Jelle (2005): Patterns and Variations in European Industrial Relations. Report prepared for the European Commission.

A HERCEG, A KALMÁR ÉS A POLGÁR A GLOBALIZÁCIÓ ÖRVÉNYÉBEN

Jody Jensen
tudományos főmunkatárs,
MTA PTI

ÖSSZEFOGLALÓ

A ma végbemenő Globalizáció (így, nagy kezdőbetűvel) olyan mélyre ható kontextuális változást jelent, amelynek nyomán számos alapfogalmat újra kell definiálnunk, mint pl. a civil társadalom, a társadalmi változás és az irányítás – mellesleg ezek alkotják a jelen fejezet tárgyát. A globalizáció-vita egymással is nehezen összeegyeztethető hangjai közepette most a globális résztvevőknek – a globalizációs folyamatok levezénylésében érintett globális Kalmárnak, Hercegnek és Polgárnak – is új pozíciókat kell felvenniük. Ha azt akarjuk, hogy a globális irányítás konszenzusos alapon folyhasson és annak kihívásaival sikeresen birkózunk meg, akkor immár elkerülhetetlen, hogy ezek a globális játékosok a maguk területén a korábbinál jóval átláthatóbban és elszámoltathatóbban folytassák tevékenységüket. A globális civil társadalomra alapvető szerep jutna ezekben a változásokban, ugyanakkor a civil társadalom részvétele egymagában nem elegendő. Ahhoz, hogy sikerüljön a változtatás érdekében mozgósítani, új és szélesebb alapon nyugvó stratégiai partnerkapcsolatokra van szükség a globális szinten érdekelték különböző szektorai között.

KULCSSZAVAK ■ globalizáció ■ civil társadalom ■ kormányzás ■ elszámoltathatóság ■ globális demokrácia

A globalizáció kérdését övező viták, véleménykülönbségek és tiltakozások napjainkra egészen szerteágazóvá és sokszintűvé terebélyesedtek, s az utcai zavargásoktól a parlamenti vitáig, valamint tudományos és gazdasági szimpóziumokig a legváltozatosabb formákban nyilvánulnak meg. Ez azt jelzi, hogy a globalizáció kérdése immár mindenütt jelen van – mindenki saját ügyének tekinti, aminthogy mindenkit érint is. Egyben arról is árulkodik, milyen hatást gyakorolt a globalizáció a társadalomra és a politikára a gazdasági szférában – hiszen a legtöbb figyelem talán erre a területre irányul. Ettől azonban még nem szabad azt hinnünk, hogy közmegegyezés áll fenn a globalizáció definíciójára, szerepére vagy etikájára nézve. A globalizáció egyes meghatározásai között akkorák az eltérések, hogy olykor eltűnődünk, vajon egyáltalán ugyanarról a jelenségről beszélnek-e a vitázó felek. A globalizációellenes tiltakozók és az IMF vezetői annyira gyökeresen különböző véleményeket és nézőpontokat jelenítenek meg, mintha nem is ugyanarról a globalizációról szereztek volna tapasztalatokat. A globalizáció mindenkinek jelent valamit, de mindenkinek mást;

„annak elmélete, hogy minden működik, ami valahol valamire használható” (Saul, 2005: 86). A ma végbemenő nagybetűs Globalizáció olyan mélyen szántó kontextuális változást jelent, amelynek nyomán számos alapfogalmat újra kell definiálnunk, mint pl. a civiltársadalom, a társadalmi változás, a kormányzás stb. A globalizációvita egymással is nehezen összeegyeztethető hangjai közepette most a globális résztvevőknek – a globalizációs folyamatok levezénylésében érintett globális Kalmárnak, Hercegnek és Polgárnak – is új pozíciókat kell felvenniük. Ha azt akarjuk, hogy a globális irányítás konszenzusos alapon folyhasson és annak kihívásaival sikeresen birkózzunk meg, akkor immár elkerülhetetlen, hogy ezek a globális játékosok a maguk területén a korábbinál jóval átláthatóbban és elszámoltathatóbban folytassák tevékenységüket.

David Held szerint a globalizáció – a társadalomtudomány valamennyi fogalmához hasonlóan – társadalmi vita folyamán kell, hogy bizonyítsa létjogosultságát. Held a globalizációvita okait három fő gondolatkörben keresi:

1) Az első megfontolás értelmében a globalizáció nem tekinthető új jelenségnek, ha az Európai Birodalomból a múltban kiindult gyarmatosítás és kizsákmányolás kontextusában értelmezzük. Ez is oka annak, hogy a világ egyes tájainak lakói nem túlságosan lelkesek a Föld egészét behálózó kapcsolatok és kölcsönös függés mai fokozódása láttán.

A Nyugat az adósságbehajtás lehető legmerevebb erkölcsiségét kényszerítette rá egykori gyarmataira – olyan szigort, amelyet saját magával szemben talán soha nem alkalmazott. A globalizáció elkerülhetetlensége és visszafordíthatatlansága részét képezik ennek a törlesztési folyamatnak. Aki nem állja ki a próbát, azt meg kell leckéztetni, annak fegyelmezés és büntetés az osztályrésze. (Saul: 2005: 106–107).

2) Az elmúlt években szokássá vált a globalizációt „a kapzsi és szűkkeblű neoliberális politikával társítani s ezt a benyomást csak erősítik azok a feltételekhez kötött fejlesztési programok, amelyeket az IMF és Világbank a fejlődő országokban működtet (Thorup–Sorensen, 2004). Aligha meglepő, ha a fejlődő országok képmutatást látnak a valójában kettős mércén alapuló kereskedelmi szabályozásokban. Ugyanis a nyugati gazdaságoknak olyan védőkorlátok oltalmában sikerült megerősödniük, amelyeknek épp a gyengítését követelik a kevésbé fejlett országoktól és térségektől. A fejlődő országok gazdaságát többnyire úgy liberalizálják, hogy azt nem előzi meg a szociális védőháló kiépítése. Ez egyenes úton vezet a nyomor fokozódásához egy olyan gazdaságpolitika jegyében, amelyet én crucifixonómiának, vagy *megfeszítés-gazdaságtannak* neveztem el, John Ralston Saul keresztre utaló (crucifix economics) kifejezésének összevonásával.

A közjó e nemes szolgálai rövid úton elsajátították az új szókincset: az állampolgárokat immár kliensként, részvényesként vagy adófizetőként emlegették, és a „hatékony”

szó utilitarista pengéjével operáltak [...], miközben szem elől tévesztették azt a jóval hűsbavágóbb kérdést, vajon egy-egy törvény vagy program valóban elérte-e valamit. (Saul: 2005: 111–112).

Lelkesen magukévá tették azt a retorikát is, amelyet a Nyugat a hetvenes évek elejétől kezdve folytat. Nem volt hiány olyan nyugati tanácsadókból és elméleti közgazdászokból sem, akik a tiszta, nyílt piacokkal kapcsolatos kísérletekben óhajtották őket kísérleti alanyként felhasználni. Gondoljunk csak bele, milyen izgalmas lehetett az elméleti szakemberek számára, hogy egész országokat találtak, amelyek nem pusztán a reformokra állnak készen, hanem eleven emberek – sőt, egész népek – jólétét voltak hajlandók kockára tenni azért, hogy esettanulmányként szolgálhassanak. (Saul, 2005: 113).

3) A globalizációval szembeni ellenállást magyarázó harmadik ok Held megítélése szerint az, hogy e folyamatot sokan a globális egyenlőtlenség és a globális nyomorúság fokozódásával társítják. Ugyanakkor egyre bővebb szakirodalom tanúsítja, hogy a szüntelen gazdasági növekedés nem jár együtt az általános nyomor enyhülésével.*

Held szemében a globalizáció a lokálissal szembenálló pólust képviseli. A társadalmi tevékenység tehát szerveződhet helyi, nemzeti, nagytérségi és globális szinten. Ez egy egybefüggő tér, és globalizációról beszélni nem jelent mást, mint arról beszélni, hogy az emberi tevékenység – így a kommunikáció, a kereskedelem és a pénzügyi tevékenység – egyre inkább egy kontinenseken átívelő, világtájakat összekötő rendszerben működik (Thorup–Sorensen, 2004). A világot behálózó kapcsolatok egyre erősebb kiépülését a következő szempontok mentén tudjuk mérni: a nagy térbeli távolságokat átívelő folyamatok *extenzitása* szerint; a folyamatok *intenzitása* szerint; mérhetjük továbbá ezek *sebességét*; illetve a tevékenységek által kifejtett *hatás erősségét* (Held–McGrew, 1999). Held azonban hangsúlyozza, hogy ez az erősödő összefonódás nem jár együtt a társadalmi szervezethez vagy igazságosság fokozódásával. A korábbinál nagyobb bőségben hozunk létre javakat és lehetőségeket, de ez nem jelenti azt, hogy a világ integráltabbá válna, vagy a javak egyenlőbben oszlanának meg. John Ralston Saul még ennél is erősebben fogalmaz, amikor kijelenti, hogy a Globalizáció immár mentségül szolgál arra, hogy félretoljuk a problémákat, ezzel a társadalmi felelősségvállalás árulóivá válunk, és aláássuk az állampolgároknak a demokráciába vetett bizalmát (Saul, 2005: 92).

* Lásd többek között: National Bureau of Economic Research: www.nber.org/digest/oct02/w8933.html.

EGYSÉGES VILÁG?

2005-ben ünnepelte huszonötödik születésnapját az internet, amely immár visszavonhatatlanul átalakította életünket. Ma már nehéz elképzelni, hogyan boldogultunk volna nélküle. Az alábbi statisztikák szerint (ld. www.internetworldstats.com/stat4.htm) 2000 és 2005 között Európa-szerre átlagosan 257%-kal emelkedett az internethasználat mértéke.

Internethasználat Európában*

Európa	Népesség (2006 Est.)	A világ népe- sége %	Internet felhasználó, Legutolsó adat	Belépés (Népesség %)	A világ hasz- nálata %	Használat növekedése (2000-2005)
Európai Unió	462371237	7,1%	230396996	49,8%	22,5%	147,3%
EU pályázó országok	110206019	1,7%	19055671	17,3%	1,9%	450,7%
A többi európai ország	234711764	3,6%	42148231	18,0%	4,1%	397,5%
EGÉSZ EURÓPA	807289020	12,4%	291600898	36,1%	28,5%	177,5%
A többi európai ország	5692408040	87,6%	730462384	12,8%	71,5%	185,5%
EGÉSZ VILÁG	6499697161	100,0%	1022063282	15,7%	100,0%	183,1%

Az első mobil telefonkészülékek 1983-ban kerültek piacra, s ez az USA-ban tízmillió előfizetőt jelentett. A mai statisztikák egészen drámaian megváltozott képről adnak tanúbizonyságot: a mobiltelefonok emberek százmillióit kötik össze világszerre.

2 milliárd (analóghasználó) 34 milliárd US (mobilhasználó) 160 milliárd (globális-GSM használó) 1,5 milliárd (globális CDMA-felhasználó) 202 mmilliárd (globális TDMA-felhasználó) 120 milliárd (az összes európai felhasználó) 342,43 (az összes afrikai felhasználó) 83 milliárd (az összes 3G felhasználó) 130 milliárd (az összes dél-afrikai felhasználó) 30 milliárd #1 Mobile Country China (300m) #1 GSM Country China (282m) #1 (kézibeszélőn) 2Q04 Nokia (35.5%)*

Amint a fenti statisztikákból látható, a Föld lakóit ma minden korábbinál sűrűbb háló köti össze egymással, s jóval több információ vetekszik a figyelmünkért, mint amit megemészteni képesek lehetünk. A legtöbbszörünknek azzal kell szembenéznie, hogy belekerültünk egy új, globalizált információs társadalomba,

* Az Európai Internet Statisztika 2006. március 31-én került frissítésre.

amely a mindennapok szintjén befolyásolja és formálja életünket. Az általunk tapasztalt változások egy jelentős része a „globalizációval” magyarázható, sőt, maga az a tény, hogy a kifejezés a kilencvenes évek elején ebben a mértékben elterjedt, bizonyítékul szolgál azokra a folyamatokra, amelyekre utal. Elég csupán egyetlen tanulmányra hivatkoznunk ahhoz, hogy megmutassuk a kifejezés villámszerű terjedését. A német Bundestag Elemző Bizottságának *A világgazdaság globalizációja: kihívások és válaszok* c. zárójelentése megállapítja, hogy a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1993-ban 34 alkalommal használta a „globalizáció” szót, 2001-ben viszont már 1136-szor.* Bár a legtöbben nem szívesen mondanánk le a rendelkezésünkre álló új kényelmi lehetőségekről (mobiltelefon, számítógépek, internet-hozzáférés), mégis egyre nagyobb számban és egyre erősebben hallhatók azok a vélemények, amelyek szerint a globalizáció irányának meg kell változnia. Ezek a résztvevők több beleszólást és erősebb befolyást követelnek a globalizáció folyamata fölött, mert biztosítani szeretnék, hogy annak áldásai demokratikusabb formában és igazságosabb megoszlásban álljanak az emberek rendelkezésére a saját lakóhelyükön. A globalizációval kapcsolatos vita tárgya ma már lényegileg nem más, mint a demokrácia, a társadalmi igazságosság és a kormányzás mikéntje – csak éppen a globális szintéren.

A globalizáció valamelyest enyhítette a fejlődő világ elszigeteltségét. Maguk a globalizációellenes tiltakozások is a világ újkeletű összefonódottságának termékei, hiszen ez tette lehetővé, hogy a tiltakozók – elsősorban az internet segítségével – hatékonyan egymásra találjanak, és kifejezésre juttassák véleményüket. Az a tény, hogy soha nem fért még hozzá ennyi ember ennyi információhoz, minden szinten új társadalmi kapcsolatrendszerek létrejöttét teszi lehetővé, beleértve a helyi/országos, a térségi/nemzetközi és a globális szintet egyaránt. A folyamatban benne rejlik a lehetőség, hogy mostantól kezdve egészen máshogy szervezzük meg társadalmainkat, másként tekintsünk a demokráciára, és újszerű formákban vegyünk részt annak gyakorlatában.

A globalizációval foglalkozó tanulmányok gyakran figyelmen kívül hagyják a globalizáció társadalmi-szociális dimenzióját és hatásainak (mind pozitív, mind pedig negatív) gazdasági, egészségügyi, környezeti és oktatásügyi következményeit. Legutóbbi fázisában pedig a globalizációvita a folyamat ellenzői és üdvözlői között folyó ideológiai állóháborúvá kezd merevedni, miközben a hétköznapi polgárok egyre inkább kiszorulnak a viták látóteréből, valamint a globális folyamatok és kormányzás erőteréből is. Meg kell találnunk a módját, hogy a globalizáció jóval több ember részvételét, bevonódását tegye lehetővé. Joseph Stiglitz megfogalmazásával élve: vissza kell hoznunk a *választás* tényezőjét ama globális egyenletbe, amely a gazdasági hatékonyságot állítja szembe a társadalom által fizetett árral (Stiglitz, 2002: 53–88). Vagy Polányi

* Lásd *Globalization For People: A Vision for Change*, ILO publication p. 24, footnote 8.

Károllyal szólva, meg kell kísérelnünk a gazdaságot újra beágyazni a társadalomba, ahelyett, hogy hagynánk, hogy a gazdaság vezérelje a társadalmat (Bello, 2004: 114).

Érdemes volna újragondolni azt a szinte teljesen feledésbe merült megfontolást is, amely szerint a globalizáció képes jelentősen megerősíteni a helyi közösségeket, miközben ezzel párhuzamosan fokozhatja az állam képességét arra, hogy minden szinten kezelje a globális gazdasági integrációt és a fenn tartható fejlődést. A globalizáció segíteni tudna – és elengedhetetlen, hogy segítsen is – az országokon belüli és országok közötti egyenlőtlenségek enyhítésében. A G8 országainak deklarált közös kívánsága az, hogy a globalizáció az általános nyomor csökkentésével járjon együtt. E téren azonban még kevés felmutatható eredménnyel rendelkezünk, így roppant fontos vitatéma, hogy a helyi közösségek miatt és hogyan kerülnek közvetlen hátrányba.

Egy további ide tartozó kérdés az állampolgárok jogaival, valamint az elszámoltathatóság és átláthatóság problémáival kapcsolatos. Hogyan érhetik el a helyi, országos és térségi közösségek, hogy a magán- és közszereplők nyilvánosan és demokratikusan elszámoltathatók legyenek intézkedéseikért és cselekedeteikért? A globalizáció számos negatív hatása épp a folyamat mai irányításának és ellenőrzésének elégtelenségeiből fakad, amiből számosan a globalizáció kezelhetetlenségére következtetnek. A tudományos elemző munka feladata volna annak részletekbe menő feltárása, hogy miként lehetne a globalizáció legkárosabb következményeit enyhíteni azáltal, hogy az állampolgárokat minden szinten bekapcsolódnak a folyamat irányításába, és, hogy a globalizáció áldásaiból az emberek lehető legszélesebb köre részesüljön, miközben negatív hatásaival szemben a lehető legnagyobb védelmet élvezik.

Ha a *kozmpopolita polgárságot* mint jövőképet afféle mítosznak tekintjük, „amely csupán a világtól eltávolodott politikaelméleti szakemberek agyában született meg, súlyos hibát követünk el. Valójában már ma is olyan világban élünk, amelyet rétegzett, többszintű hatalmi struktúra és hasonlóan összetett társadalom jellemez. Törékeny világ ez. Ki van szolgáltatva a politikai bizonytalanságoknak [...], ugyanakkor azonban a második világháborút követő időszakban a kozmpopolitizmus értékei erősen beépültek a nemzetközi intézmények rendszerébe, hitelesen szemléltetve a nemzeti alapú szuverenitás korlátait” (Thorup–Sorensen, 2004).

A mára kialakult helyzetben óriási lehetőségek is rejlenek: új dinamikus stratégiai partnerkapcsolatok száza alakulnak ki globális szinten, az emberi jogoktól a nemi szerepeken át a környezetvédelmi kérdésekig terjedő számtalan tevékenységi területen. Amit azonban a globális civil társadalom igen sok szereplője elfogadhatatlannak talál, az a mély etikátlanság, amely a súlyosbodó egyenlőtlenségekben nyilvánul meg. Ők azok, akik már számos olyan innovatív stratégiát fedeztek föl, amely szembeállítható a negatív tendenciákkal, annak ellenére, hogy kereteik még nem intézményesültek.

A GLOBALIZÁCIÓ ROSSZ KÖZÉRTETE

„Ha beszélhetünk egyáltalán nagymérvű civilizációs ütközésről, az nem az egyes kultúrák közötti ellentétekből, hanem a tudatlanságból fakad.”

Aga Khan, Speech given at the Governor Generals Leadership Conference.

A globális gazdasági intézmények funkciója az idők során jelentősen átalakult: a globális stabilitás biztosítása, mint kezdeti cél helyett később már gazdasági érdekeket kezdtek szolgálni, ma pedig kimondottan a globális pénzügyi intézmények érdekeit jelenítik meg. Nem különösebben meglepő, hogy a globális gazdasági élet viharos vizein hajózó nemzetközi szervezetek számos hibát követtek el és ma az ő nyakukba zúdul a globalizációs folyamattal kapcsolatos kritika zöme. A jelenlegi folyamatok és kihívások mérhetetlenül összetettek; kezelésükhöz jóval többre van szükség, mint a globális gazdasági szervezetek erőfeszítéseire. A politikai és társadalmi folyamatokat pedig nem lehet ugyanolyan módszerekkel és ugyanolyan szabályszerűségeket feltételezve irányítani, mint a gazdaságot. A gazdaság szabályozása nem teszi szükségtelemmé a politikai irányítást. A gazdasági fejlődés szempontjából is fontos elvárás, hogy fennálljon a társadalmi kohézió – a ma felszínre kerülő kritika jelentős részét épp az a fajta gondolkodásmód provokálja ki, amely a gazdaságra koncentrálna minden más tényezőt a háttérbe szorít.

„A globalizáció rossz közérzete” kifejezés Joseph Stiglitztól származik. Stiglitz 1997-től 2000-ig volt a Világbank vezető közgazdásza, 2001-ben pedig ő nyerte el a közgazdasági Nobel-díjat (Stiglitz, 2002). A szóban forgó munkájában amellet érvel, hogy alkalmazott és munkaadó, bank és kölcsönfelvevő és más hasonló páros viszonyok résztvevői között jelentős információs aszimmetria áll fenn, különösen piaci viszonylatban. Ezért elengedhetetlen, hogy ha reformról beszélünk, napirendre tűzzük az átláthatóság fokozását, valamint azt, hogy az állampolgárok pontosabb tájékoztatást kapjanak a globális intézmények működéséről.

Stiglitz tágabb körre is kiterjeszti érvelését, amikor kijelenti, hogy az IMF és „ügyfelei” közötti hatalmi viszony alapvető kiegyenlítetlensége óhatatlanul feszültségekhez vezet, s az IMF viselkedése tovább súlyosbít egy eleve problémás helyzetet. Az olyan „multilaterális gazdasági intézmények” mint az IMF, a bizalmatlanság premisszájára építik viszonyukat az „üggyfélországokkal.” Ez aláássa minden gazdasági reform hatékonyságát, hiszen ahhoz, hogy egy IMF-program hatékonyan végbemelessen, a fogadó országnak széleskörű konszenzus alapján a lehető legnagyobb erőket kell a program mögött felsorakoztatnia. Ilyen konszenzust azonban csak párbeszéd, nyílt vita és a civil társadalommal, illetve annak képviselőivel folyó érdemi egyeztetés révén érhetnének el. Az IMF és a Világbank immár láthatóan kezd erre ráeszmélni, és számos más, alább részletezett változás mellett javaslatot tettek a szegénység

úgynevezett „részvételen alapuló” becslésére, amely során az ügyfélországok maguk is részt vesznek a hazájukban jelentkező probléma mélységének és kiterjedtségének felmérésében.

Néha alig tűnik hihetőnek, hogy az IMF közintézmény, amelyet a világ adófizetőinek pénzéből hoztak létre és finanszíroznak, hiszen nem tartozik elszámolással azoknak, akik eltartják, illetve akiknek a mindennapi életét intézkedéseivel érinti. Csupán a pénzügyminisztereknek, valamint a világ bankjainak és kormányainak tartozik jelentési kötelezettséggel. Ez elvezet ahhoz a kérdéshez: vajon hová, kihez fordulhat a világ bármely állampolgára, ha meg szeretné tudni, miben áll valamelyik nemzetközi közintézmény tevékenysége? Hogyan tudja ezeket az intézményeket elszámoltatni a globális nyilvánosság? Az IMF és más globális intézmények működése mögött meghúzódó alapvető probléma lényegileg az irányítással kapcsolatos: ki dönti el, mit tegyenek és hogyan?

A globalizációs folyamat hátulütőire és zavaraira adott reakciókban gyakorta hangot kap az az igény, hogy a civil társadalom nagyobb részt vállalhasson a folyamat irányításában. Érdemes elgondolkodni azon, hogy a ma rendelkezésünkre álló eszközökkel hogyan terelhetjük a globalizáció folyamatát az esélyegyenlőség növelése felé, előnyeit és áldásait miként oszthatjuk el egyenletesebben az egyes országok között, illetve azokon belül. Mi módon orvosolhatnánk a gazdasági és a politikai szféra közötti kiegyensúlyozatlanságot, amely egyre inkább aláássa a demokratikus elszámoltathatóságot, és hogyan tudjuk ennek révén növelni a globális intézmények iránti közbizalmat (Jensen–Miszlivetz, 2005)?

Miután a különféle civilszervezeteket tömörítő hálózatok súlyos kritikákkal illették az olyan multilaterális gazdasági intézmények döntéshozási és működési folyamatait, mint az IMF, a WTO és a Világbank, ezek a szervezetek egyre inkább hajlanak rá, hogy működésükbe bevonjanak bizonyos általuk civil ágenseknek tartott résztvevőket. E többé vagy kevésbé hiteles és sikeres kísérletek keretében – legalábbis a retorika szintjén – kialakultak bizonyos korlátozott hatókörű partnerkapcsolatok, illetve a szóban forgó intézmények programokat hirdettek meg.

Az egyre erőteljesebb és egybehangzóbb kritika – amely kikényszerítette a fent említett, változó sikerű párbeszédkezdeményeket – eredendően bizalmatlan mindazon intézmények iránt, amelyek kultúrájában alapelem a titkosság, és amelyek sokak szerint évtizedeken át destabilizálták a fejlődő országokat és aláásták azok fejlődését, miközben mindvégig szem előtt tartották a fejlett országok érdekeit. Az átláthatóság hiánya, illetve a kirekesztő természetű döntéshozatali folyamatok, amelyek e szervezetek működését jellemzik, valamint az az ár, amelyet a nemzetközi programok emberi és társadalmi-szociális tekintetben követeltek, heves, sőt példa nélkül álló tiltakozásokat váltottak ki. Ami valóban páratlan volt ezekben az akciókban, az a tiltakozó civil társadalom

nemzeteken és témakörökön egyaránt átívelő összefogása. A „Seattle to Brussels Network” (Seattle-től Brüsszelig Hálózat), amely 99 szervezet összeurópai hálózata, azt az üzenetet küldte a WTO-nak: „Shrink or sink!” – ami körülbelül annyit tesz: zsugorodj vagy tűnj el!

A WTO Marakesi Egyezménye V. cikkelyének 2. pontja így rendelkezik a civil szervezetekhez fűződő esetleges kapcsolatokról:

Az Igazgató Tanácsnak módjában áll konzultációt folytatni, és együttműködésre lépni olyan civil szervezetekkel, amelyek a WTO tevékenységével kapcsolatos területekkel foglalkoznak.

A WTO Igazgató Tanácsának további irányelvei azonban leszögeznek:

[J]elenleg általánosan elfogadott az a nézet, amely szerint nem megoldható, hogy civil szervezetek közvetlenül részt vegyenek a WTO munkájában vagy értekezletein. A civil szervezetekkel való szorosabb konzultáció és együttműködés az országos szinten rendelkezésre álló megfelelő folyamatok keretében is konstruktívan megoldható, hiszen ez a szint felelős a közérdek különböző szintjeinek figyelembe vételéért és azért, hogy ezek a kereskedelemmel kapcsolatos döntéshozatalban szerephez jussanak.

A fenti passzus gyakori érvelést tartalmaz a civil szervezetek megfigyelői szerepe ellen, amely arra hivatkozik, hogy ezek – mint országos érdekcsoportok – az országos politika szintjén kell, hogy választ találjanak aggályaikra és követeléseikre. Egy másik érv szerint a WTO a kormányok, nem pedig az egyes társadalmak párbeszédét szolgáló szervezet, egy harmadik, gyakorlatiasabb megfontolás pedig arra hivatkozik, hogy a civil szervezetek bevonása és a tárgyalásokon való részvétele fizikai értelemben túlságosan nagy teret tenne szükségessé. A WTO kisebb tagországainak így attól kellene tartaniuk, hogy a tárgyalások jó részét privát színtereken folytatnák le, így ők a perifériára szorulnának, miközben a WTO testületeinek hivatalos ülései pusztán PR-mutatványá silányulnának.

Az IMF sem szívesen nyitja meg döntéshozatali folyamatát a civil társadalom általuk fegyelmezetlennek, sőt sokszor nyíltan ellenségesnek észlelt képviselői előtt. Miért is tennék, kérdezik.

A jelenlegi helyzetben előre látható, hogy az olyan szervezetek, mint a WTO, az IMF és a Világbank egyre többször bonyolódnak majd konfliktusba azokkal a társadalmakkal, amelyek közegében működnek. A rendszert újabb és újabb támadások érik majd, így valószínűleg lesznek, akik előbb-utóbb a hatalmi viszonyokat is megkérdőjelezzik. A szóban forgó intézmények elleni támadás során azok demokratikus szerkezetét és döntéshozási folyamatait, valamint átláthatóságát, legitimitását vonják kétségbe, valamint hogy egyál-

talán alkalmasak-e egy sereg összetett, egymással összefüggő és az embereket élesen megosztó kérdéssel számot vetni.

A civil társadalom bevonása nemcsak az egyes szervezetektől származó információhoz biztosítana jobb hozzáférést, így erősítve a közbizalmat azok működése iránt: arra is alkalmas volna, hogy a globális elszámoltathatóságot erősítse. A globális szintű irányítás most kibontakozó erőterében igen fontos szerep jut a civil szervezetekbe tömörülő civil társadalomnak. A globális szintér eme új szereplője várhatóan egyre inkább befolyásolja majd a globális terveket és történéseket, a döntéshozást és az intézkedések megvalósítását.

Bár eredetileg az ENSZ jeleskedett leginkább a civil szervezetek bevonásában,* a fent említett intézmények közül ma már a Világbank törekszik leginkább arra, hogy a civil társadalom nyelvét beszélje, legalábbis a látszat szintjén. A szervezet 2003. május 28. óta működő weboldala – www.worldbank.org/civilsociety – mintának tekinthető az újfajta szervezeti beszédmódra és az ebből fakadó szervezeti átrendeződésre. A Világbank immár Civil társadalmi Csoporttal (Civil Society Team, CST) és több mint nyolcvan főnyi „helyi civil társadalmi munkatárssal” (Civil Society Country Staff, CSC) dicsekedhet.

Az új szervezeti egységek, valamint a weboldal célja, hogy „a civil szervezeteket információval és anyagokkal lássák el a Világbank és a civil szervezetek világszerte egyre szorosabb kapcsolatára vonatkozóan.” A Világbank ezt válaszlépésként kínálja föl, miután úgy látja, hogy a civiltársadalom világszerte egyre nagyobb figyelmet fordít a nemzetközi fejlődésre. Ez a felfokozott tevékenység a sikeres esetekben olyan partnerkapcsolatokat eredményezett, amelyek hatékonyan csökkentették a nyomort és fenntartható fejlődést indítottak el valamely területen.

Az alábbi táblázat sorai közt olvasva felmérhetjük, mennyire nyílt és hi-teles a „civil társadalom” bevonása egyes globális intézmények működésébe. Csupán a Világbank Civil társadalmi Bizottságáról mondható el, hogy saját maga válogatja meg a tagjait: a fennmaradó esetekben maga az intézmény határozza meg, a civil társadalom mely képviselőivel kíván együttműködni. Ez nyilvánvalóan befolyásolja azt, „melyik” is az a civil társadalom, amelyet ezen a címen bevonnak a szervezeti munkába. Az új, civil partnerek szerepe az ad hoc részvételtől a tanácsadói, véleményező funkcióig terjed. Csak korlátozott mértékben vehetnek részt a szervezetek konkrét értekezletein, és igen ritkán szólhatnak bele a tervek és stratégiák alakításába. Ugyancsak ritkán kapnak módot arra, hogy az értekezleteken hangjukat hallathassák. Mindössze az esetek felében van lehetőségük írásos anyagot eljuttatni az érintettekhez. Ami pedig az információhoz való hozzáférésüket illeti, a szervezetek maguk ellenőrzik és válogatják meg, mibe engednek betekintést a civilek számára.

* Az NGO-részvétel az ENSZ rendszerében a következőkkel jellemezhető: 1) strukturált, szabad hozzáférés; 2) strukturált, szabad hozzáférés; 3) indirekt, szabad hozzáférés hálózaton keresztül; 4) külső kampány hálózat segítségével; 5) korlátozott hozzáférés a titkársághoz; 6) korlátozott hozzáférés a dolgozókhöz (Ld. Willetts, 2002).

Összehasonlító táblázat a nemzetközi testületekben részt vevő NGO-ról*

	WTO	ITO	ECOSOC (UN)	UNCED (UN)	NGO-Világbank-bizottság	OECD
Ki szelektálja az NGO-kat?	A titkárság és a tagállamok egyetértése alapján	Tagállamok a Titkárság javaslata alapján	Tagállamok javaslatai alapján	Tagállamok a Titkárság javaslata alapján	Az NGO-k maguk döntenek el	Tagállamok a Titkárság javaslata alapján
A szelekció fő szempontjai	A WTO tevékenységéhez kapcsolódó NGO-k	ECOSOC által akkreditált szakértők	Szakértelem demokratikus struktúra, elszámolhatóság	Szakértelem, demokratikus struktúra, elszámolhatóság	Szakértelem földrajzi reprezentáció; nemzetközi nemzeti struktúra	Szakértelem; reprezentativitás; nemzetközi struktúra
A részvétel formája	<i>Ad hoc</i> konzultáció	<i>Ad hoc</i> konzultáció+ tanácsadó testület	Konzultatív státusz	Konzultatív státusz	NGO tanácsadó testület globális és regionális szinten	Megfigyelői státusz néhány összejevetelen
Ki adminisztrálja az NGO-részvételt?	Titkárság	Főigazgató	Titkárság	Titkárság	NGO-k és a Bank munkatársai	A Főtitkár az NGO-kal közösen
Hozzáférés a szervezet tanácskozásihoz	Nincs kivéve a miniszteri szintű konferenciák	Nincs kivéve a miniszteri szintű konferenciák	Igen	Igen	Nem	Nem
Javasolhat-e napi rendi pontokat?	Nem	Csak éves konferencia estében	Igen	Nem	Nem	Nem
Hozzászólhat-e	Nem	Nem	Igen	Igen	Nem	Igen
Írásos nyilatkozatok közreadása	Nem	Nem	Igen	Igen	Nem	Igen
Információhoz való hozzáférés	Az NGO-knak korlátozott a dokumentumokhoz való hozzáférése	A nem titkos dokumentumok másolatát megkapják	A Titkárság dönti el mit ad közre	Az NGO-k hozzáférhetnek a hivatalos dokumentumokhoz	A Bank dönti el mit ad közre	A Titkárság dönti el mit ad közre

* Forrás: ICTSD, *Accreditation Schemes and Other Arrangements for Public Participation in International Fora*, International Centre for Trade and Sustainable Development, Geneva, November 1999.

A fenti táblázatban megjelenített civil részvétel jelentős része korlátozott és elégtelen partneri viszonyról árulkodik a nemzetközi szervezetek és a civil társadalom képviselői között. Ez utóbbiak pedig inkább a programok legitímálásában játszanak szerepet, mintsem hogy komolyan vennék őket, mint a programok tartalmát és megvalósítását befolyásoló egyenrangú partnereket. Ezek az intézmények ma még igen messze állnak attól, hogy valós párbeszédet folytassanak, vagy a helyi társadalom ismereteire támaszkodva tervezzenek olyan programokat, amelyek a helyiek valós, létező igényeit elégítik ki.

A kiút: a kormányzás átalakítása

Ma nem kevesen követelik, hogy tartóztassuk föl a globalizációt! Ám valójában nincs visszaút. A globalizáció már eddig is jelentős adományokkal gazdagított bennünket, beleértve egy tevékeny globális civil társadalom kialakulását, amely egyre kritikusabban és éberebben őrködik a nemzetközi gazdasági és politikai szervezetek tevékenysége fölött, és a demokrácia és igazságosság megerősítését követeli helyi, országos és térségi szinten egyaránt. A probléma nem a globalizációban rejlik, hanem abban, ki és hogyan irányítja azt.

A globalizáció: Kritikai bevezető (Globalization: A Critical Introduction. Basingstoke and New York, 2005) című könyvének utolsó oldalain Jan Arte Scholte olyan javaslatokat tesz, amelyekben „különös hangsúlyt fektet arra, hogy a Föld egészén tevékenykedő intézmények miként alakítják ki globális intézkedéseiket és programjaikat” (Scholte, 2005: 396–425). E javaslatok némelyikét az alábbi alcímek alatt részletesen is kifejthetjük; közös céljuk, hogy a reformtörekvéseket azokra a területekre irányítsák, amelyek közvetlenül érintik az emberek mindennapi életét.

AZ EMBERI BIZTONSÁG FOKOZÁSA

Scholte azt állítja, hogy az emberi jogokra vonatkozó két nemzetközi egyezmény alapján (amelyeket 1966-ban írtak alá és 1976 óta hatályosak) az IMF vagy a WTO ellen pert lehetne indítani minden olyan esetben, amikor intézkedéseik alapvető emberi jogokat sértenek, ha ezen jogok tiszteletben tartását valamiféle „egész Földre kiterjedő emberjogi törvény” formájában ki lehetne kényszeríteni. Ha ezen fölül létrejöhetne egy olyan globális fegyverzet-ellenőrző hatóság is, amely nem kiváltja, hanem kiegészíti az országok kormányait, ez segíthetne feltartóztatni a hagyományos és tömegpusztító fegyverek fejlesztését és terjedését. Az ENSZ békefenntartó műveleteit ki lehetne terjeszteni olyan értelemben, hogy a kormányokat és a civil társadalom őrködő képviselőit rendeljék a Főtitkárság egyes konfliktusmegelőző egységei mellé, s ezáltal – a

korábbinál jobb érdemi hírszerzésre is támaszkodva – gyorsabb beavatkozások révén lehetne elejét venni annak, hogy a konfliktusok komoly károkat okozzanak és eszkalálódjanak.

Scholte javaslatai közül nem egy valóban alkalmas arra, hogy megerősítse és javítsa a többszintű irányítási mechanizmusokat, így például figyelmet érdemel az az elképzelés, hogy helyi, országos, térségi és globális szinten anyagi ösztönzőkkel serkentsék a megújuló energiaforrások használatát. Ha létrejönne egy Globális Környezetvédelmi Szervezet, ez figyelemmel kísérhető és összehangolható azokat a kezdeményezéseket, amelyek jelenleg több száz multilaterális környezetvédelmi megállapodás és a hozzájuk kapcsolódó bizottságok között aprózódnak el (Scholte, 2005: 398).

A globális egészségügyre még kevesebb figyelmet fordítottak, mint a fent körvonalazott területekre. Scholte azonban olyan globális intézkedéseket javasol, amelyek révén biztosítani tudnánk, hogy a nagy gyógyszergyártók nyeresége helyett a szenvedő embermilliók részesüljenek előnyben.

A SZOCIÁLIS ESÉLYEGYENLŐSÉG FOKOZÁSA

E címszó alatt számos érdekes javaslat szerepel, így az, amely globális újraelosztó adórendszert vezetne be, vagy eltörölné az offshore pénzügyek birodalmát. Ehhez hasonlóan a globális gazdasági döntéshozatalban az északi és déli félteke között fennálló egyenlőtlenség orvoslására a Bretton Woods-i intézményekben a szavazatok egy részét el kellene venni a nagyobb államoktól. Más szervezetek – mint pl. az OECD – esetében az lenne kívánatos, hogy tagságukat bővítve tovább terjeszkedjenek. Az északi féltekén már régóta időszerű megszüntetni a mezőgazdasági támogatásokat, és legfőbb ideje, hogy másfajta kereskedelmi rendszereket dolgozzunk ki, amelyek végre a szegény országok számára is lehetővé teszik az exportbevételek növelését.

A DEMOKRÁCIA ERŐSÍTÉSE

A helyi és országos demokráciák mind részét képezik a globális demokráciának, s ha e szintek egyikét erősítjük, ezzel egyszerre erősítjük valamennyit. A globális érdekű programok megfogalmazása és kivitelezése során a helyi önkormányzatok és civil társadalom jobb integrációjához vezetne, ha egyre inkább az államinál alacsonyabb szintű hatóságok körében valósulhatna meg a globális folyamatok irányításában való társadalmi részvétel és az azokkal kapcsolatos elszámoltatás. Civil fórumok összehívása révén serkenteni lehetne a vitát és a termékeny eszmecserét a demokráciákban mindennaposnak számító összetett és bonyolult kérdések esetében. Scholte veszélyes csapdára hívja föl a

figyelmünket, amikor óva int: nem szabad azt hinnünk, hogy a helyi társadalmak természetüknél fogva demokratikusak; ugyanakkor minden társadalom csak hasznát láthatja annak, ha a demokratikus folyamatok elterjednek és így az egyéni szinttől fölfelé minden szinten megerősödnek a demokratikus gondolkodás- és viselkedésformák, valamint az elszámoltathatóság.

Szintén a demokráciát erősítheti a globalizációra és annak irányítására vonatkozó oktatás és képzés, amely során az emberek megtanulhatnak, milyen jogok és kötelességek hárulnak rájuk mint globális polgárookra. Scholte számára mindez részét képezi „annak a tágabb stratégiának, amelynek célja a szélesebb nyilvánosságot a progresszív változás érdekében mozgósítani.” A közoktatás témakörébe tartozik az az igény is, hogy az intézkedések előkészítésének folyamata átláthatóbb legyen az állampolgárok számára, pl. azáltal, hogy az érintettek kerülnek a szaknyelvi és bürokratikus fogalmazást és szóhasználatot, programjaikat és javaslataikat pedig a helyi nyelvekre is lefordítják. Számíthatunk arra is, hogy ha az egyes emberek és embercsoportok tájékozottabbak, akkor jobb döntéseket fognak hozni az irányítás minden szintjén.

Scholte elismeri, hogy a globalizáció irányításával és demokratizálásával kapcsolatos legtöbb javaslat a civil társadalomban rejlő lehetőségekre épít. A fent körvonalazott területek bármelyike csak hasznát láthatja a civil társadalom támogatásának és fejlesztésének. Ezért érdemes lenne az egész globális szinten több forrást fordítani a civil társadalom tartalékainak mozgósítására. Az állami és vállalati résztvevők irányító szervezetei így mélyíteni és bővíteni tudnák a civil csoportokkal való kapcsolataikat. Fokozatosan ők maguk is felismerik majd, hogy hosszú távon a kapcsolatok javulása a saját hatékonyságuk és elfogadottságuk javára válik mind helyi, mind pedig globális szinten.

E nagy ívű változások akár töredékének megvalósításához is fontos végiggondolnunk, hogy mi a „hiányzó láncszem” a globalizációs egyenletben. E vita szempontjából az egyik legértékesebb – és meglepő módon legmellőzöttebb – tanulmányt az International Labour Organisation készítette *Igazságos globalizáció: esélyteremtés mindenkinek* címen (*A Fair Globalization: Creating Opportunities for All*; Genf, 2004). Ez a tanulmány harminc országos, illetve regionális (Afrika, Ázsia, Európa és Latin-Amerika) szinten, valamint a kulcsszereplők (civil társadalom, munkáltatók, üzleti vezetők) részvételével 2002–2003-ban folytatott párbeszéd alapján készült. A dokumentum számos területen Scholte javaslataival egyező irányban érvel, amennyiben hangsúlyozza a gazdaság és a társadalom közötti szakadékot, amely lehetetlenné teszi a társadalmi igazságosságot; valamint a gazdasági és a politikai szféra közötti egyensúlyvesztést, ami aláássa a demokratikus elszámoltathatóságot. A szerzők a „hálózat-kormányzás” kifejezést használják annak érzékeltetésére, hogy a globális célkitűzések meghatározásában, tervezésben és kivitelezésben több szinten több, egymással kapcsolatban álló ember vesz részt. A *Jövőkép a változáshoz* (Vision for Change) című szakaszban a következőket szorgalmazzák: (ILO, 2004:IX-X)

- *Állítsuk az embereket a középpontba!* Az igazságosabb globalizáció sarkköve az, hogy minden ember igényeit kielégítsük a következő területeken: jogai, kulturális identitásuk és autonómiájuk tisztelete; tisztességes munka; valamint a helyi közösség megerősítése a lakóhelyen. Fontos szempont a nemek egyenjogúsága is.
- *Demokratikus és hatékony állam.* Az államnak képesnek kell lennie arra, hogy kezelje a globális gazdaságba való beilleszkedést és állampolgárainak szociális és gazdasági esélyeket és biztonságot nyújtson.
- *Fenntartható fejlődés.* Az igazságos globalizáció megteremtésére csak akkor van esély, ha ez a gazdasági fejlődés, a társadalmi fejlődés és a környezetvédelem egymással összefüggő és egymást kölcsönösen támogató erősségeire támaszkodik mind helyi, mind térségi, mind pedig globális szinten.
- *Termékteremtő és egyenlő esélyeket kínáló piacok.* Ezek létrehozása olyan jól működő intézményeket követel, amelyek az egészséges piacgazdaság feltételei közepette a kedvező vállalászási környezetet és az esélyteremtést szolgálják.
- *Igazságos szabályok.* A globális gazdaságban olyan szabályokra van szükség, amelyek minden ország számára egyenlő esélyeket és egyenlő hozzáférést garantálnak, és elismerik az országok gazdasági képességeinek és fejlődési szükségleteinek sokféleségét.
- *Globalizáció és szolidaritás* Közös felelősségünk segíteni azokon az országokon és népeken, akik kívül rekedtek a globalizáció folyamatán, vagy annak kárvallottjai. A globalizációnak az országok közötti és országokon belüli egyenlőtlenségek felszámolása, valamint a szegénység megszüntetése irányába kell hatnia.
- *A résztvevők elszámolással tartoznak a társadalomnak.* A globalizációs folyamat kimenetelére hatást gyakorló magán- és közszereplőket demokratikus csatornákon keresztül el kell tudni számoltatni arról, hogy tevékenységük során milyen irányelveket követnek és milyen lépéseket tesznek. Eleget kell tenniük vállalt kötelezettségeiknek, és hatalmuk gyakorlása közben tiszteletben kell tartaniuk másokat.
- *Tartalmasabb partnerkapcsolatok.* A globális társadalmi és gazdasági célok elérésén számos résztvevő dolgozik: nemzetközi szervezetek, kormányok és parlamentek, a vállalatok, a munkaadók szervezetei, a civil társadalom és még sokan mások. A közöttük fennálló párbeszéd és partnerkapcsolatok alapvető demokratikus eszközei egy jobb világ kiépítésének.
- *Hatékony ENSZ.* Egy erősebb és hatékonyabb multilaterális rendszer kulcsfontosságú eszközt jelentene abban, hogy a globalizáció demokratikus, legitim és koherens keretek között menjen végbe.

Mindez *erősebb etikai határok* szükségességét jelzi. Mindezidáig a globalizáció etikai vákuumban haladt előre, s a siker egyetlen mércéjét a piaci teljesítmény jelentette. A piacorientált globalizáció nem gondoskodik az olyan értékek terjesztéséről, mint az emberi jogok tiszteletben tartása, a sokféleség tisztelete, közös természeti környezetünk védelme vagy a közös emberi mivoltunkra való odafigyelés: inkább megrendítette a bármely irányítási szinten működő intézmények iránti bizalmunkat, és gyengítette a demokráciát, valamint társadalmaink szövetét.

A globális civil társadalom kialakulása csak az 1990-es években, a piacvezérelt globalizáció legvérlázítóbb kihágásaira adott reakcióként kezdett látványos méreteket ölteni. (Lásd Jensen és Mislivetz: *The Languages of Civil Society*.) Szolidáris globális társadalom csak közös értékrend köré épülhet, amely előkészítheti egy globális „demos” vagy világtársadalom kialakulását. Közös értékeinket, amelyektől a jövőnk függ, csak akkor tudjuk a gyakorlatban is érvényesíteni, ha erre egyaránt törekszenek az egyének és az intézmények, valamint mindazok a szereplők, akik a globalizációban részt vállalnak (államok, vállalatok, civil szervezetek). A globális társadalom vagy világtársadalom kialakulása csak úgy lehetséges, ha valódi közösség alakul ki mind az értékek, mind a felelősség terén, valamint amennyiben kialakulnak és működőképesek az ellenőrzést és elszámoltatást végző intézmények.

A globális közösség megerősítése párbeszéd és jó kormányzás révén

Mai világunkat a résztulajdonosi (stakeholder) tudattal élők növekvő száma és egyre szorosabb összefonódása jellemzi. Ezek a hálózatok állandó fejlődésben, amorf átalakulásban, illetve pulzáló visszahúzódásban vannak, attól függően, hogyan alakulnak a közös érdekek kötelékei. Magát ezt a folyamatot is a globalizáció vezérli. A világot behálózó kapcsolatrendszer forradalma magában rejti a globális kormányzás minden eddiginél demokratikusabb, közvetlen részvételen alapuló rendszerének csíráját. Ám ha fenn akarjuk tartani ennek fejlődését, a korábbinál rendszeresebb alapokra kell helyeznünk a párbeszédet, a tapasztalatcserét és a közös mérlegelést. A süketek párbeszédének helyét át kell, hogy vegye a stratégiai partnerség: új, innovatív és tartalmas kezdeményezésekre van szükség, amelyek a globalizációs egyenlet változói közé újra beemelik a szociális dimenziót. Ez megteremti a lehetőséget az eddiginél szélesebb körű részvételre és segít enyhíteni azt az elkerülhetetlen nyomást és feszültséget, amely a gazdasági globalizáció nyomán keletkezik, ha az – mint jelenleg – nem jár együtt megfelelő társadalmi progresszióval.

Egy irányítatlan vagy rosszul irányított globalizációs folyamat eredményeként előálló globális instabilitásért óriási árat kell fizetnünk mind egyéni, mind gazdasági és politikai vonatkozásban. Vannak, akik a globalizációt mint erköl-

csileg elfogadhatatlant és politikailag tarthatatlant utasítják el (ILO, 2004:X). Sokan hangoztatják, hogy igazságosabb és az érintetteket erősebben bevonó globalizációs folyamatot szeretnének látni. Vannak, akik egy globális „New Deal” vagy egy új, globális társadalmi szerződés létrehozását sürgetik, továbbá azt ajánlják, jöjjenek létre az egyes intézkedéseket összehangoló kezdeményezések (Policy Coherence Initiatives) és globális közintézmények. Újszerű és távlatos elképzelésekből nincs hiány. Kívánatos lenne azonban, hogy a tudományos viták kevesebbet foglalkozzanak a politikai szférával és engedjenek teoretikus beállítottságukból; a politikusoknak ugyanakkor jót tenne, ha beszédmódjukat valamelyest közelítenék a tudományos viták tartalmi követelményeihez, amennyiben bizonyítékokkal állnának elő ahelyett, hogy az intézkedési javaslatokat engednék átpolitikálódni. Ma az előttünk álló kihívások komplexitásával és intenzitásával kell szembenéznünk, mind környezeti szempontból (a globális felmelegedés immár megkérdőjelezhetetlen következményeire gondolunk); mind politikai szempontból (jussanak eszünkbe a közel-keleti válságok és általában az emberi biztonság kérdései, valamint a demokrácia válsága a fejlett országokban), mind pedig társadalmi szempontból (a legsúlyosabb kihívás talán az érdemi vezetés hiánya a kormányzás minden szintjén).

Mindannyiunk közös érdeke oly módon változtatni a globalizáció természetén és haladási irányán, hogy az etikusabban és az érintettek minél szélesebb körű bevonásával folyják tovább, hiszen ez több embernek hoz biztonságosabb és jobb életet. A globális civil társadalomra alapvető szerep hárulhat ezekben a változásokban, ugyanakkor a civil társadalom részvétele egymagában nem elegendő. Ahhoz, hogy sikerüljön a változtatás érdekében mozgósítani, új és szélesebb alapon nyugvó stratégiai partnerkapcsolatokra van szükség a globális szinten érdekelték különböző szektorai között. Ha sikerül egyszerre kiaknázunk a Kalmár, a Herceg és a Polgár kapacitásait, miközben megteremtjük azt a nyílt teret, amelyben részvételén alapuló és elszámoltatható döntéshozatal folyik, akkor a 21. századra egy olyan globalizációs folyamat részesei lehetünk, amely mentesebb az ideológiai pártoskodástól és a konfrontációtól, és amelynek jól érzékelhető a pozitív hozadéka.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Saul, John Ralston (2005): *The Collapse of Globalism*. London, Atlantic Books.
- Thorup, Mikkel –Sorensen, Mads P.: Inescapably Sid by Side. An Interview with David Held. In www.globalpolicy.org/gloabliz/define/2004/04heldinterview.htm.
- Held, David –McGrew, Anthony et.al. (1999): *Global Transformations*. Oxford–Cambridge, Polity Press.
- Stiglitz, Joseph (2002): *Globalization and its Discontents*. London – New York, Penguin Books.
- Bello, Walden (2004): *De/globalization. Ideas for a New World Economy*. Reading – Cox and Wyman.

- Scholte, Jan Arte (2005): *Globalization: A Critical Introduction*. Basingstoke – New York.
- International Labour Organisation (ILO) (2004): *A Fair Globalization: Creating Opportunities for All*. Genf.
- Jensen, Jody – Miszlivetz, Ferenc (2005) In Wagner, Peter (ed.): *The Languages of Civil Society* (Chapter VIII. „Global Civil Society: From Dissident Discourse to World Bank Parlance“). Oxford – New York, Berghahn Press.
- Willetts, Peter (2002): *Civil Society Networks in Global Governance: Remedying The World Trade Organisation's Deviance from Global Norms*. Presented at the Colloquium on International Governance (Palais des Nations, 20 September 2002).

A (BALOLDALI) POPULIZMUS DIADALMENETE SZLOVÁKIÁBAN. A SMER TÖRTÉNETE

Hamberger Judit
a politikatudomány kandidátusa

ÖSSZEFOGLALÓ

A Smer 1999 őszén alakult meg. Egyszemélyes és vezérelvű pártként indult. Létrehozója Robert Fico baloldali politikus. Gyorsan növe népszerűségét a kormánykoalícióval és az ellenzékkel szembeni alternatíva felkínálásával szerezte meg. A jobboldali reformokat bevezető és privatizáló kormánykoalíciók állandó és bírálóival, valamint azzal az ígérettel, hogy baloldali jellegű és szociális intézkedéseket vezet be, a választók tömegeit nyerte meg. Befolyásos politikusokat és nagyvállalkozókat azzal vonzott pártjába, hogy visszaállítja az állam stratégiai szerepét, különösen az energetikában. A párt értékrendjét csak 2001 telén fogalmazta meg világosan: a brit Munkáspárt mintájára harmadik utas szociáldemokrata párttá alakult. A Smer elnökeként R. Fico az 1990-es évek második felében szétaprózódott baloldali pártokat 2003 és 2006 között saját pártjába integrálta, aminek eredményeként megnyerte a 2006. júniusi parlamenti választásokat. Két olyan párttal (Szlovák Nemzeti Párt, Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom) kötött kormánykoalíciót, amelyekkel szemben a külföld bizalmatlan. A szlovák társadalom fele azonban folyamatosan elégedett mind a (szerves) koalícióval, mind R. Fico miniszterelnökkel.

KULCSSZAVAK ■ instabil szlovák pártrendszer ■ baloldali populizmus népszerűsége ■ szerves kormánykoalíció ■ állam szerepének megerősítése ■ jobb- és baloldali nacionalizmus

A Smer (jelentése: 'irány') szlovákiai politikai párt 1999 októberében alakult meg, és 1999. november 8-án jegyezték be (1999 decemberében volt az alakuló küldöttgyűlése). Robert Fico fiatal baloldali politikus alapította meg. A párt több hónapi útkeresés után (2001 decemberében) harmadik utas pártként határozta meg magát, és a harmadik út meghatározását a neve mellé később hivatalosan is odacsatolta. Még később, 2003-ban a szociáldemokrata jelzöt is felvette a neve mellé, a következőképpen: *Smer-SD (tretia cesta)*.

A Smer R. Fico személyes politikai ambícióinak köszönhetően jött létre. A baloldal széttöredezésének folyamatában kívánatosnak és lehetségesnek tartotta annak újraintegrálását. A széttöredezett baloldal nagyobbik részét a Smer 2003 és 2006 között (a 2006. júniusi választásokig) sikeresen integrálta.

Megalakulásától kezdve a Smer és annak elnöke, Fico folyamatosan növekvő népszerűsége tett szert.¹ A népszerűség oka, hogy a jobboldali reformok miatt kedvezőtlen szociális helyzetbe került szavazók tömegei olyan új baloldali

vezetőt (és pártot) láttak benne, aki szociális helyzetük javítását felvállalta. A restriktív, jobboldali reformokkal szemben harmadik utas baloldali alternatíva reményét nyújtva növelte saját maga és pártja népszerűségét.

A SZLOVÁK BELPOLITIKA VÁLTOZÁSAI

A demokratikus átalakulás szlovákiai pártrendszere választási ciklusonként² – folyamatosan – jelentős változásokat mutat fel, tipikusan változékony, instabil jellegű. Egyik választástól a másikig pártok és mozgalmak megszűnnek, átalakulnak vagy létrejönnek. Ez érvényes a legutóbbi (2002–2006) választási ciklusra is.

Az első választási ciklus az 1990-es, első szabad választásoktól az 1992-es választásokig terjedt. Kivételesen kétéves választási ciklusként határozták meg, célja pedig az új, demokratikus és föderális alkotmány (esetleg köztársasági alkotmányok kíséretében) létrehozása lett volna. Ebben az első két-három évben (a politikai- és pártrendszer kialakulatlanságából következően logikusnak tekinthetően) lényegbevágó átrendeződés ment végbe, ami a belpolitika instabilitásában (és Csehszlovákia felbomlásában) is megnyilvánult.

Az első három évben az 1989 végén (a rendszerváltást 1989. november 17-ével indítják) sebtében létrehozott mozgalmak (szlovák oldalon elsősorban az akkori vezető kormányzati erő, a Nyilvánosság az Erőszak Ellen, NYEE) osztódtak. Ez kikristályosodási folyamat volt, amely tükrözte a szlovák társadalom legfontosabb és legsürgetőbb problémáiból fakadó politikai kényszereket: a csehszlovákiai államjogi problémák megoldását, a szlovák nemzeti emancipáció, illetve a szlovák nemzetállamiság igényének megnyilvánulását, valamint a bevezetendő, illetve a bevezetett radikális gazdasági, szociális és politikai reformok jellegét és tempóját.

A szlovák társadalom a nemzeti-nacionalista (a nemzetállamiság felé vezető folyamat erősödése) igényeket felvállaló politikai erők mellett azokat az erőket preferálta, amelyek a radikális reformokat enyhítő, a szociális szempontokat etatista alapon biztosító célokat és szándékokat hangoztatták. Ebben a kezdeti időszakban a legerőteljesebb pártharcok Szlovákia állami önállóságáért, illetve Csehszlovákia együtt-tartásáért dúltak, kiegészülve a politikai és gazdasági reform jellegéért (radikalizmusáért és jobboldaliságáért, illetve mindezek ellen) vívott közdelemmel.

1990-ben megjelentek azok a szlovák politikai érdekek és akaratok is, amelyek a szlovákiai magyarok politikai szervezeteinek, nyelvi és jogi követeléseinek (valamint az általuk lakott területeknek) a korlátozását kívánták érvényesíteni.³

A Nyilvánosság az Erőszak Ellen osztódása által (1990–1992) nemzeti-nacionalista, baloldali, illetve liberális és demokrata mozgalmak és pártok is

létrejöttek. Ekkor kezdtek össze- és szétrendeződni a polgári jobb- és baloldal erővonalai. A NYEE-ből 1991-ben vált ki Vladimír Mečiar vezérelvű Demokratikus Szlovákiáért Mozgalma (DSZM, ugyancsak egyfajta gyűjtőmozgalomként, szlovák rövidítése HZDS), amely a 2006-os választásokat megelőzően minden választás győztese volt. A DSZM kiválása után (1991. március–április) a NYEE felbomlott.

A NYEE volt a kiinduló pontja a demokratikus polgári erők többször, többféle néven újraindított pártjainak vagy unióinak is, ám ezek az 1992-es választások alkalmával gyengén szerepeltek, és néhányuk nemcsak a kormányból, hanem a parlamentből is kiszorult. Mindez azt jelezte, hogy a szlovák társadalom (hagyományosan) nem híve a liberális értékeknek, és sem gazdasági, sem politikai téren nem kíván radikális reformokat, viszont támogatja azokat a populistá, néppárti jellegű alakulatokat, amelyek a nemzeti kérdést, a nemzeti önállóság erősítését, valamint a baloldali feladatokat és értékeket a magukénak vallják.

Az 1990-es választásokon indult a Csehszlovák Kommunista Párt szlovákiai pártszerve, a Szlovák Kommunista Párt (SZKP), amely az 1990 és 1992 közötti ciklusban reformálta meg magát, a magyar MSZMP-vel nagyjából azonos módon: 1991 tavaszán létrejött a Demokratikus Baloldal Pártja (DBP, szlovákul Strana demokratickej ľavice, rövidítése: SDL), valamint kivált a bolsevikként megmaradó kisebbség, amely tovább vitte a kommunista párt nevét, Szlovákia Kommunista Pártja néven (SZKP, szlovák rövidítése KSS).⁴ *A Demokratikus Baloldal Pártja volt az, amelyben a későbbi Smer-t létrehozó Robert Fico, huszonéves fiatal politikusként, felépítette pártkarrierjét.*

A szlovák pártrendszer elmúlt évtizedében a legmeghatározóbb az akkori és a későbbi politikai elit jelentős részét magában foglaló Mečiar-féle DSZM folyamatos osztódása, lemorzsolódása volt, amely folyamat már 1993-ban megkezdődött, és 2006-ig tartott.

A nemzeti-nacionalista erők és formációkra (amelyek fő képviselője a Szlovák Nemzeti Párt, SZNP, szlovák rövidítéssel SNS) is a jelentős osztódások, később összefogások jellemzőek. Ezeket is intenzív személycserék, vezérharcok és viszályok határozzák meg egyik ciklustól a másikig. A 2002 és 2006 közötti ciklusban a Szlovák Nemzeti Párt, belső megosztottsága és viszályai miatt, nem jutott be a parlamentbe. 2006-ra azzal a jelszóval voltak képesek összefogni, hogy a Magyar Koalíció Pártját (MKP) ki kell szorítani a kormányzati pozícióból.

A szlovákiai pártpalettán *többször alakultak meg* – és jutottak kormányzati pozícióba – *egyszemélyes pártok*. Azért jöttek létre, hogy egy-egy politikust politikai hatalomba emeljének, majd azután meg is szűntek. Ilyen volt 1994 és 1998 között a szélsőbaloldali Szlovákia Munkásszövetsége (szlovák rövidítése ZRS), amely Ján L’upták kőművest és néhány hívét egy ciklus idejére (Mečiar harmadik kormánya) kormányzati hatalomba segítette. Az 1998–2002-es ciklusban a Polgári Egyetértés Pártja (PEP, szlovák rövidítése SOP), a 2002 és

2006 közötti ciklusban az Új Polgár Szövetsége (szlovák rövidítése ANO) volt egyszemélyes párt, sőt ilyenként indult maga a Smer is. A PEP azért jött létre (középbaloldali pártként), hogy Rudolf Schustert hatalomba emelje. Olyan sikeres volt, hogy Schustert 1999-ben (közvetlen elnökválasztás segítségével) köztársasági elnökké választották, s a párt az első Dzurinda-kormányban a kormánykoalíció tagja is volt. A PEP a 2002-es választásokra meg is szűnt. A 2002 és 2006 közötti ciklusban a jobboldali polgári pártként jelentkező ANO (amelyet – saját politikai ambíciói kielégítésére – Pavol Rusko, a Markíza televízió volt nagyhatalmú igazgatója és tulajdonosa alapított) volt a második Dzurinda-kormány korrupciók miatt legproblémásabb koalíció tagja. A lejáratott pártot sok képviselője hagyta el, így a 2006-os választások után be sem jutott a parlamentbe.

A szlovák parlamentben 2000 után *sok képviselő vált „függetlenné”,* mert sokan kiléptek pártjukból, átléptek másik pártba, vagy függetlenként ülték végig a parlamenti ciklust. A függetlenek létszáma 2000-ben kezdett nőni, és a 2002–2006-os ciklusban rekordot (a 150 tagú parlamentben 26 képviselő) ért el. A függetlenek nemcsak koalíciós, hanem ellenzéki pártok frakcióiból is kiléptek.⁵ Ez is oka annak, hogy a *szlovák parlament „sokpárti”: általában öt-hat-hét, időnként nyolc párttal működik.*

A szlovák pártokra jellemző, hogy azokban *nem alakulhatnak ki platformok.* Az egyet nem értő képviselő általában távozik a frakcióból. A pártok nagyobbik részében erős a párt vezetője és vezetősége, tehát erősek a pártközpontok. A választási listára felkerülőkről és a lista sorrendjéről a párt vezetője dönt.

A szlovák pártrendszer a 2002 és 2006 közötti ciklusban rendeződött olyanná, hogy világosan körvonalazódhasson a hagyományos jobb- és baloldali megoszlás.⁶ Ennek oka a szlovák társadalom történelmi és nemzeti emancipációs megkésettységében keresendő. A szlovák társadalomnak az elmúlt 15 évben a vezérelvűséggel is meg kellett küzdenie, amit V. Mečiar és az általa megvalósított politikai gyakorlat, a „mečiarizmus” testesített meg (és amelynek elemei felfedezhetőek R. Fico politikai gyakorlatában is).

A szlovák *parlamenti rendszer instabilitásának* (és képviselői minőségének) jellemzői közé tartozik, hogy az ügyészség vagy a rendőrség – bűncselekmény vagy szabálysértés gyanúja miatt – számos képviselő ellen kérte a mentelmi jog felfüggesztését, de ezt a képviselők általában nem szavazták meg, akármelyik képviselőről volt is szó (ide értve a szélsőséges nacionalistákat is). A parlamenti rendszer instabilitásának másik jellemzője, hogy az ellenzéki képviselők nagyon gyakran (legalább hússzor) kezdeményeztek a kormány tagjai ellen bizalmatlansági indítványt. (R. Fico, képviselőként, ebben élen járt.) A képviselők egy része több ciklusban is visszaélt a népszavazás intézményével. (Szlovákiában az eddig megrendezett hat népszavazásból egy volt érvényes, a többi – alacsony részvétel miatt – érvénytelen volt.)

ROBERT FICO KARRIERJE ÉS A SMER MEGALKULÁSA

Robert Fico a rendszerváltás előtt, 1987-től a Szlovák Kommunista Párt (SZKP) tagja volt. A demokratikus átalakítás folyamatának első éveiben a fiatal és mérhetetlenül ambiciózus politikus a Demokratikus Baloldal Pártjában (DBP) kezdte meg politikai pályafutását. 1992-ben, a DBP vezetőségi tagjaként és képviselőként vált a szlovák politikai elit tagjává. Még nem volt 30 éves, amikor már az Európai Emberi Jogi Bíróságnál és az Európa Tanácsnál – mint jogász (szakmája a büntetőjog) – képviselte Szlovákiát.⁷

A DBP a Szlovák Kommunista Párt önreformja után, 1991-ben alakult meg. A Smer megalakulása előtt a szlovák belpolitikában a *Demokratikus Baloldal Pártja volt a domináns baloldali párt*, amely a választásokon általában a harmadik, néha a második helyet szerezte meg.⁸ Ficot a DBP alelnökének is megválasztották, mégsem volt elégedett helyzetével és pozíciójával. Elégedetlen volt azzal is, hogy 1998-ban nem őt választották meg a párt elnökének (hanem egy közepszerű politikust, Jozef Migašt). Megsértődött azért is, mert a koalíciós kormányban (Dzurinda első kormánya, 1998–2002) nem kapott tárcát. R. Fico azt szerette volna, ha erős középbaloldali kormány vezetője vagy tagja lehetett volna. Személyes ambícióit maga is kifejtette, amikor 1999 szeptemberében arra hivatkozott, hogy a DBP-ben ő volt az egyes számú politikus. Ezt abból következtette ki, hogy az 1998-as választásokon ő kapta a legtöbb preferenciális szavazatot. Ennek alapján azt várta, hogy a felelősség megfelelő részét is megkapja a pártjától (Mesežnikov–Ivantyšin, 2000: 85). Úgy érezte tehát, hogy a Demokratikus Baloldal Pártjában nem kapja meg azt a helyet és politikai pozíciót, amit – népszerűségének növekedése arányában – megérdemelne.

A feszültség fő forrása az a kérdés volt, hogy a DBP – mint az első Dzurinda-kormány koalíciós partnere – hogyan támogassa a jobboldali feladatokat igénylő reformokat. *Fico nem értett egyet a jobboldali reformokkal és pártja koalíciós szereplésével, és 1999 őszén kilépett a DBP-ből.* Kilépése után a parlamentben független képviselőként működött (1999-től 2002-ig), és a függetlenek közül a legtöbbet hiányzott a parlamentből.

A DBP-ből való kilépése után több képviselő is követte őt, akik mind függetleneként működtek a parlamentben. Így a Demokratikus Baloldal Pártja a 2002-es választások előtt kisebb pártokra hullott szét, és nem volt ereje, hogy bekerüljön a parlamentbe. Helyét a Smer foglalta el, olyannyira, hogy a kis baloldali pártok nagyobbik részét 2003 és 2006 között integrálta, vagy választóinak nagy részét magához vonzotta.⁹

A Smer, új politikai szubjektumként, megalakulásának kezdetétől, 1999 őszétől viszonylag gyorsan megszerezte azt a támogatást, ami a parlamentbe való bejutáshoz szükséges. Olyan ellenzéki erőként határozta meg magát, amely kritikusan értékeli a kormánykoalíció munkáját. A kormánnyal szembeni radikális kritikával hívta fel magára a figyelmet. Olyan radikális volt, mint az

ellenzék (Mečiar pártja, a DSZM, és Slota Szlovák Nemzeti Pártja), amelytől azonban elhatárolta magát. Azt hirdette magáról, hogy mind a kormánykoalíció, mind az ellenzék politikájával szemben alternatívát kínál. Így alapozta meg a harmadik út alternatívájának önképét.

Már megalakulásakor vezér-típusú pártként nyilvánult meg, mivel egy személy, Robert Fico politikai ambíciói keltették életre. Annak ellenére, hogy a párt alapításában többen részt vettek, Robert Fico pártjaként tartották számon. A párt több évig egy ember, egy személy pártjaként jelent meg. *Egyszemélyi párt-jellege csak később, a 2002-es választások után módosult.* A párt indulásakor, vezetőjének kijelentései alapján várható volt, hogy nemzeti populista jellegűvé alakul. Fico feltűnő politikai kapcsolatokat ápolt a szélsőjobboldallal.¹⁰

Politikusi önképére jellemző, hogy kifelé az olyan dühös és elfoglalt politikus képét közvetítette, aki minden feladatát rendesen, alaposan elvégzi. Amikor Fico 1999-ben létrehozta a pártot, azt állította magáról, hogy mélyen baloldali érzelmű politikus, tehát az ő helye csak a baloldalon lehet. Ennek ellenére nem tagadta, sőt büszkén vállalta, hogy jómódban él, amit saját képességeinek köszönhet.

A párt, indulásának első éveiben (1999 és 2001 között) nem tudta kialakítani világos eszmei-politikai profilját. Vezetői, élükön R. Ficóval, visszautasították, hogy a pártot a hagyományos jobb- és baloldali skálán elhelyezzék, hogy helyét ezen kijelöljék. A pártot „nem ideologikus” politikai szubjektumként határozták meg.

A SMER LÉTREHOZÓI ÉS SZPONZORAI

R. Ficónak a gazdaság fejlesztésére vonatkozó nézeteiből, álláspontjaiból arra lehetett következtetni, hogy pártjának támogatói háttérét olyan gazdasági csoportoknál keresi, amelyek az energetikában, különösen az atomenergetikában érdekeltek. A szponzorokra vonatkozó kérdésekre Fico mindig azt válaszolta, hogy őt és pártját senki nem szponzorálja; független, szabad, szuverén politikát folytat, s így senki sem állíthatja őt falhoz. Fico szerint a párt 2002-ig, a választásokig nem kapott állami dotációt. A 2002-es választások után, a kisebb baloldali pártok és erők egyesítése nyomán, a szociáldemokrata jelzővel ellátott Smer megszerezte a beolvasztottak vagyonát (a legvagyonosabb a megreformált kommunista utódpárt, a DBP volt).

Robert Fico – alapvetően nemzeti-nacionalista és baloldali beállítottságú – párttársaival és elvtársaival (akik közül többen a DBP-ből jöttek át hozzá) útjára indította az új pártot. Azonnal induláskor társult hozzájuk a gazdasági élet néhány befolyásos, ismert személye, gazdag vállalkozók.¹¹ Közéjük tartozott Fedor Flašík milliomos, „médiamágus”, aki a Smer kifelé közvetített képét, „imázsát” kitalálta. Ő volt a Smer első szponzorálója, 2002-ben a választási kampányuk főnöke is. Ő volt az, aki azt hirdette, hogy a pártnak a jobboldal

felé (a vállalkozók irányába) kell elmozdulnia. Ő sugalmazta a Smernek és Ficónak, hogy az országot is a vállalkozásokban gyakorlott, tapasztalt embereknek kellene vezetniük. A másik pártformáló Monika Beňová (jelenleg a párt EP-képviselője), a párt alapító tagjai közé tartozó főmenedzser volt.

A párthoz csatlakozott, majd annak választási listáján indult személyek között számos milliomos található, akik egymással szoros személyes, baráti és üzleti kapcsolatban is álltak és állnak (pl. Flašík, Beňová, Glváč, Hanzel, Kaliňák, Široký és mások).¹² Vannak a háttérben meghúzódó, ám a Smerbe feltételezhetően jelentős összegeket befektető milliárdos szponzorok is. Közülük kettő neve közzsájon forog. Az egyik a nagyvállalkozó Vladimír Poór, a másik Vladimír Lexa, a 'hírhedett' Ivan Lexa édesapja.¹³ Mindkét milliárdos Mečiarnek és privatizációs módszerének köszönheti hatalmas vagyonát és gazdasági befolyását.¹⁴ A Smer alapítványát nyilvánosan támogatta a Penta Group nevű pénzügyi csoport is.

2002-ben, a választások után, miután a Smer csak a harmadik párt lett, Ivan Mikloš, a Dzurinda-kormány gazdasági-, illetve pénzügyminisztere kifejtette, hogy R. Fico a Mečiar híveiként számon tartott nagyvállalkozók „trójai falova”. Ha a támogatók és pártalapítók sorát, múltját és kapcsolatait tekintjük, némi túlzással megállapíthatjuk, hogy a Smer létrejötté, és Fico tevékenysége Mečiar „műhelyéből” indult. Szinte mindegyikük korábbi életútjában fellelhető, hogy közeli kapcsolatban álltak V. Mečiarral, annak mozgalmával (és privatizációs tevékenységével). A párt főideológusa és egyik alapítója, Boris Zala csakúgy közel állt Mečiarhoz és Mozgalmához, mint a párt főmenedzsere és másik alapítója, M. Beňová. Flašík előzőleg a DSZM kampányfőnöke volt. A Smer vezetőinek többsége előzőleg Mečiar emberei közé számított. Így nem meglepő, hogy a párt élén álló tisztségviselők azt a tendenciát képviselték és képviselik, hogy a pártnak együtt kell működnie a Mečiar-féle DSZM-vel.

Maga R. Fico egész 1990 utáni politikai pályafutása során gyanúsán közel állt Mečiarhoz. A Demokratikus Baloldali Pártjának egyik vezető politikusaként és parlamenti képviselőjeként meglepően sokszor támogatta Mečiar miniszterelnöki tevékenységét. (Többször előfordult, hogy az ellenzék soraiból egyedül ő szavazott annak kormánya mellett.¹⁵) Fico már a DBP-ben is „belső elhajló” volt, mert több jelét mutatta annak, hogy hajlandó együttműködni Mečiarral és mozgalmával (valamint a Szlovák Nemzeti Párttal). Kettejük viszonya a fiatal és az idősebb politikus viszonya, amelyben a fiatal sokat tanult az idősebbtől, át is vette pártépítési és egyéb módszereit, de le is körözte őt. Miután Fico létrehozta a pártját, politikai vetélytársnak tekintette az öregebbet. Fico időnkénti kirohanásai Mečiar ellen elsősorban a kettejük közötti rivalizálásnak és annak tudható be, hogy a fiatal az öreg fölé akart kerekedni. A Mečiar köré csoportosuló, belőle hasznot húzó nagyvállalkozók érzékelték, hogy „miniszterelnöki ideje lejárt”, nekik újabb hasznot már nem hoz, érdekeiket már nem képviseli,

nyugat felé szalonképtelen, elfogadhatatlan, ezért úgy döntöttek, hogy „új, fiatal és energikus mečiart” támogatnak, akinek még van hitele nyugat felé.

Pártja megalakulása óta Fico többször megüzente Mečiarnak, hogy „vele, mint személlyel” nem akar együttműködni: a DSZM koalíciós partnerként akkor jöhet számításba, ha „Mečiar nélküli”, mert különben az ország – éppen Mečiar miatt – nemzetközileg elszigetelődik. Ezért – a politikai rivalizálás jegyében – élesen támadták egymást. Mečiar bosszúból gyakran hangoztatta, hogy a Smer vezetői között sokan vannak olyanok, akik a DSZM-vel szorosan együttműködtek, de a korrupciós ügyeik miatt onnan kiszorították őket.

A Smer elitje nagyjából a fiatal, türelmetlen, hatalmat akaró vállalkozókból és politikusokból tevődik össze. A képviselők között több a milliomos. Sokan – élükön Ficóval – érdekeltek az energetikában, különösen az atomerőművek építésében. Ezen a vonalon rendelkeznek kapcsolatokkal az orosz atomerőmű-ipari komplexumok felé is. A Smernek a beismertnél több köze van az energetikai lobbyhoz. Fico pártelnök vehemensen támogatja az energetika államosítását, állami kézben maradását, valamint az atomenergia hasznosítását és új atomerőművek, blokkok építését. Ezt teszi miniszterelnökként is.¹⁶ (Az energetikai lobb egyik vezetője Tibor Mikuš, a DSZM egyik vezető politikusa.) A pártot, annak anyagi igényeit állítólag az atomlobby, az atomerőművek építésében érdekelt vállalkozói körök támogatják.

A SMER ELSŐ HÓNAPJAI ÉS ÚTKERESÉSE

A Smer standard politikai pártként szervezték meg, struktúrája a szokásos politikai pártok struktúrája szerint épült fel. A pártelnöki pozíció mellett 10 tagú elnökség vezeti, 11 szakmai szekciót hoztak létre. Annak ellenére, hogy Fico még 2001-ben is azt hangoztatta, hogy nem fogja átvenni más pártok politikusait, hanem politikai múlt nélküli embereket fog toborozni, a Smer a Demokratikus Baloldal Pártja képviselőinek nem kis részét vezetői közé emelte. Közülük számosan – pl. Dušan Čaplovič, Milan Murgaš, Boris Zala¹⁷ és maga Fico is –, korábban, 1989 végéig a szlovák kommunista párt tagjai voltak. Sokatmondó tény, hogy az 1990 óta működött szlovák kormányok közül a jelenlegiben (amely 16 tagú) vannak a legtöbben – tízen –, akik az 1989 előtti kommunista párt tagjai voltak (Kollár–Mesežnikov–Bútorá, 2006; 2007: 40).

A Smer magát megalakulása után (1999. október–november) olyan ellenzéki erőként határozta meg, amely kritikusan értékeli a kormánykoalíció (Dzurinda első kormánya) pártjainak tevékenységét. A pártelnök Fico folyamatosan hangoztatta, hogy az eddigi kormányok nem jól irányítják az országot, ezért szakemberekből és menedzserekből álló kormányt kell létrehozni. Kezdetől radikális, kormányellenes retorikával operált, és elhatárolta magát mind az addigi kormányoktól, mind az akkori ellenzék pártjaitól (a Mečiar-féle DSZM-től, és

a veszekedő, Ján Slota vezette SNS-től) is. Azzal indult, hogy alternatívát kínál mindkét csoportosulással (a kormánykoalícióval és az ellenzékkel) szemben.

A kormány munkáját élesen bírálta és támadta, amit annak gazdasági és a szociális politikájára, a privatizációra, a korrupció elleni harcra, a bűnözésre irányított. Folyamatosan azt a víziót festette fel, hogy a jobboldali kormány politikája az állam csődjéhez, a gazdaság széteséséhez vezet. (A kormány minisztereinek és a kormányfőnek a leváltását – ellenzéki képviselőként – a legtöbbször ő kezdeményezte.)

Populista szótárának frekventált szava volt a *kaosz*, a *csőd*, a *koldusbotra juttatás*, a *mértéktelen korrupció* és a *klientelizmus*. Megnyilvánulásaiban gyakran szerepelt, hogy a kormánykoalíciót (mindkét Dzurinda-kormányt) a stratégiai vállalatok privatizálása, és az ebből eredő egyéni- és párthaszon tartja egyben. A kormánykoalícióból legélesebben a Magyar Koalíció Pártját bírálta.

A Smer, létezésének első két évében, nem volt képes önmagát ideológiailag világosan és érthetően, felismerhetően meghatározni. Nem tudta és nem akarta magát besorolni sem a bal-, sem a jobboldalra. A párt tehát kezdetben a helyét kereste. 1999-ben az *új arcok olyan új pártjaként* jelentkezett (pedig a vezetői szinte mind ismert politikusok voltak), amely nem ideologizál, a *racionális és pragmatikus politika híve*. (Fico szívesen hangoztatta, hogy az országnak fiatal politikusokra van szüksége.) Kezdetben ideológiailag semlegesként határozta meg pártját. A stabilitást, a rendet és az igazságosságot hangsúlyozta. Mivel a baloldal szétesése, szétaprózódása tetőzött, a baloldalon levő úr betöltését célozta meg. Ettől kezdve a harmadik utas politika elmélyítését, és a közép-baloldali párt képét erősítette a társadalomban. Mindenfajta blokk (ellenzéki vagy koalíciós) kialakítását visszautasította, mert egyedül akart megküzdeni a harmadik utas értékrendért.

A *harmadik út ideológiájára*, mint megoldásra a párt vezetői 2001 decemberében találtak rá, amit a Smer küldöttgyűlése a párt programjaként fogadott el. Eszerint a Smer sem jobboldali, sem baloldali, hanem olyan középpárt, amely a nyugati (brit, német, amerikai) harmadik utat követi. Elutasították a jobb- és baloldalra irányuló meddő vitát, és a rend, az igazságosság, a stabilitás értékeit helyezték előtérbe. Úgy fogalmaztak, hogy a baloldali és a jobboldali megoldások közötti kompromisszumot képviselik (Kollár–Mesežnikov, 2002: 86). A „semlegesség” és a „rendpártiság” meghirdetése hatásos volt, gyorsan nőtt a népszerűségük.

A mintát tehát a brit Munkáspárt, a német szociáldemokrata párt, és az amerikai új demokraták adták.¹⁸ Fico kifejtette, hogy *a nyugati harmadik út megoldásait a szlovák viszonyokra alkalmazzák, aszerint módosítják*. A Smer 2001 végi programjában elismeri a vállalkozások és a piac értékeit, hiszen az új baloldal a hatékony, termelékeny gazdaság híve, amely az erős szociális programok alapja. (Ezért az, hogy a párthoz gazdaságilag erős személyek csatlakoznak, jó, helyes

és kívánatos.) Egyúttal azonban fontosnak tartja az erős kormányt és az erős államot is. 2002 augusztusában Fico a pártot etatsztikusnak írta le, amely nem fogadja el a tekintet nélküli neoliberais politikát. 2002 vége felé egyre határozottabban kezdte hangoztatni a párt baloldaliságát és azt, hogy kormányba lépés esetén követelni fogja a liberális gazdaság elveinek revízióját.

A harmadik út hazai viszonyokra alkalmazását illetően azt emelték ki, hogy erősíteni akarják az állam szerepét és feladatait, amely így képes lesz megvédeni és képviselni a nemzeti érdekeket. (A kormány ugyanis az állampolgárok kormánya, nem pedig a nemzetközi vagy nemzetek feletti szervezeteké.) Az államnak – amelyet ráadásul csak nemrég kezdtek el építeni – a további destrukcióját meg kell akadályozni. A nemzetállami érdekek érvényesítésének módjában Fico egyetértett a nacionalistákkal is, miszerint adott esetben még a repressziót is alkalmazni lehet.

A Smer küldöttgyűlése 2001 végén elfogadta saját elképzelését a *Szlovák Köztársaság állami doktrínájával* kapcsolatban, amelynek lényege az erős és stabil állam eszméje. Ebben Szlovákiát jövőendő NATO-tagként úgy jellemzik, hogy csak olyan aktivitásokban fog részt venni, amelyek nem imperialista elven működnek. Egyúttal azt is hangsúlyozták, hogy Szlovákia az európai biztonság kiépítését Oroszország nélkül lehetetlennek tartja.¹⁹

Fico külpolitikai elvei kezdettől kétségesek. Ellenezte a NATO-tagságot, és úgy vélte, hogy Szlovákiának nem annyira a NATO-ba, mint inkább az EU-ba kell belépnie. Ennek ellenére Dzurinda kormányait az EU felé szolgálalkúeknek tartotta, és kifogásolta, hogy az EU nem engedi meg Szlovákiában a kormányváltást. Az EU ilyen irányú jelzéseit már 2000-ben visszautasította, mondván: arról, hogy Szlovákiában milyen kormány jön létre, itthon, Szlovákiában fognak dönteni, nem az EU-ban. Később deklarálta az ország EU- és NATO-tagságának fontosságát. Hozzátette azonban, hogy a Smer ezt Dzurinda kormányainál „partneribb” viszonyra akarja építeni, és nyíltabb dialógust akar velük folytatni. Azt is megígérte, hogy „elkészítik azon érinthetetlen nemzeti érdekek listáját, amelyeket érvényesíteni kell”. (Mesežnikov–Ivantyšin, 2000: 107). Úgy tartotta, hogy az EU-ba és a NATO-ba való belépés céljainak teljesítése nem veszélyeztetheti egyéb fontos nemzeti érdekeiket, mint amilyen a szociális és gazdasági stabilitás, valamint a nem tagállamokkal való jó viszony fenntartása. 2002-től azt hangoztatta, hogy az EU-integráció gazdasági érdekharc, ezért csak stabil és versenyképes Szlovákia csatlakozhat.

Fico már 2001 januárjában – ellenzéki politikusként – az Orosz Föderációban járt. Tárgyalt többek között az atomenergia miniszterével és az iparügyi miniszterrel a Mohi Atomerőmű felépítéséről és befejezéséről. Kijelentette, hogy az orosz partnerek a Smer jövőendő kormánypártnak tekintik. 2003 júniusában Belorussziába is ellátogatott, ahol csak a hivatalos politikusokkal találkozott, az ellenzékkel nem. (Ezáltal lehetővé tette Lukasenónak, hogy propagandájában hangoztassa: Minszk nemzetközileg nincs elszigetelve.) Később a nyugati vi-

lág legfontosabb országaiban is járt (USA, Nagy-Britannia, Kína, Japán), ahol úgy mutatta be a Smer, mint jövőendő kormánypártot. Közben folyamatosan bírálta a Dzurinda-kormány USA-párti külpolitikáját, és tiltakozott a szlovák katonák Irakba küldése ellen is.

A Smer ugyan 2001 végén megtalálta az „értékrendet”, ami alapján felismerhetővé tette saját politikai ambícióit, ám – a 2002-es választás nagy várományosaként – mégsem kapta meg a kormányrudat. Ennek több oka volt: a választók előtt még nem volt világos a párt profilja; még nem indították el a jobboldali kormánykoalíció radikális (gazdasági, szociális) reformjait; Fico túlságosan agresszív és öntudatos kampányt folytatott, és nem tudta meggyőzően cáfolni, hogy a választások után nem lép koalícióra a DSZM-vel.²⁰ Fico előtt csak e reformok bevezetése után (2003) vált teljesen világossá, hogy a baloldali önképet kell erősítenie, mert ez az, amit a reformok által megnyomorított lakosság nagyobbik része ért és értékel. 2003-ban programját kiegészítette azzal, hogy a Smer Szlovákiát erős szociális és jogállammá akarja formálni, amelynek társadalmá a tudáson alapszik. A program új elemei szerint a fő ellenfél nem a DSZM és a KSS, hanem a jobboldali kormány szociálisan és gazdaságilag érzéketlen politikája. A jobboldali reformok ugyanis rendkívül negatívan hatottak a szlovákiai lakosság nagy tömegeinek szociális és gazdasági helyzetére, ami lehetőséget adott arra, hogy a reformok enyhítését ígérő Smer a 2006-os választásokat végre megnyerje. Fico szoros kapcsolatot épített ki a szakszervezetek szövetségével, amit a 2006-os választásokon kamatoztatni tudott. Így valósult meg álma: a Smer 2006-ra a legerősebb párttá vált, ami lehetővé tette számára, hogy létrehozassa a neki megfelelő kormányt.

AZ ÚJ PÁRT POPULIZMUSA

Fico személyes ambícióinak erősségét mutatja, hogy már 1999 őszétől arról beszélt, hogy miniszterelnök szeretne lenni. Biztosra vette, hogy 2002-ben ő nyeri meg a választásokat. 2001-ben és 2002-ben sokat foglalkozott azzal, hogy kivel lépne koalícióra. A kormányfői tisztséget biztosnak tekintette, és a 2002-es választási kampányban azzal mobilizálta a választóit, hogy azért menjenek el szavazni, hogy R. Fico legyen a miniszterelnök (Kollár–Mesežnikov, 2002: 87). A 2002-es kampányban azt is jelezte, hogy valamelyik erőminisztériumra pályázik (belügy, védelem vagy külügy).²¹

Már 1999-ben megtalálta populista hangját és érveit. Azóta állítja, hogy tudja, hogyan lehet úgy bevezetni a reformokat, hogy az a lehető legkevésbé fájjon. Igazi populistához méltóan arra figyel, mit akar, és mit akar hallani a közvélemény. Új pártjának propagálását is azzal indította, hogy tudja: a nyilvánosság „más stílusú politikát” akar látni, ami őt arra indítja, hogy új politikai pártot alapítson. A pártot nem saját maga számára hozza létre, mert az erre

irányuló ösztönzés az emberek felől érkezik (Mesežnikov–Ivantyšin, 2000: 84). Fico tisztában volt azzal, hogy a szlovák társadalom nagyobbik része baloldali érzelmű, ugyanakkor rendpárti, és szívesen elfogadja a vezérelvűséget is. Nem csoda tehát, hogy ilyen „értékrendre” alapozta „ideológiáktól mentes” pártját.

Állandóan hangoztatott kijelentései közé tartozik, hogy számára a szlovák választók akarata a szent, nem pedig a külföldi erőké és politikusoké. A „vox populi”-ra hivatkozott akkor is, amikor pártja etatisztikus céljait vázolta: az emberek hallani sem akarnak arról, hogy az állam bizonyos eddigi feladatokat ne lássson el tovább. Az államnak meg kell maradnia tulajdonosnak és vállalkozónak is; az államnak meg kell őriznie a gazdasági nagyvállalatokban a befolyását, mert csak ezzel a háttérrel tudja elvégezni feladatait. A természetes monopóliumok (állami monopóliumok) védőjeként hirdette magát és pártját, és fáradhatatlanul ezek privatizációja ellen szónokolt (pl. a Gázipari Vállalat, az SPP, vagy az Elektromos Művek privatizálása ellen). A szavazók megszólítása közben gyakran nacionalista és izolacionista nézeteket hangoztat.

A *rend és a kemény kéz* politikájának híveként sok szavazót megnyert magának és pártjának. Már 1999-ben azt hangoztatta, hogy az országnak nem megértésre és kompromisszumokra van szüksége, mert a politikai kompromisszumok ártanak Szlovákiának, (Mesežnikov–Ivantyšin, 2000: 120) hanem olyan kemény, határozott megoldásokra, amelyek a normális viszonyok működésének, a rendnek és a stabilitásnak a biztosítására irányulnak. Ebben az országban rendet csak a Smer és annak vezetője képes biztosítani. Meg is hirdette a rend forradalmának szükségességét. Példaképpen Putyint és annak politikáját választotta, aki a rend programját és a törvény uralmát valósítja meg, és aminek eredményei vannak az Orosz Föderációban. Még azt is állította, hogy Putyin ilyenfajta politikája közel áll a Smer programbeli értékeihez.

A szlovák populista „kötelező” jegye a *magyarellenesség és romaellenesség*. Fico ennek is eleget tesz. A magyarokkal szembeni averzióinak már a Demokratikus Baloldal Pártja alelnökeként jelét adta, amikor 1998 októberében meg akarta akadályozni, hogy a MKP a kormánykoalíció tagja legyen. Azt kívánta, hogy a magyarok pártja maradjon ellenzékben (a Beneš-dekrétumok, a bősi erőmű, a dél-szlovákiai mezőgazdaság és az átvilágítás kérdésében vallott nézeteik miatt). Ez a törekvése sikertelen maradt (Mesežnikov–Ivantyšin, 1998–1999, 1999: 86–87). A magyarokkal szembeni bizalmatlanságát gyakran hangoztatja, kormányfőként pedig érvényesíti is. A Szlovák Nemzeti Párt álláspontjával összhangban úgy véli, hogy a szlovákiai magyarokkal nem lenne semmi baj, békésen élnének együtt a szlovákokkal, ha nem lenne a MKP, ha nem lenne politikai elitjük. A MKP-t, mint a kormánykoalíció tagját azzal vádolta, hogy zsaroló politikát folytat. Arra hívta fel a figyelmet, hogy a szlovák kormánykoalíció folyamatosan enged a MKP-nek és a magyaroknak, így a szlovákokat a saját államukban diszkriminálják. A Smer magyarellenességének megnyil-

vánulása, hogy ellenezte a komáromi magyar egyetem létrehozását, nyelvi gettó kialakulásával és etnikai kizárólagossággal riogatva a szlovákokat. Fico a kormányba azért sem vette be magyarokat, mert számára elfogadhatatlan a Magyar Koalíció Pártjának etnikai jellege és annak politikai irányvonala.

Fico kezdetben sokat foglalkozott a romák kérdésével. Ezt a témát úgy formálta, hogy a romákkal szembeni elutasító magatartásokat a maga javára fordítsa. A roma kérdést időzített bombának nevezte. 2000-ben kijelentette: „Európa nem szívesen hallja a kritikus kifogásokat a szlovákiai romákkal szemben... 10 év múlva itt egymillió roma lesz, és közülük 800 ezer szociális segélyeken fog élni. Most a homokba kell dugnom a fejem csak azért, hogy Brüsszelben meg-simogassák!” (Mesežnikov–Ivantyšyn, 2000: 120.) Olyan javaslatokat terjesztett be, amelyekkel szigorítani és korlátozni kívánta a romákat a szociális segélyekhez való hozzájutásban. (Pl. a romák esetében csak maximálisan három gyereke adjanak szociális segélyeket, és ezek ellenőrzését a roma gyerekek kötelező iskolába járásához kössék.) Amikor a kelet-szlovákiai romák mezőgazdasági termést lopkodtak, Fico azt javasolta, hogy az apróbb lopásokat a büntető törvénykönyvben szabálysértés helyett minősítsék bűncselekménynek; ez volt az ún. farmer-törvény (Mesežnikov–Ivantyšyn, 2000: 121).

Rendkívüli energiát fektetett abba, hogy bizonyítsa: az országnak szüksége van az előrehozott választásokra, amikor is őt választhatják meg miniszterelnöknek. Minden botrányt, minden problémát kihasználta, hogy a kormány lemondását, és az előrehozott választásokat követelje. Azt sugalmazta, hogy ő lesz az ország, az állam megmentője. Azt a benyomást akarta kelteni, hogy a kormány nem kormányoz, az állam kormány nélkül van, káosz uralkodik, az országot kirabolták és eladták. A vagyonbevallás kötelezettségét folyamatosan megpróbálta érvényesíteni. Megoldásként javasolta, hogy ha ő lesz kormányon, akkor az országban rend lesz. Fico legismertebb és legsikeresebb ellenzéki tette az volt, hogy a vagyon eredetének igazolására vonatkozóan beterjesztett egy törvényjavaslatot, amit el is fogadtak (de később nem kellőképpen érvényesítettek).

Populista gesztusainak és cselekedeteinek se szeri, se száma.²² A 2002-es kampányban populista témái voltak: A vagyon eredetének igazolását előíró törvény keresztülvitele; a vegyes vagy kevert választójogi törvény bevezetése; az államigazgatás kiadásainak jelentős csökkentése; a szociális rendszerrel való visszaélés elleni intézkedések bevezetése; speciális csoportok létrehozása a súlyos gazdasági bűncselekmények felfedezésére és megbüntetésére; a korrupció elleni harc (Kollár–Mesežnikov, 2002: 89).

A Smer irányítói gondosan ügyelnek arra, hogy semmilyen belső, párton belüli konfliktusuk ne kerüljön a nyilvánosság elé. Nyílt konfliktusok a kormányzati időszakban sem voltak jellemzőek a pártra. Időnként azonban érzékelhető, hogy vannak egymással rivalizáló belső csoportok.

A SMER VÁLASZTÓI

A pártot támogatók jelentős részét azok tették ki, akik elégedetlenek voltak a jobboldali kormánykoalícióval, és elleneztek Mečiar mozgalmát, a DSZM-et is. Ezért választotta Fico azt a taktikát, hogy pártját mindkettő alternatívájaként kínálta a lakosságnak. (Mečiar lemorzsolódott híveinek egy része megtalálható a Smer választói között.) A párt már 1999 novemberében, bejegyzésének idején megszerezte a parlamentbe jutáshoz szükséges 5 százalékos támogatottságot. Abban az időszakban, amikor a Smer még nem határozta meg, hogy milyen ideológia és értékrend pártja lesz, hívei alapvetően a jobboldali és a baloldali értékek között középen helyezkedtek el. Saját magukat leginkább középre vagy a baloldalhoz sorolták. 2001-ben a hívek önmagukat a következőképpen sorolták be: 33 százalék nemzeti hazafi, 32 százalék szociáldemokrata, 25 százalék liberális (Kollár–Mesežnikov, 2001: 265). A középpártiság és a baloldaliság a Smer választói között sokkal erőteljesebb politikai orientáció, mint a jobboldaliság. A szociális piacgazdaságot minden más variációnál határozottabban támogatják. A támogatók és választók (felmérések szerinti) ideológiai meghatározottsága alapján három erős kategóriát különböztetnek meg: liberálisok (23 százalék), szocialisták (22 százalék), nemzetiek (15 százalék) (Mesežnikov–Ivantyšin, 2000: 298). Regionálisan jellemző, hogy Kelet-Szlovákiában átlagon felüli mértékben támogatják.

Az életkort tekintve a Smeret támogatja a legtöbb fiatal. Híveinek egynekét a 25 év alattiak teszik ki. A kezdeti időszakban (2000-ben) a fiatalok támogatták a pártot. Átlagos életkoruk a felmérések szerint 34 év volt (Mesežnikov–Ivantyšin, 2000: 298). A modern, dinamikus párt önképének építése azt eredményezte, hogy a közép- és felsőfokú iskolát végzettek közül számosan a választói és hívei közé kerültek. A Smer választóinak 54 százaléka érettségizett (Kollár–Mesežnikov, 2002: 315). 2001-ben a Smer népszerűsége 16–21 százalék között mozgott, a DSZM után a második legnépszerűbb párt volt. A Smer az első választók szavazatai által is sokat nyert. A felmérések azt mutatták, hogy az első választók a Smerre adták a voksukat a legnagyobb arányban. Az első választók nagyobbik része a Smerre szavazott 2002-ben is, és 2006-ban is. Ők a bizonytalan szavazók közé tartoznak.

A Smer választói a legbizonytalanabbak. Nagy részük már 2002-ben is az utolsó pillanatban döntött úgy, hogy a Smeret választja, és ez a bizonytalanság érvényes a 2006-os választásokra is. 2006-ban azonban már tömegével voltak olyanok, akik a restriktív jobboldali reformok személyes szociális következményei miatt szavaztak Fico pártjára. 2006-os választási győzelmének ez volt az elsődleges oka.

AZ ÚJ KORMÁNY ÉLÉN, SZERVES KOALÍCIÓBAN

2006 júniusában a Smer 29,15 százalékkal győzött a választásokon. A kormánykoalíció domináns pártjaként, 2006. július 4-én hozta létre az új kormányt. A Szlovák Nemzeti Párttal és Mečiar Demokratikus Szlovákiáért Mozgalmával összeállva, a Smer „szerves koalíciót” hozott létre. Ez a koalíció ugyanis mind a szlovák társadalom többségének értékrendje, mind a három koalíciós párt értékrendje és elvei (valamint politikai gyakorlata) alapján egymással összeegyeztethetőnek, sőt szervesnek mondható.

A kormány összeállításában Ficót újfent populizmusa vezérelte: arra figyelt, hogy mit akarnak saját választói és a két koalíciós partner választói. A felmérések (a választások előtt és után) ugyanis azt mutatták, hogy ennek a három pártnak a szavazótábora éppen ezt a hármas koalíciót kívánta a legnagyobb arányban. Hosszantartó trend, hogy a három párt szavazói második pártként éppen a másik vagy a harmadik koalíciós tagot választaná. Maga Fico a másik két párt hívei körében is népszerű, ami ugyancsak a koalíció „szervességét” mutatja. (A három párt vezetői – Fico, Mečiar, Slotka – tartósan a legnépszerűbb politikusok közé tartoznak.) A többség kívánságának megfelelő koalíció jött tehát létre. *Fico koalícióba szervezte a szlovák társadalom másfél évszázada legjellemzőbb politikai törekvéseit: a szociálisat, a nemzetit és a népit.* (A negyediket, a politikai és népi katolicizmust a társadalom éppen most hagyja maga mögött.)

Szociálisan szolidáris kormányként definiálja magát. *A kormányprogram szerint a kormány prioritása a szolidaritás politikája és a szociális állam elveinek megerősítése* (Kollár–Mesežnikov–Bútora, 2006; 2007: 41). *Az új kormány néhány hónapos teljesítménye megfelel a választók várakozásainak.* A Smer és Fico már a kormány első száz napjának összegzéséből és értékeléséből is győztesen kerültek ki, mert népszerűségük és az irántuk megnyilvánuló bizalom jelentősen megnőtt.²³ Fico kormánya az első száz nap alatt nem a népszerűtlen intézkedéseket hozta meg, hanem a populizmussal összhangban levőket. A Smer választási ígéreteinek azon részeit, amelyek a választók tömegeinél pozitív visszhangot keltenek és könnyen teljesíthetőek, gyorsan teljesítették is.²⁴

A kormány első nyolc hónapjának mérlege, hogy számos baloldali intézkedést vezetett be (nyugdíjreform, egészségügyi reform, iskolaügy, hálózati rendszerű ágazatok – különösen az energetika módosítása) de néhány, korábban beindított (jobboldali) gazdasági folyamatot azok alapjaiban nem befolyásol. Az utóbbiakhoz tartozik az adórendszer és az euró 2009-es bevezetésének kritériumrendszere, ennek teljesítése. Nem valósította (még) meg a monopóliumok és domináns nagyvállalatok, bankok megadóztatására vonatkozó populista ígéreteit. Eleddig legegységelműbb gazdasági beavatkozása, hogy a természetes monopóliumokhoz sorolható állami nagyvállalatok privatizálását leállította, azok nagy részét állami felügyelet alá vonja (ilyenek a pozsonyi repülőtér és a nagy energetikai vállalatok).

Ez a valóságban olyan kormánypolitika, amely kombinálja a korábbi pragmatikus politika folytatását, és a Smer ígéreteinek betartását. A pragmatikus politikát azokon a területeken érvényesítik, amelyek a kulcsfontosságú szektorokban a gazdaság dinamikus fejlődését biztosítják, és azokon a területeken vezetnek be új rendelkezéseket, amelyek a Smer (és a másik két kis koalíciós partner) számára kedvezőbb feltételeket biztosítanak ahhoz, hogy a szavazóikat a továbbiakban is meg tudják szólítani. A kormány már programjában megfogalmazta, hogy az előző kormányban megkezdett folyamatokat minden olyan esetben folytatja, amikor azt célszerűnek tartja, „ám túlsúlyban van az eddigi eljárások kifejezett, jelentős megváltoztatásának szükségessége” (Kollár–Mesežnikov–Bútorá, 2006; 2007: 40.), ami az előző kormányok több rendelkezésének, reform-elemeinek revízióját jelenti.

A Smer vezetőinek szociális retorikája, annak intenzitása a választások után alábbhagyott, *de az állam szerepének megerősítését továbbra is érvényesítik*. A kormányfő a privatizációt leállította, a kétpilléres nyugdíjbiztosítás rendszerét egypillérűvé teszi (ami az állami nyugdíjbiztosítás megerősítését, az egyéni nyugdíjtakarékosság értékének és fontosságának csökkentését jelenti). A nem állami tulajdonú, korábban privatizált természetes monopóliumokat továbbra is erősen bírálja. Már választási kampányában megpendítette a monopóliumok szelektív megadóztatásának lehetőségét, amivel egyelőre nem élt. *A monopóliumokkal szemben határozottan fellépő kormányfő képét élteti, aki bátran konfrontálódik velük*. (Fico szerint ezek diktátumokkal élnek és kormányát el akarják söpörni. Külföldi tulajdonosaik elhatározták, hogy harcolni fognak vele, pl. a gázárak, illetve az elektromos áram árának állami szabályozása miatt.) A természetes monopóliumok visszaállamosításának, állami felügyeletének megerősítésére és kiszélesítésére irányuló módszere, hogy az előző kormány által kötött privatizációs vagy bérleti szerződéseket előnyteleneknek kiáltja ki és felülvizsgáltatja, miközben arra törekszik, hogy különféle okokkal néhányat érvénytelenítsen vagy felmondjon.²⁵ Ezek felügyelő- és igazgató tanácsaiba saját és koalíciós partnerei klienseit ülteti be. Elsősorban a Smer támogató nagyvállalkozókat kompenzálja így.²⁶

Az állam szerepének megerősítéséhez hozzátartozik a végrehajtó hatalom jogköreinek kiszélesítése is. Ezt mutatta néhány törvénymódosítás és központi rendelkezés.²⁷ Az államigazgatásban végrehajtott rendelkezésekkel és személycserékkel a Smer néhány hónap alatt *rendkívüli hatalmi koncentrációt hajtott végre* (amely gyorsaságában és módszereiben hasonlított V. Mečiar harmadik kormányzati időszakának hatalmi koncentrációjához). A Smer kapta meg a kormányban a legerősebb minisztériumokat (külgügy, védelem, belügy, pénzügy, gazdaság)²⁸ és a parlament elnökének pozícióját is.

A két kis koalíciós partner időnként megpróbál fellázadni a Smer rendkívül erős hatalmi pozíciója ellen, ám a koalíciós együttműködés igazi tétje (a háttérben meghúzódó gazdasági és egyéb érdekek) miatt végül mindig visszazokzik.

A kormánykoalíció összetartását nem veszélyeztette az európai szocialisták (PES) Smerre gyakorolt nyomása sem, amikor 2006 októberében nyolc hónapra felfüggesztették annak tagságát. Azt követelték, hogy mondja fel a Szlovák Nemzeti Párttal kötött koalíciós együttműködést. A Smer vezetése azonban a koalíció melletti döntését, és annak lehetséges következményeit alaposan megfontolta, ezért a koalíciót többször védelmébe vette. A leggyakrabban azt hangoztatják, hogy ez a koalíciós felállás tette lehetővé, hogy a kormány a szociáldemokrata programot érvényesíthesse. E két kis partner ugyanis a programot kész volt akceptálni, ráadásul olyan kicsik és gyengék, hogy a koalíció felbontása nem áll érdekükben. *A Smer számára fontosabb a hazai béke, a szerves koalíció kitartása, mint a PES-tagság.*

Az új kormány *a szlovák-magyar viszonyban* a korábbinál *jóval feszültebbé tette a légkört*. A Szlovák Nemzeti Párt jelenléte a kormányban a szlovák-magyar belső, valamint államközi viszonyon is rontott. A PES koalíció miatti korai aggodalmaira Fico kormányfő azzal válaszolt, hogy biztosítani fogja a nemzeti kisebbségek standard jogait (egészen pontosan azok status quo-ját), a Szlovák Köztársaság nemzetközi kötelezettségeivel összhangban. Ezzel szemben már 2006 őszén megvonta a magyaroktól a kisebbségi kultúrára addig biztosított anyagi támogatást. A Fico-kormány az államigazgatás posztjairól is a Magyar Koalíció Pártja által delegáltakat cserélte le a leggyorsabban (Kollár–Mesežnikov–Bútor, 2006; 2007: 41). A magyar kisebbség képviselőivel szemben nemcsak a szlovák nacionalisták, hanem a baloldali Smer politikusai is kemény retorikával élnek: egymással egybecsengően hajtogatják, hogy a magyarok nem lojálisak a szlovák államhoz, ezért a velük szembeni intézkedések jogosak. A két párt együtt támadja Bugár Bélát annak „szlovákellenes” aktivitásai miatt.²⁹

Ján Slota magyarellenes kijelentéseivel kapcsolatban Fico többször védelmébe vette nacionalista kollégáját, miközben azt hangoztatta, hogy a kormány csak a kormány tetteiért és tevékenységéért felelős, a koalíciós partnerek politikusainak kijelentéseikért nem. Sőt, a magyarellenes incidenseket egyenesen a MKP számlájára írta, azzal érvelve, hogy a viszony azért vált feszültté, mert a MKP nem koalíciós tag, és nem bírja elviselni, hogy kiesett a kormányból. A PES kifogásaival összefüggésben Magyarországot is megvádolta azzal, hogy a Smer és a szlovák kormány ellen az EP-képviselők szintjén összefogott a MKP képviselőivel. A magyarok tehát kísérletet tettek arra, hogy Szlovákiát nemzetközileg elszigeteljék. Vádjai között a nemzetközi gazdasági érdekeltségek összeesküvése is szerepelt.

Mind a szlovák-magyar viszonyban, mind a külkapcsolatokban az a sajátos összjáték fedezhető fel, hogy amíg Fico miniszterelnök mindezen viszonyokban konfrontatív és éles, addig párttársainak és minisztereinek az a feladata, hogy mindezt tompítsák. Dušan Čaplovič, a párt egyik alelnöke és a kisebbségi ügyekért felelős miniszterelnök-helyettes, akinek feladata, hogy a magyar-szlovák viszonyra vonatkozó kijelentések élét tompítsa, Ján Kubiš külügyminiszternek

pedig az, hogy a sajátos miniszterelnöki külpolitikát értelmezze, magyarázza, mérsékelje.

Fico élesen bírálja azokat a szövetségeket, amelyeknek Szlovákia is nemrég lett a tagja (EU, NATO), ugyanakkor az antidemokratikus és totális rendszerű államok vezetőivel veszi fel a kapcsolatot, vagy el is látogat hozzájuk (Kuba, Líbia, Venezuela, Kína). A Fico-kormány sajátos külpolitikáját „megmagyarázza” a Smer külpolitikai programja, amely „a nyugatra fog irányulni, valamint keleti, északi és déli irányba is”. Az EU-val szembeni bírálatainak lényege is populista: az EU nem hatékony, lassú, a valóságtól, a realitásoktól elszakadt működési jellemzőit hangoztatja. Szlovákiában is divat az az euroszkepticizmus, amely azt hangsúlyozza, hogy az EU-ra adott pénz kidobott pénz. Egyúttal persze azt is hangsúlyozza vele, hogy a szlovák kormány ennél sokkal hatékonyabb, és igazi problémákat old meg.

A NATO-val szemben is magabiztos bírálóként lép fel. A szlovák egységek Irakból való kivonása már a Smer választási kampányának témája volt, 2007 márciusára pedig ezen egységek már haza is tértek. Irakból visszavonatta a katonákat, és Afganisztánban sem járult hozzá, hogy veszélyesebb zónába helyezték át őket, ha biztonságuk feltételeit nem tudják megteremteni. Ebben az ügyben szembeszállt a NATO főtitkárával is, aki a szolidaritáshoz való hozzájárulásra hivatkozva kérte a szlovák katonák átirányítását a veszélyesebb afganisztáni területekre. Ugyancsak keményen bírálta az osztrák felet, amikor az a szlovákokat a schengeni határ biztosításában való elmaradásáért marasztalta el. Fico tehát a szlovák érdekek külpolitikában való védelmének harcosává válik.

A Smer legfontosabb szempontja, hogy megőrizze otthoni népszerűségét. Ebben nem zavarják sem a negatív külpolitikai reakciók, sem a koalíció negatív külföldi megítélése, mert ez választóira egyáltalán nincs hatással.³⁰ Arra koncentrál, hogy bizonyítsa: a modern szociális állam és a virágzó gazdaság egymást nem zárja ki (mint ahogy azt a jobboldal mítoszként terjeszti). Az ő kormányának politikája azt igazolja, hogy össze lehet kapcsolni a szociális állam értékeit a hatékony gazdaságpolitikával; lehetséges az, hogy kombinálják a szociális állam építését a szigorú pénzügyi fegyelem betartásával. (Kollár–Mesežnikov–Bútorá, 2006; 2007: 50.)

Maga Fico gyakran értékeli kormánya tevékenységét. Általában úgy látja, hogy határozottan teljesítik a kormányprogramot, és mélyreható rendelkezéseket léptetnek életbe. Úgy ítéli meg, hogy az ő kormánya sokkal hatékonyabb és szociálisan érzékenyebb, mint Dzurinda kormányai voltak. Amikor a saját eredményességét értékeli, általában egyúttal az előzőeket is bírálja és elmarasztalja. Továbbra is a korrupció és a klientelizmus a kedvenc témája, ezért kénytelen ara is ügyelni, hogy a saját kormányának korrupciós és klientelista ügyeiről, botrányairól hogyan vélekedik a közvélemény. (Eközben szereti azt hangoztatni, hogy őt, is meg szokták környékezni, de ő ezeknek mindig ellen-

áll.) A továbbiakban is fontos számára, hogy a korrupció elleni kérelmelhetlen harcos hírnevét, amelyet ellenzéki időszakában szerzett meg, kormányfóként is megtartsa. Fico féltve őrzi a Smer jó hírnevét annak választói körében, és figyel arra, hogyan vélekedik a közvélemény az egyes kormányzati lépésekről. Ezért ha a közvélemény valamivel nem ért egyet, vagy kellőképpen erősen hangoztatja a fenntartásait, tiltakozását, akkor Fico az adott esetekben rendszerint visszalép, módosít, enyhít addigi szándékán.³¹

A populizmus oly jellemző Fico és a Smer kormányzati tevékenységére, hogy a kormányfő folyamatosan ellenőrzi, hogy intézkedéseit a közvélemény hogyan értékeli. Ha a közvélemény nyomása vagy nemtetszése túl erős, akkor visszakozik. Így tett a civil szervezetekkel szembeni akciójának esetében, amikor a kormány a 2 százalékos adótámogatás lehetősége alól kivonta azokat a civil szervezeteket, amelyek az emberi jogokkal, az oktatással-műveléssel és a környezetvédelemmel foglalkoznak. A Speciális Bíróságot is fel akarta számolni,³² de a társadalmi szervezetek, a média és a szakemberek tiltakozására szándékát visszavonta, egyelőre életben hagyva ezt a bíróságot. Fico előbb hosszasan próbálgatta a közvéleményt, és amikor annak olyan erőssé vált a nyomása, hogy negatívan befolyásolhatta volna a Smer népszerűségét, a pártról kialakított képet, akkor lépett. Ebben az ügyben még nyilvános vitát is kezdeményezett.

A Smer által diktált populáris politika („a kormány, amely az emberekért dolgozik”) azt eredményezi, hogy a lakosság kormánnyal való elégedettsége rekordot dönt, és 40–50 százalék körül mozog. A Smer irányítása alatt az ország helyes irányban halad, erről a megkérdezettek 54 százaléka van tartósan meggyőződve (Kollár–Mesežnikov–Bútora, 2006; 2007: 255). A választások után a kedvező várakozások nagy arányban nyilvánulnak meg. A Smer népszerűsége 2006 decemberére 29,1 százalékról 33,7 százalékra nőtt (Kollár–Mesežnikov–Bútora, 2006; 2007: 267). A Smer továbbra is az a dinamikus kormányzó párt maradt, amely megszólítja az embereket.³³

JEGYZETEK

- 1 1999-ben már határozottan lépdelt előre a politikusok népszerűségi listáján. Az élre 2000 tavaszán került, azóta ő a legszavahihetőbb, legnépszerűbb szlovák politikus. Megelőzte V. Mečiar, akit addig senki sem tudott „legyőzni”. 2007 tavaszán, több hónappal kormánya jutása után, még mindig ő a legnépszerűbb politikus. 1999-ben 17 százalékos, 2000-ben 28 százalékos, 2006 októberében 50 százalékos, 2007 februárjában pedig 48 százalékos volt a népszerűsége.
- 2 Az eddigi szlovákiai választási ciklusok:
 - 1990 és 1992: a tét Csehszlovákia egyben maradása vagy szétválása, a közös állam jellege, politikai és gazdasági rendszere.
 - 1992 és 1994: előrehozott választásokat tartottak, mert V. Mečiar – kormányfóként – megbukott, és néhány hónapra ideiglenes kormányt kellett alakítani.

1994. december–1998. szeptember: végre négyéves kormányzási ciklusra került sor – ez volt a hírhedt 'Mečiar harmadik kormánya' időszaka.

1998. október–2002. szeptember: jelentős kormányváltásra és kurzusváltásra került sor; ekkor a sokszínű, mečiar-ellenes (bal- és jobboldali) koalíció élére Mikuláš Dzurinda került, és kormányzati pozícióhoz jutott a Magyar Koalíció Pártja is.

2002. október–2006. június: Dzurinda második kormányának időszaka; a jobboldali koalíciós kormány egyre nehezebb helyzetbe került, mert a belpolitikai instabilitás és korrupciók miatt egyre több parlamenti képviselője vált függetlenné illetve ellenzékivé, és így 2003-tól kisebbségi kormányzásra kényszerült. Ebben a ciklusban be a restriktív szociális, egészségügyi és adóreformokat. A koalíciós feszültségek miatt három hónappal korábban került sor a választásokra.

A 2006. júniusi (szeptember helyett) választások eredménye kormányváltást és jelentős kurzusváltást eredményezett. A jelenlegi kormánykoalíciót R. Fico és a Smer nagy fölénnyel vezeti (29,1 százalékos győzelem, 150 tagú parlamentben 50 mandátum). Koalíciós partnere a Szlovák Nemzeti Párt és V. Mečiar mozgalma, a DSZM.

- 3 1989-90-ben jött létre a később releváns politikai formációk közül a magyar kisebbség három pártja – Független Magyar Kezdeményezés (FMK), Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom (MKDM), Együttélés – valamint a Szlovák Nemzeti Párt (SZNP) és a szlovák Kereszténydemokrata Mozgalom (KDM).
- 4 Ez a KSS a parlamentbe a 2002 és 2006 közötti ciklusban jutott be, 7 százalékkal.
- 5 Ezek miatt több párt arra törekedett, hogy képviselőjelöltjeivel előzetesen olyan nyilatkozatot írasson alá, amely kötelezi őt arra, hogy ha ki akar lépni a pártból és annak frakciójából, akkor vissza kell adnia mandátumát. Ilyen gyakorlatot legnyilvánvalóbban Me iar mozgalma, Fico Smer-je és a nacionalisták űznek. A 2002-es választások, azaz a Smer első megmérettetése előtt – okulva Mečiar sorsán – a Smer jelöltlistáján szereplő képviselők közül az első 40-nek alá kellett írnia egy kötelezvényt, amely szerint, ha ki akarnának lépni a Smer parlamenti frakciójából, akkor le kell mondaniuk a mandátumukról.
- 6 A jobboldal releváns pártjai: a Szlovák Demokratikus és Keresztény Unió (SDKÚ), a Kereszténydemokrata Mozgalom (KDH), Demokrata Párt (DS), Magyar Koalíció Pártja, Új Polgár Szövetsége (ANO); a baloldal releváns pártjai: a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (HZDS), a Smer, a Demokratikus Baloldal Pártja (SDL), a Polgári Egyetértés Pártja (SOP).
- 7 Kilépését a DBP-ből, és így a kormánykoalícióból 2000-ben azzal büntették, hogy ebből a tisztségből leváltották.
- 8 1990-ben a SZKP 13,5 százalékot kapott; 1992-ben a DBP a második párt volt, 14,7 százalékkal; 1994-ben Spoločná voľ'ba néven, baloldali koalícióban (a SZKP-vel együtt) 10,41 százalékot kapott, mert a többi baloldali szavazatot egy új, szélsőbaloldali formáció, a Szlovákia Munkásszövetsége (ZRS) elvonta tőlük. A ZRS akkor 7,34 százalékot kapott. 1998-ban a DBP egyedül indult, és 12,2 százalékkal jutott be a parlamentbe. A kisebb baloldali pártok, amelyek nem jutnak be a parlamentbe, általában együtt 4-5 százalékot vonnak el. 2002-ben a baloldali szavazatokat már a Smer gyűjtötte be.
- 9 Az integrált kis baloldali pártok: SOP, SDL, SDA, SDSS, L'avý blok (ez utóbbi kis baloldali pártok választási szövetsége volt a 2002-es választásokon), ZRS (szélsőbaloldali Szlovákia

- Munkásszövetsége); ZKS (Zväz komunistov Slovenska, ez volt a KSS 1992-ben). 2002-ben a Smer a harmadik párt volt, 13,46 százaléknyi szavazattal. A DBP akkor már csak 1,36 százalékot kapott, és nem jutott be a parlamentbe.
- 10 A 2002 és 2006 között a parlamentből kiesett Szlovák Nemzeti Párt vezetőjével, Ján Slotával 2003-ban egyezettette álláspontját az előrehozott választások petíciós-referendumos kikényszerítésére, és a 2004-es elnökválasztás közös jelöltjére vonatkozóan (Ivan Gašparovič személyében). Ekkor jelentette ki Fico, hogy pártja középbaloldali orientációja megengedi, hogy benne a modern nemzeti elemek is megjelenjenek.
 - 11 Ehhez a párthoz bátran csatlakozhatnak (tagként, képviselőként, mecénásként) a vállalkozók és nagyvállalkozók, a menedzserek, a milliomosok, és ugyanilyen bátran csatlakozhatnak a volt nemzeti kommunisták is. Eleddig nem zavarta őket, hogy a Smer a hagyományos baloldal álláspontját hangoztatja, amikor a nagyvállalatok, monopóliumok állami irányításának fontosságát hangsúlyozza. A nemzeti érzelmű kommunisták is jó helyen vannak e pártban, hiszen a pártelnök és társai soha nem határolták el magukat a nacionalista jobboldaltól (sőt ismertek a pártelnök korábbi MKP-ellenes és romaellenes kijelentései).
 - 12 Flašík és Beňová egymással még házasságot is kötöttek. Mire ez megtörtént, és a párt a kormányzati pozícióhoz eljutott, mindkettőt háttérbe szorították a pártban, és marginális helyzetbe kerültek. E két jelentős szponzoráló és pártalapító háttérbe szorításának oka feltételezhetően az, hogy Fico a párt baloldali populista irányvonalát választotta és erősítette meg, nem pedig a vállalkozók felé nyitás jobboldali retorikáját.
 - 13 Vladimír Lexa 1990 óta a malomipar és a mezőgazdasági terményfeldolgozás milliárdos privatizálója, az ágazat legbefolyásosabb embere, aki e hatalmát és befolyását úgy szerezte, hogy pártfunkcionáriusként a kommunista rendszerben is ezen ágazat nagyhatalmú vezetője volt. V. Lexa azért finanszírozta a különféle pártokat, hogy fiának, Ivan Lexának büntetlenséget biztosítson a Mečiar-kormányok alatt elkövetett többrendbeli bűncselekményei miatt, amelyekkel őt vádolták.
 - 14 Meg kell jegyezni, hogy a személyi összefüggés nem feltétlenül ilyen irányú. Az is lehetséges – bár még nem akadt nyomozó, aki ezt ki merne volna mondani – hogy éppen fordítva: a mostani milliárdosok, a volt kommunista pártfunkcionáriusok hozták létre Mečiar-t, mint privatizáló miniszterelnököt azért, hogy biztosítsa számukra a milliárdos magánvagyon megszerzését.
 - 15 Fico gyanús viszonyának megdőbbentő megnyilvánulása volt a harmadik Mečiar-kormány időszakát bevezető parlamenti puccs. Az 1994. őszi választások után, november 3-ról 4-re virradó éjszaka a választásokat éppen megnyert, többséggel rendelkező Mečiar – a későbbi koalíciós partnerei, a szélsőbaloldali ZRS és a szélsőjobboldali SNS képviselőinek segítségével – a demokratikus parlamenti játékszabályok, előírások és törvények megszegésével, minden jelentős alkotmányos és parlamenti pozícióból leváltotta a funkciót betöltő, a későbbi demokratikus ellenzékhez tartozókat, és saját embereit helyezte azokba a pozíciókba. Ekkor kezdődött el azon autoriter mečiar politikát, amely miatt Szlovákia lemaradt az integrációs folyamatban. Ezen a hírhedt novemberi éjszakán az ellenzék minden képviselője elhagyta a parlamentet, mert nem volt hajlandó részt venni a Mečiar által rendezett színjátékban. Egyes-egyedül Robert Fico maradt a helyén, mint a DBP képviselője.

- Fico mindig ellenezte, hogy Mečiar amnesztia-rendeleteit érvénytelenítsék. Ezeket 1998-ban hozta, amikor – miniszterelnökként – átvette a köztársasági elnök néhány jogkörét, és segítségével amnesztiában részesítette azokat az embereket, akiket Michal Kováč köztársasági elnök fiának elrablásával vádoltak meg a nyomozó hatóságok. Hogy e személyeket ne lehessen felelősségre vonni, amnesztiában részesítette őket. A bűncselekmény elkövetőinek (köztük elsősorban Ivan Lexának) felelősségre vonásához a későbbi koalícióknak arra lett volna szüksége, hogy az amnesztia-rendeleteket a parlament, alkotmányos többséggel, érvénytelenítse, ami a mai napig nem történt meg. Fico (mint büntetőjogász!) azok közé tartozik, akik védik Mečiar amnesztia-rendeleteit, és nem engedik meg a büntény végleges kivizsgálását. Most, az új kormánykoalíció élén még kevésbé lesz várható tőle, hogy ezt megtegye. Annál is kevésbé, mert a Mečiarral kötött koalíciós egyezség egyik fontos témája és tétje éppen ezeknek az elkendőzése volt.
- 16 Már 2000-ben szemináriumot szervezett az atomenergia fejlődési perspektívájának témájában. Keresztül akarja vinni, hogy a Mohi Atomerőmű két újabb blokkját megépítsék. A Jaslovské Bohunice-i Atomerőmű V1-es és V2-es blokkjának bezárását (amit az EU a belépés egyik gazdasági-politikai és környezetvédelmi feltételeként szabott Szlovákiának), e feltétel elfogadását a Dzurinda-kormány megalázkodásának mondta. 2002-ben felvetette, hogy az integrációs csatlakozás során néhány fejezetet, közöttük az energetika fejezetét újra fogják tárgyalni, ha a Smer kormányra kerül. Mindezek miatt Ficót elnevezték az atomlobby szóvivőjének és érdekei politikai képviselőjének.
- 17 Utóbbi képviselte a Smert 2006. október 12-én az Európai Szocialisták [PES] azon vezetőségi ülésén, amelyen, a Szlovák Nemzeti Párttal kötött koalíció miatt, a Smer tagságát felfüggesztették.
- 18 A program meghatározásakor Fico azt is hangsúlyozta, hogy a párt ezzel erős nemzetközi háttérrel biztosított magának, és belpolitikailag is erős, respektált párttá vált. 2002-ben azt tervezte, hogy a német SPD-vel és az angol Munkáspárttal erősíti majd az együttműködést. A szociáldemokrata törekvések alapján a Szocialista Internacionálé tagságát is megcélozták. Elfogadásukkal a nyugati szociáldemokraták nem siettek, 2002-ben a Smerrel szemben még várakozó álláspontra helyezkedtek. Már akkor kifejezték, hogy a Smer megnyilatkozásai nem mindenben azonosak a szociáldemokrata értékekkel (pl. a nemzeti kisebbségek, az emberi jogok és az atomenergia területén problematikusnak tekinthetők). 2002 szeptemberében J. M. Wiersma kijelentette: „Fico nem válik az európai szocialisták szövetségének tagjává csak azért, mert ő akar. Résen leszünk, figyelni fogunk.” (Kollár–Mesežnikov, 2002: 91.) 2003-ban és 2004-ben már inkább hajlandók voltak elfogadni a Smert, amely ekkor függesztette a neve elé a szociáldemokrácia rövidítését. (A Smer befogadásában a magyar MSZP is Fico segítségére volt.)
- 19 Ez ugyanaz a külpolitikai elv, amit V. Mečiar mindhárom kormányzati időszakában (1990-1992, 1992-1994, 1994-1998) követett és gyakorolt. Ebben támogatta őt akkori elvtársa, a jelenlegi köztársasági elnök, Ivan Gašparovič is.
- 20 Végeredményében a Smer csak 13,46 százalékot kapott, amivel a harmadik legerősebb párt lett. 2002-ben még mindig V. Mečiar Mozgalma (HZDS) győzött, 19,5 százalékkal. Mečiar, győzelmei ellenére, már 1998-tól kormányképtelen volt, mert a parlamentbe jutott pártok

- közül egy sem akadt, amelyik hajlandó lett volna koalícióra lépni vele. A Smer a 2002-es választásokon 15,09 százalékkal megelőzte Dzurinda miniszterelnök pártja, a SDKÚ is. (Kollár–Mesežnikov, 2002: 305.)
- 21 Nem véletlen, hogy miniszterelnökként, 2006 szeptemberének elején kétszer is katonai egyenruhába bújt, és azt le sem vetette, amikor Irakba és Afganisztánba, az ott szolgálatot teljesítő szlovák alakulatokhoz látogatott. Olyannyira megszerette az uniformist, hogy még a helyi politikai vezetőkkel is ebben az egyenruhában tárgyalt. (Lehet, hogy valaki azt mondta neki, hogy jól áll neki az egyenruha? Vagy erősebbnek érezhette magát a katonai egyenruhában?)
- 22 Pl. a parlamenttől, amelyet nem tartott sokra, fizetés nélküli szabadságot kért, hogy a választói közép meheessen, és ott dolgozhasson. Amikor ezt nem kapta meg – mert ilyent nem ismer a házirend –, akkor képviselői fizetését postai úton visszaküldte. Állandóan bírálta a parlament munkáját és hatékonyságát, miközben a szavazások többségén nem volt jelen. Populista törvényjavaslatai közé tartozott, hogy (2001-ben) törvény által akarta magasra srófolni a parlamentbe jutás küszöbét, különösen a választási koalícióban induló pártok számára: az egyedül induló pártét 5-ről 7 százalékra, a két és három pártból állóét 7-ről 14 százalékra, a négy és több pártból állóét 10-ről 21 százalékra. A saját pártját és potenciális választóit (a fiatalokat) kedvező helyzetbe hozó törvénymódosítási javaslatait sorra nyújtotta be a parlamentnek (pl. 18-ről 17 évre akarta leszállíttatni a választásra jogosultság életkori határát). (Slovensko, 2001: 105–106.)
- 23 A Smer népszerűsége 30 és 48 százalék között mozog. A koalíciót az emberek 55-60 százaléka választaná meg újra. A legnépszerűbb politikusok továbbra is a koalíciós pártok vezetői (Fico, Mečiar, Slota), de közöttük foglal helyet (a hozzájuk politikai elvekben közel álló, a koalíciót nyíltan is támogató) Gašparovič köztársasági elnök is. A kormány első 100 napját eredményesen tartotta 40,7 százalék; az eredmények és az eredménytelenségek egyensúlyban vannak, vélte 34 százalék; eredménytelen a kormány működése: 19,3 százalék; nem tudja; 6 százalék. (Pravda, 2006. okt. 13.)
- 24 Ilyenek: a vizitdíj és a kórházi díj eltörlése; a karácsonyi egyszeri nyugdíj-kiegészítések; az első újszülött gyermek egyszeri, nagy összegű támogatása; az energiatermelőkre gyakorolt nyomás, azaz az energia-árak (benzín, gáz, áram) féken tartása, aminek eredményeként azok nem emelkedtek, egyes esetekben pedig csökkentek; az áfa csökkentése gyógyszerek és élelmiszerek esetében; a minimálbér felemelése (6900-ról 7600 koronára).
- 25 Ilyen a Transpetrol, Cargo Slovakia, vagy a Szlovák Elektromos Művek bösi erőművet üzemeltető bérleti szerződése.
- 26 A legnagyobb és legfontosabb állami nagyvállalatok (Transpetrol, SPP, Cargo Slovakia) igazgatósági vagy felügyelő tanácsaiba való kinevezések: Juraj Široký, a közismert vállalkozó, a Smer alelnöke és szponzora, aki a támogatásért cserébe saját emberét helyezhette a Transpetrol felügyelő tanácsába (Široký-nak közeli munkatársa volt korábban Jahnátek, a mostani kormány gazdasági minisztere); Pavol Paška, aki jelenleg a parlament elnöke, korábban vállalkozó ugyancsak saját emberét küldte a Transpetrol felügyelő tanácsába; (volt, aki a Transpetrolba olyan embereket is be akart vitetni, akik az alvilággal és gyanús oroszországi gyanús vállalkozói csoportokkal voltak kapcsolatban. Vladimír Poór milliárdos (aki annak idején a DSZM vezető funkcionáriusa volt), a Smer korábbi szponzora is küldhette saját emberét a Cargo Slovakia

- felügyelő tanácsába. A gyanúsak közül többen később – főként a közvélemény tiltakozására – visszakoztak.
- 27 Pl. az állami szolgálatra vonatkozó törvényt olyan értelemben módosították, hogy az államigazgatási pozíciókba addig pályázat útján lehetett jelentkezni, ezt a törvénymódosításban eltörölték. Az egészségbiztosítóról szóló törvényt olyan értelemben módosították, hogy az egészségügyi ellátást felügyelő szerv vezetőjét a kormány bármikor leválthassa. Ugyanez érvényes az öregségi nyugdíjrendszert szabályozó törvényre, és bizonyos bírósági pozíciók betöltésére is. Azt is meg kívánják gátolni, hogy a kormány üléseiről készült felvételeket nyilvánosságra hozhassák, sőt azt is, hogy a kormányületekről felvétel készüljön. Fico az árszabályozó hivatal jogköreit is a kormány alá akarja vonni.
- 28 A Robert Kalinák milliomos belügyminiszter által képviselt csoport a kormányban a belügyi tárcát, illetve a védelmi minisztériumot szerezte meg, valamint a katonai hírszerzésben helykedett el.
- 29 Malina Hedvig ügyének elutasító vizsgálati eredményét sem a rendőrfőnök, hanem egyenesen a miniszterelnök és a belügyminiszter jelentette be sajtóértekezleten, ezzel is jelezve, hogy számukra ez az ügy bel- és külpolitikai fontosságú kérdés.
- 30 30 Amikor 2006. október 12-én a Smer tagságát a PES-ben felfüggesztették, Fico a dolgot – szóvivője útján – a következőképp kommentálta: azért függesztették fel a tagságukat, mert „az emberek érdekében politizálnak”, valamint azért, mert harcolnak a monopóliumokkal, és azért, mert nem vették be a kormányba a MKP-t. Megjegyzendő, hogy a választások előtt még úgy vélte, a jövődő kormánynak nemzetközileg elfogadhatónak kell lennie.
- 31 Ez történt Július Rezešnek a Transpetrol felügyelő tanácsába való jelölése esetében is (Kollár–Mesežnikov–Bútora, 2006; 2007: 46). Saját mezőgazdasági államtitkára korrupciós ügyében a MKP-t, a visszaélés leleplezőjét is megvádolta, disznóságnak nevezve a MKP politikusának ez ügyben való fellépését. Azt állította, hogy a vád nem igaz, csak a MKP nem bírja túlélni, hogy nem tagja a kormánykoalíciónak. Fico Simont fel is akarta jelenteni, amitől elállt, mert az államtitkár egy újabb, egy másik korrupciós ügy miatt távozni volt kénytelen.
- 32 A Speciális Bíróságot a különösen súlyos bűncselekmények, súlyos korrupciós ügyek, csalások és a szervezett bűnözés kivizsgálásra és megbüntetésére, a korrupció elleni harcra, a gazdasági bűnözés ellen hozta léte az első Dzurinda-kormány. Életben hagyásával Fico meg akarta erősíteni, hogy a Smer határozottan harcol a bűnözés és a korrupció ellen.
- 33 Az aktuális, 2007. február 16-17-én a médiában közzétett felmérések szerint a kormány támogatottsága 33 százalékos. Ezen belül Fico a legszavahihetőbb politikus, amit 39,8 százalék erősít meg. Januárban Fico szavahihetősége 42,5 százalékos volt. A pártpreferenciák alapján a Smer ugyanekkor 43,7 százalékon, a pártszimpátiák alapján pedig 46,7 százalékon áll.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Jancura, Vladimír (2006): Po sto dňoch prevládli rozpaky. In Pravda, 10. 13. 2.
- KnM (2006): Smer, SNS a HZDS chce voliť 55 percent ľudí. In SME online, 9. 23. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=2909547>.
- Leško, Marián (2001): Fico chce byť ako Blair a Schröder. In SME online, 12. 17. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=188103>.
- Matejčíková, Daša (2003): Róbert Fico: Viem byť aj vtipný. (Interjú.) In SME online, 7. 6. <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=1026577>.
- (odu, eko) (2006): Po sto dňoch Fico boduje. Doma. In Pravda, 10. 13. 1, 3.
- Mesežnikov, Grigorij – Ivantyšin, Michal (szerk.) (1999): „Slovensko 1998–1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti“. Bratislava, IVO, 17–114; 233–272.
- Mesežnikov, Grigorij – Ivantyšin, Michal (szerk.) (2000): Slovensko 2000. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava, IVO, 17–124; 281–324.
- Kollár, Miroslav – Mesežnikov, Grigorij (szerk.) (2001): Slovensko 2001. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava, IVO, 21–112; 241–284.
- Kollár, Miroslav – Mesežnikov, Grigorij (szerk.) (2002): Slovensko 2002/1. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava, IVO, 19–153. 291–331.
- Kollár, Miroslav – Mesežnikov, Grigorij (szerk.) (2003): Slovensko 2003. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava, IVO, 19–112. 229–263.
- Kollár, Miroslav – Mesežnikov, Grigorij (szerk.) (2004): Slovensko 2004. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava, IVO, 19–126. 301–334.
- Kollár, Miroslav – Mesežnikov, Grigorij – Bútora, Martin (szerk.) (2006): Slovensko 2005. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava, IVO, 17–107, 209–245.
- Kollár, Miroslav – Mesežnikov, Grigorij – Bútora, Martin (szerk.) (2007): Slovensko 2006. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava, IVO, 19–106, 251–279.

JOG ÉS IGAZSÁG PÁRT LENGYELORSZÁGBAN

Balogh László

egyetemi docens, igazgató-helyettes,

ELTE TáTK Politikai és Nemzetközi Tanulmányok Intézete

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány középpontjában a lengyelországi Jog és Igazság megalakulásának, koncepciójának és politikájának elemzése áll. Elsősorban a korábbi befolyásos keresztény-konzervatív/nemzeti-nacionalista politikai szervezetek (Centrum Megegyezés, Keresztény Nemzeti Egyesülés, Konzervatív Néppárt) több egykori vezetője és tagja szervezte meg a pártot. Eddigi legnagyobb történelmi sikerét 2005-ben érte el, amikor megnyerte a választásokat a Nemzetgyűlés mindkét házában, és egyik legkiemelkedőbb személyiségét, Lech Aleksander Kaczyńskit választották az ország köztársasági elnökévé. A Jog és Igazság a jelenlegi kormánykoalíció domináns ereje. A tanulmány tömören áttekinti a lengyelországi pártrendszer általános jellemzőit is.

KULCSSZAVAK ■ szolidaritás ■ töredezett pártrendszer ■ kereszténység
■ nacionalizmus ■ integráció

ELŐZMÉNYEK

Lengyelországban évezredek gyökerekkel rendelkezik a római katolikus egyház, és a keresztény értékek uralták az ország legnagyobb etnikuma, a lengyel nemzetiség mindennapjait a huszadik században. A társadalmi modellváltás első éveiben, 1988-tól hozzávetőlegesen 1990 tavaszáig, elsősorban a Szolidaritás fogalmazott meg keresztény-konzervatív alapelveket.¹ A politikai gyűjtőmozgalom felbomlásának eredményeként utódszervezetei között megjelent a kereszténység eszméjét zászlajára tűző Centrum Megegyezés, amelyet a Szolidaritás konzervatív tagjai, továbbá más konzervatív csoportokból és pártokból érkező személyek alapítottak, s amely 1991 márciusában alakult párttá (ekkor a kereszténydemokrata, az agrár és a gazdasági liberális irányzat egyenjogú volt a pártban), Jaroslaw Kaczyński elnökletével.² Egyúttal azt is meg kell jegyezni, hogy már korábban is működtek tisztán keresztény-konzervatív talajon álló, csekélyebb politikai súlyú politikai szervezetek, mint pl. az 1989-ben alakult Kereszténydemokrata Munkapárt.³ Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a nemzeti-nacionalista irányzathoz tartozó politikai erők, így például a

Független Lengyelország Konföderációja és a Keresztény Nemzeti Egyesülés is programja egyik központi elemének tekintette a keresztény értékrendet. A keresztény-konzervatív politikai szervezetek (ezek közül a Centrum Megegyezés rendelkezett a legnagyobb társadalmi háttérrel és politikai súllyal) és a nemzeti-nacionalista politikai erők megosztottságuk, koncepcionális és személyi ellentétek miatt ellentmondásos politikai és kormányzati hatalmi súllyal rendelkeztek. Az 1991. októberi parlamenti választásokon a Centrum Megegyezés vezette Centrum Polgári Szövetség⁴ a Szejmben a hatodik (44 mandátum), a Keresztény Nemzeti Egyesülés irányította Katolikus Akció⁵ a harmadik (49 mandátum), a Független Lengyelország Konföderációja pedig az ötödik (46 mandátum) pozíciót foglalta el. Hasonlóképpen értékelhető a Centrum Polgári Szövetség negyedik (9 szenátori hely), a Katolikus Akció harmadik (9 szenátori hely) és a Független Lengyelország Konföderációja nyolcadik pozíciója (4 szenátori hely) a Szenátusban.⁶ Összefogásuk esetén megnyerhették volna mind az alsó-, mind a felsőházi választásokat, bár a töredezett, sokpárti Nemzetgyűlésben még így sem rendelkeztek volna abszolút többséggel. Az 1993-as parlamenti választásokon még gyengébben szerepeltek a tárgyalat politikai erők a fentiekben vázolt okok miatt. A változatlanul legbefolyásosabb Centrum Megegyezés vezette új választási koalíció, a Centrum Megegyezés – Lengyel Egyesülés (vezetője Jaroslaw Kaczyński, s több kisebb keresztény szervezet, pl. a Kereszténydemokrata Munkapárt, tartozott még ide)⁷ és a Keresztény Nemzeti Egyesülés által irányított, úgyszintén új választási szövetség, az „Ojczyzna” Katolikus Választási Akció (négy szervezet együttműködése)⁸ be sem jutott a Szejmbe, s a Szenátusban is csak 1-1 mandátumot szerzett, egyedül a Független Lengyelország Konföderációja került be (24 mandátum), a Szenátusban viszont egy helyet sem szerzett.⁹ A keresztény-konzervatív és a nemzeti-nacionalista irányzat legbefolyásosabb pártjai kormányzati hatalommal is rendelkeztek, így a Centrum Megegyezés és a Keresztény Nemzeti Egyesülés az 1991-es választások után megalakult három párti koalíció,¹⁰ utóbbi pedig az 1992. júliusi kormányváltás után létrejött hét párti koalíciónak is tagja volt.¹¹ Mindkét koalíciós kormány rövid életű volt, ugyanis a társadalmi modellváltás kezdeti szakaszában kevés sikerrel tudták összhangba hozni a privatizációt, a piacgazdaság kiépítését, az átalakulással törvényszerűen együtt járó szociális feszültségeket, a „szocialista kultúra” lebontását és az új nemzetközi irányvonal kidolgozását.

Az 1993-as parlamenti választásokon elszenvedett súlyos kudarcok hatására megindult egy olyan bonyolult, vitákkal tarkított folyamat a keresztény-konzervatív és a nemzeti-nacionalista táborban, amely a Szolidaritás felbomlása utáni periódusban először vezetett a fenti két irányzathoz tartozó politikai pártok, szervezetek többsége, de korántsem az összes, közös politizálásához, választási együttműködéséhez és esetleges együttes kormányzati tevékenységéhez. 1996 júniusában alakult meg a Szolidaritás Választási Akció nevű

laza szövetség, amelyben a Szolidaritás Szakszervezet dominált, s amelyhez rajta kívül 40 kisebb párt és szervezet tartozott, így a jelentősebbek között pl. a Keresztény Nemzeti Egyesülés, a Centrum Megegyezés (elnöke Jarosław Kaczyn'ski), a Független Lengyelország Konföderációja többsége és a Konzervatív Néppárt (a Keresztény Parasztpárt és a Konzervatív Párt egyesülésével jött létre 1997-ben), valamint kevésbé befolyásosak, mint pl. a Nemzeti Párt és a Lengyel Megegyezés Pártja.¹² A választási akcióban résztvevő politikai erők vezetői felismerték, hogy a szocialista-szociáldemokrata és a liberális irányzathoz tartozó pártokkal (Demokratikus Baloldali Szövetség, Munka Unió illetve Szabadság Unió) szemben csak akkor van esélyük az eredményes politizálásra, ha háttérbe szorítják koncepcionális, személyi, hatalmi ellentéteiket. A politikai szövetség szervezeti összetételét vizsgálva látható, hogy jelen voltak posztzolidarista (pl. a Szolidaritás¹³ és a Centrum Megegyezés) és azon kívüli (pl. a Keresztény Nemzeti Egyesülés) erők egyaránt. A szövetség koncepcionálisan is heterogén, hiszen a keresztény-konzervatív (pl. a Centrum Megegyezés), a nemzeti-nacionalista (pl. a Keresztény Nemzeti Egyesülés) és a szocialisztikus (pl. a szakszervezet) értékrend egyaránt megjelent. A közös fellépés sikeres volt: az 1997-es nemzetgyűlési választásokon a Szolidaritás Választási Akció mind a Szejmben (201 mandátum, az összes képviselői hely 43,6%-a), mind a Szenátusban (51 mandátum, az összes szenátusi hely 51%-a)¹⁴ többséget szerzett, sőt, az ezt követően megalakult kétpárti koalíciós kormányban (Szolidaritás Választási Akció – Szabadság Unió) is domináns pozícióval rendelkezett.¹⁵

A Szolidaritás Választási Akció felbomlása

Az 1996-ban megalakult széleskörű politikai-választási-kormányzati szövetség, a Szolidaritás Választási Akció együttműködése azonban kérészéletűnek bizonyult, ugyanis már 1999-től megindult egy többlépcsős szakadási folyamat. A bomlásban szerepet játszott az akció heterogén, sokszor egymással összeegyeztethetetlen értékrendje (keresztény-konzervatív/nemzeti-nacionalista/szocialisztikus), a vezetők közötti tradicionális személyi-hatalmi ellentétek és a kormányzati tevékenység számtalan negatív közgazdasági-szociális intézkedése. Ezek hatására ismét töredezetté, sokpártivá vált a keresztény-konzervatív és a nemzeti-nacionalista irányzat s ez megmaradt egészen napjainkig. Az „utódszervezetek” közül – a Jog és Igazságon kívül – két szervezet rendelkezik a legnagyobb politikai súllyal. Az egyik a 2001 januárjában alapított mérsékelt liberál-konzervatív Polgári Platform, amelyhez a 2000-es államfőválasztáson elindult független jelölt, Andrzej Olechowski, a Szolidaritás Választási Akcióból és a Szabadság Unióból kilépett csoportok tartoztak (előbbihez sorolható pl. a Szejm-elnök, Maciej Płażynski, utóbbihoz pedig pl. Donald Tusk).¹⁶ A másik

az úgyszintén 2001-ben létrejött Lengyel Családok Ligája elnevezésű szövetség (Nemzeti Párt, Lengyel Megegyezés Pártja Katolikus Nemzeti Mozgalom, Nemzeti Parasztblokk, Összlengyel Ifjúság), amely keresztény, nacionalista és Unió-ellenes.¹⁷

A Jog és Igazság megalapítása

A Szolidaritás Választási Akció 1999-ben megindult bomlási folyamatában szerveződött meg a Jog és Igazság, mégpedig Lech Aleksander Kaczyński, Jarosław Aleksander Kaczyński és Ludwig Dorn vezetésével. 2001. március 3-án jelentették be a párt létrejöttét a *Jobboldal sikerének feltételei* címmel tartott sajtótájékoztatón, s 2001 márciusában és áprilisában sorra alakultak meg alapszervezetei. Abban az időszakban a párt gerincét a Centrum Megegyezés, a Szolidaritás Választási Akció egy része és a Mozgalom Lengyelország Megújulásáért [Mozgalom Lengyelország Újjáépítéséért – B.L.]¹⁸ adta.¹⁹ Sokkal pontosabb adatokkal szolgál az alapítókról maga a párt: a Jog és Igazságot az egykori Szolidaritás Választási Akció centrumához tartozó személyek (Centrum Megegyezés, Keresztény Nemzeti Egyesülés, Konzervatív Néppárt) alapították többségében (hivatalosan 2001. június 13-án).²⁰ Természetesen a pontosítás nem a Kaczyński ikrekre és L. Dornra vonatkozik, hanem azokra a politikai szervezetekre, amelyek korábban tagjai voltak a választási akciónak, s ahonnan a megnevezett személyi kör érkezett. E folyamattal párhuzamosan alakult meg egy másik jobboldali párt, a Jobboldal Szövetsége a Konzervatív Népi Tömörülés egy részéből (pl. Mirosław Styczeń és Kazimierz Michał Ujazdowski) 2001. március 26-án. A szövetség közös listán indult a Jog és Igazsággal a 2001-es nemzetgyűlési választásokon, 17 képviselője a PiS frakciójában kapott helyet, majd 2002 nyarán egyesült a PiS-szel.²¹

A Jog és Igazság párt megszervezésében kulcsszerepet játszottak a Kaczyński testvérek, akik 1948. június 18-án születtek Varsóban, s mindketten a Varsói Egyetemen szereztek jogi diplomát. Jarosław Aleksander Kaczyński 1976–1981-ig a Társadalmi Önvédelmi Bizottság munkatársa, 1980-ban a Szolidaritás wrocławai sztrájkbizottságának tagja. 1983 és 1987 között a [Szolidaritás – B. L.] Ideiglenes Koordinációs Bizottságának tagja, 1987-től a [Szolidaritás – B. L.] Országos Végrehajtó Bizottságának titkára, 1989–1991-ig pedig a „Tygodnik Solidarność” főszerkesztője, Lech Wałęsa főtanácsadója. 1990-ben a Centrum Egyetértés [Centrum Megegyezés – B. L.] alapítója, elnöke, 1989–1991 között szenátor, 1992–1993 között, majd 1997-től képviselő [jelenleg is az – B. L.]. Lech Aleksander Kaczyński 1977–1978-ban a KOR, 1978–1980 között a szabad szakszervezetek, 1980-tól pedig a Szolidaritás aktivistája. 1988–1991 között Lech Wałęsa politikai főtanácsadója, 1988–1990 között a Szolidaritás Országos Végrehajtó Bizottságának titkára, 1990–1991 között pedig a Szolidaritás

elnökhelyettese. 1989–1991 között szenátor, 1991–1993 között, majd 2001-től képviselő [jelenleg már nem, mert köztársasági elnök – B. L.]. 2000–2001 között igazságügy-miniszter.²² A testvérek már fiatalon bekapcsolódtak a Szolidaritás megszervezésében kiemelkedő szerepet játszó ellenzéki értelmiségi kör munkájába, majd a szervezet tevékenységébe, irányításába. A Szolidaritás felbomlása óta az ikrek a keresztény-konzervatív/nemzeti-nacionalista irányzat legnevesebb és legbefolyásosabb személyiségei közé tartoznak, s akik úgy gondolták, hogy a Szolidaritás Választási Akció meggyengülése miatt, amelyben szerepet játszottak a sokszínű politikai szövetség tagjai közötti folyamatos koncepcionális és személyi ellentétek, továbbá a kormányzati tevékenység elmentmondásossága, váltani szükséges. Az új politikai párt alapjaiban a korábbi befolyásos keresztény-konzervatív/nemzeti-nacionalista politikai szervezetek (Centrum Megegyezés, Keresztény Nemzeti Egyesülés, Konzervatív Néppárt) több egykori vezetőjére, tagjára és szimpatizánsára épült, a Jobboldal Szövetsége csatlakozásával pedig úgyszintén korábbi, hasonló értékeket hangoztató csoportok jelentek meg a pártban. A Jog és Igazság szervezőinek azonban nem sikerült összefogni az összes, az irányzathoz tartozó politikai erőt, ugyanakkor már rövid távon a tábor vezető politikai pártjává kívántak válni, összekapcsolva ezt nemzetgyűlési és kormányzati hatalommal. Már kezdettől a háttérben jelen volt több katolikus világi szervezet, a katolikus-fundamentalista rádióadó, a Radio Maryja és a Szolidaritás Szakszervezet. Ezek a szervezetek és a rádióadó részt vettek a párt 2005-ös nemzetgyűlési választási kampányában is, sőt, a Szolidaritás több funkcionáriusát és számos tagját is bevitte a Szejmbe a Jog és Igazság listáin.²³

A JOG ÉS IGAZSÁG MŰKÖDÉSE

A párt felépítése, értékrendje

A Jog és Igazság jelenlegi Szervezeti Szabályzatát a párt 2006. június 3-i ló-dzi 2. Kongresszusán fogadták el,²⁴ s a korábbi struktúrával összehasonlítva jól látható, hogy számos megelőző és jelenlegi döntéshozó egyedi és területi szerv (pl. a Pártelnök, a Központi Vezetőség) felépítése és hatásköre lényegében azonos. A hatályos Szervezeti Szabályzat alapján a párt országos, regionális, megyei és területi szinten működik. Országos szinten a következő vezető szervek találhatók:

- Kongresszus
- Pártelnök
- Politikai Tanács
- Központi Vezetőség
- Politikai Bizottság

- Országos Ellenőrző Bizottság
- Társadalmi Fegyelmi Bíróság.²⁵

Kongresszust legalább négyévenként szükséges tartani, s hatáskörébe pl. a következők tartoznak: a Szervezeti Szabályzat elfogadása; döntés a párt programjáról; a Pártelnök, a Politikai Tanács 120, az Országos Ellenőrző Bizottság 11 és a Társadalmi Fegyelmi Bíróság 11 tagjának megválasztása és visszahívása.²⁶ 2001–2006 júniusa között és a 2. Kongresszus után is formálisan és ténylegesen a párt legjelentősebb döntéshozó testülete, ugyanis itt döntenek a Jog és Igazság stratégiai kérdéseiben (pl. az alapértékek és a stratégiai program elfogadása, a szervezeti felépítés meghatározása, személyi kérdésekben döntés). A demokratikus jogállamok politikai pártjainak tényleges funkcionálása azonban árnyaltabbá teszi ezt a helyzetet, s így van ez a vizsgált lengyelországi párt esetében is. A két Kongresszus közötti periódusban, ideértve azok előkészítését is, egyes országos pártszervek legalább olyan, sőt, számos vonatkozásban jelentősebb kompetenciával rendelkeznek, mint a Kongresszus. Így pl. a Pártelnök, de legalábbis a posztra legesélyesebb személyek köre a legbefolyásosabb érdekcsoportok közötti bonyolult előzetes háttértárgyalások során dől el. Hasonló alkufolyamatban fogalmazódnak meg a párt alapértékei. E szervek közül is kiemelkedik a Pártelnök, aki többek között irányítja a Politikai Tanács, a Központi Vezetőség és a Politikai Bizottság munkáját,²⁷ tehát maga a Szervezeti Szabályzat is kiemelkedő szerepet biztosít az első ember számára azáltal, hogy hatáskörébe utalja a Kongresszuson kívüli három országos irányító testület (Politikai Tanács, Központi Vezetőség, Politikai Bizottság) tevékenységének vezetését. Ez persze korántsem véletlen, ugyanis a pártot L. Dorn mellett alapító Kaczyński fivérek karizmatikus egyénisége igényelte is az ilyen jellegű vezetési modellt. 2001-2003 között L. A. és J. A. Kaczyński társelnöki funkciót töltött be a pártban,²⁸ 2003-tól pedig J. A. Kaczyński (pártelnöki funkciójában megerősítette a 2006-os Kongresszus) egyedül.²⁹ A másik domináns országos szerv a Politikai Bizottság, amelynek funkciójánál fogva tagja mindenekelőtt a Pártelnök, aki egyben a bizottság elnöke, továbbá a párt tiszteletbeli elnöke, a párt alelnökei, a párt főtitkára és a Központi Vezetőség elnöke, valamint hat választott tag, s hatáskörébe tartozik pl. a Központi Vezetőség két ülése közötti időszakban a végrehajtó funkció ellátása.³⁰ A bizottság kulcsfontosságát garantálja, hogy a Jog és Igazság legfontosabb egyedi szervei az előzetes alkuk eredményeként funkciójuk alapján tagjai a testületnek, továbbá az is, hogy ez tekinthető lényegében a folyamatosan működő végrehajtó szervnek. A Politikai Bizottság munkájában jelenleg részt vesz pl. Zbigniew Ziobro, Jerzy Polaczek, Zbigniew Wassermann, Przemysław Gosiewski, Teresa Kostrzewska-Gorczyzna, Wojciech Jasiński, Krzysztof Jurgiel, Marek Kuchciński, Kazimierz Marcinkiewicz Marian Piłka.³¹ A szabályzat 32. §-a ugyan nem említette az országos szervek között a párt alelnökeit, ténylegesen ők is a legjelentősebb döntéshozó körhöz

sorolhatók. A Politikai Tanács 2006. július 8-án a következő személyeket választotta alelnökökké: Ludwig Dorn, Marek Jurek, Adam Lipiński és Kazimierz Michał Ujazdowski.³² Kétségkívül fontos testület a Politikai Tanács is, amely a legfelső döntéshozó testület a két Kongresszus közötti időszakban, tagja pl. a Pártelnök, a Kongresszus által választott 120 fő, s hatáskörébe tartozik pl. a kongresszusi határozatok alapján meghatározni a párt politikáját, s megválasztani és visszahívni a Politikai Bizottság választott tagjait.³³ A 2001–2006 közötti periódus elemzése azonban azt mutatja, hogy a Kongresszus összefüggésében korábban említett egyedi szervek (a Pártelnök, az alelnökök) és a Politikai Bizottság hasonló szerepet töltenek be a Politikai Tanács funkcionálásánál is. A döntési kompetenciával rendelkező irányító testületek közül a gyakorlatban a Központi Vezetőség rendelkezik a legcsekélyebb befolyással annak ellenére, hogy a Szervezeti Szabályzat a párt legfelső végrehajtó testületeként jelöli meg, s amelynek feladatkörébe tartozik pl. a Kongresszus és a Politikai Tanács határozatainak végrehajtása (tagjai a Megyei Vezetőségek elnökei).³⁴ Az Országos Ellenőrző Bizottság a legfelső döntés-ellenőrző szerv, a Társadalmi Fegyelmi Bíróság pedig személyi és szervezeti szabálysértési ügyekben dönt.

A Jog és Igazság országos szintje alatt helyezkedik el a regionális (18 regionális szervezet van), az egyes régiókban pedig három regionális szerv található: a Regionális Tanács, a Regionális Tanács Elnöke és az Ellenőrző Bizottság.³⁵ A Regionális Tanácsok tekinthetők a régiók „Kongresszusai”-nak, a Regionális Tanácsok Elnökei végrehajtó egyedi szerveinek, az Ellenőrző Bizottságok pedig döntésellenőrző testületeinek. A következő szint a megyei, amelynek vezető szervei a Megyei Küldöttgyűlés, a Megyei Vezetőség Elnöke és a Megyei Vezetőség.³⁶ A Megyei Küldöttgyűlések felelnek meg a megyei „Kongresszusok”-nak, a Megyei Vezetőségek s azok Elnökei pedig a végrehajtó szervek. A legalsó szint, a területi, ténylegesen két szintre bomlik. A megyei alatt található a járási, amelynek két vezető szerve van, mégpedig a Küldöttgyűlés és a Járási Vezetőség,³⁷ előbbi a járások „Kongresszus”-a, utóbbi pedig végrehajtó testülete. A járási szint alatt pedig az alapszervezeti szint helyezkedik el, alapszervezetek községi, városi illetve városi kerületi szinten működhetnek (Olyan nagyvárosok, mint pl. a főváros, megyei szintnek felelnek meg, s elsősorban itt működnek kerületi szervek.). Az alapszervezetek vezető szervei a Taggyűlés és a Pártvezetőség,³⁸ s a korábbi szinteken funkcionáló testületekhez hasonlóan itt is előbbi „Kongresszus”-ként, utóbbi pedig végrehajtó szervként tevékenykedik.

A Jog és Igazság koncepciójának alapértékeit több oldalról szeretném bemutatni, elemezni. A [2005. októberi – B. L.] köztársasági elnökválasztás után Ulrich Schmid a következőképpen jellemezte a pártot: A Jog és Igazság pártja kétségkívül olyan politikai erő, amely nem egyszerűen semmibe veszi az európai civilizáció alapjait, hanem egyúttal olyan tudatos konzervatív nemzeti párt, amely egyértelműen úgy nyilvánítja a vallást saját alapértékének, hogy

ezáltal megsértené az állam szekularizációs jellegét.³⁹ Az értékelésben kemény és elgondolkodtató megfogalmazások szerepelnek, kérdés azonban, hogy valóban ennyire fekete-fehér-e a helyzet. A párt koncepciójában, vezetőinek, meghatározó személyiségeinek nyilatkozataiban állandóan visszaköszön a sztálini totalitárius modell közvetlen vagy közvetett bírálata. A „létező szocializmus” totális politikai rendszerét, hatalmi koncentrációját és centralizációját, a hatalmi elit korlátlan uralmát, az alapvető politikai, gazdasági, szociális jogok és szabadságok lábbal tiprását, a nehézipart középpontba helyező, egyoldalú gazdaságpolitikát, az egyházellenes politikát, a „szocialista kultúra”-t és a Szovjetuniótól való egyoldalú függést, a nemzeti szuverenitás feladását egyaránt a lengyel nemzeti hagyományoktól való eltérésnek tekinti a párt. Nem elégszik meg azonban a közelmúlt bírálatával, hanem tovább lép, s azt állítja, hogy a rendszerváltás során létrejött III. Köztársaságban is fennmaradtak jelentős „szocialista maradványok”, ezért a társadalom előtt álló egyik legfontosabb feladat a 2005-ben elfogadott pártprogram értelmében leépíteni a posztkommunista intézményeket és felszámolni a funkcionáriusok kiváltságait.⁴⁰ A kommunizmussal való teljes szakítást és Lengyelország újjáépítését hangsúlyozta többek között köztársasági elnökválasztási kampányában Lech Kaczyński is.⁴¹ Nyilvánvalóan nem az a feladat, hogy értékeljem akár a „szocialista rendszer”-t, akár annak „utóélet”-ét, ezért tényként állapítom meg, hogy a Jog és Igazság a „kommunizmus teljes tagadásából indul ki. A teljesen megújuló IV. Köztársaság eszmei gyökerei a nacionalista Roman Dmowskiig és Józef Piłsudskiig nyúlnak vissza.⁴² L. A. Kaczyński az államfőválasztáson az erős apafigura képében tűnt fel választási jelszavával („Erős elnök, derék Lengyelország”).⁴³ A társadalom megújulása érdekében a párt szükségesnek tartja mindenekelőtt az állam új alapokra helyezését többek között a büntetőjog megerősítése és a közszolgálat reformja révén, erkölcsi megújulását a szociális igazságosság, a keresztény értékek és a nemzeti összetartás alapján, továbbá a szociális Lengyelország megteremtését az állam szociálpolitikai szerepvállalása segítségével, mely utóbbi nem utolsó sorban a katolikus világ iránti elkötelezettségből és a katolikus szociális tanokhoz való közelségből ered.⁴⁴ A lengyelországi pártrendszerben a Jog és Igazság a keresztény irányzathoz tartozó politikai pártok közé sorolható, amit elsősorban az erős, egyúttal szociálisan érzékeny állam és a keresztény értékek előtérbe állítása igazol. Valójában ennél sokkal árnyaltabb a kép. A párt egyik domináns csoportja L. A. Kaczyński vezetésével radikális keresztény-konzervatív alapelvek talaján áll, az állami szervezeti rendszerben központi helyet kíván biztosítani a köztársasági elnöknek, ami túlmutat az elnöki kormányformán s inkább emlékeztet J. Piłsudski vagy Horthy Miklós tekintélyelvű hatalmi pozíciójához (L. A. Kaczyński bizalmasai körében „új” Piłsudskinak nevezi magát), államvallássá akarja nyilvánítani a római katolikus vallást, a társadalmi együttélés kötelező alpnormáivá szeretné tenni a keresztény erkölcs tanait, s a „jóságos” államnak kell gondoskodnia a

szociálisan rászorulókról. A társadalom átalakításában kulcsszerepet szán a római katolikus egyháznak, amit jelez pl., hogy L. A. Kaczyński a parlamenti választások előtt nem hivatalos levélben fordult a papsághoz, s levelét többek között a következőkkel indította: Az Úr előtt közismert, hogy államfőjelöltként majdani hivatalával összefüggő felelősség terheli őt,⁴⁵ ami „szabadon fordítva” azt jelenti, hogy az Úrtól ered leendő államfősége. Ez a csoport közvetett módon nemzeti-nacionalista értékeket is közvetít a társadalom felé, így központi helyen szerepel a lengyel nemzeti tradíciók ápolásának fontossága, a lengyel etnikum magasabb rendűsége (L. A. Kaczyński nem, de az irányzat egyes kisebb csoportjai burkoltan orosz-, német-, zsidó-, cigányellenes stb. álláspontot képviselnek) és a lengyel szuverenitás garantálása. A nemzeti függetlenség a legfontosabb érték a megváltozott feltételek között – hangsúlyozta L. Kaczyński a Felkelés Múzeuma [Varsó – B. L.] megnyitóján elhangzott beszédében, a múzeumot pedig a hazafias érzelmek ápoló központjának tekintette.⁴⁶ Ugyancsak ő fogalmazta meg azt is, hogy az Európai Uniónak csak korlátozott mértékben kell betöltenie integrálót szerepet.⁴⁷ A párt másik meghatározó csoportja, amelynek egyik legmarkánsabb vezetője Kazimierz Marcinkiewicz, mérsékelt keresztény-konzervatív/nemzeti-nacionalista alapelvek realizálásával kívánja felépíteni a IV. Köztársaságot. Ez a csoport is fontos szerepet kíván biztosítani az „új” Lengyelország irányításában a jelenlegihez képest szélesebb hatáskörrel rendelkező köztársasági elnöknek, döntési kompetenciája azonban az amerikai illetve a francia, s nem a tekintélyelvű államfő jogköréhez közelítene. Fontosnak tartja az állam szociális feladatkörének bővítését, a keresztény erkölcs és a római katolikus vallás társadalomformáló szerepét, elveti azonban államerkölcscsés- és vallássá nyilvánítását. Hangsúlyozza továbbá a lengyel nemzeti hagyományok ápolásának fontosságát, de nem jellemzi radikális nacionalizmus (pl. zsidóellenesség); a lengyel szuverenitás is alapelv, szükségesnek tartja azonban a korlátozott együttműködést az Európai Unióval, az USA-val, sőt, Oroszországgal is.

Összefoglalva megállapítható, hogy 2001-es megalakulását követően a Jog és Igazság vezetői, befolyásos személyiségei keresztény-konzervatív/nemzeti-nacionalista értékeket fogalmaztak meg, hirdettek a nyilvánosság előtt illetve közvetítettek burkolt formában.

Kormányzati pozíciótól kormányzati pozícióig

Az 1997-es parlamenti választások után megalakult koalíciós kormány (Szolidaritás Választási Akció – Szabadság Unió) 1999-től folyamatosan átalakult a választási akció fokozatos felbomlása következtében, ráadásul 2000. június elején kilépett a koalícióból a Szabadság Unió, s ezt követően kisebbségi Szolidaritás Választási Akció kormány irányította az országot, s amelynek L. A. Kaczyński

(igazságügy-miniszter) és Kazimierz Mihał Ujazdowski (kulturális és nemzeti örökség miniszter) is tagja lett.⁴⁸ Így 2001 márciusától (Jobboldal Szövetsége), illetve 2001 júniusától (Jog és Igazság) a 2001. szeptemberi nemzetgyűlési választásokig a két párt is kormányzati tényező lett, ténylegesen mérhető teljesítményük azonban csekély volt az idő rövidege miatt. A két miniszteri pozíció és azok jellege (igazságügy, kultúra és nemzeti örökség) csupán periférikus lehetőségeket biztosított a két párt számára koncepciója érvényesítésére. Ennek ellenére a két szervezet frontembereihez tartozó L. A. Kaczyński és K. M. Ujazdowski már ebben a rövid periódusban is megkísérelte érvényre juttatni a keresztény-konzervatív/nemzeti-nacionalista alapértékeket.

A 2001. szeptemberi parlamenti választásokon – előzetes várakozásaihoz képest – gyengébben szerepelt a Jog és Igazság, ugyanis egyrészt nem nyerte meg a választásokat, másrészt 44 mandátummal csupán a negyedik legnagyobb párt lett a Szejmben, és a Szenátusban is a Szenátusi Blokk-2001 választási szövetség, tagjai közt a Jog és Igazsággal, messze lemaradt a győztes baloldali koalíció mögött.⁴⁹ A törvényhozási választásokat az 1996. júniusában megalakult, majd 1999-től fokozatosan szétesett Szolidaritás Választási Akció utódszervezetei elveszítették, ami azt jelezte, hogy külön-külön nem képesek eredményesen szerepelni az egyesült baloldallal szemben. Természetesen a szocialista-szociáldemokrata politikai-választási szövetség győzelméhez hozzájárult az 1997–2001 közötti kormányok sokszor ellentmondásos gazdaság-és szociálpolitikája is.

A 2004-es európai parlamenti választásokon sem tudta megvalósítani eredeti célját, a választások megnyerését, a Jog és Igazság (12,67%, 7 mandátum).⁵⁰ A választások ugyan uniós szintűek voltak, a szavazók többségét azonban sokkal jobban érdekelték az uniós csatlakozás várható hátrányos következményei (pl. a munkanélküliség és az infláció alakulása, az elmaradott régiók helyzete, az agrár kisvállalkozások jövője). A párt választási kampánya elsősorban a korrupció elleni harcról, a társadalmi megtisztulásról, a keresztény értékeken alapuló új társadalmi rendről és a tagállamok egyenjogúságára épülő Európai Unió gondolatáról szólt.

A párt eddigi történetének legnagyobb politikai sikerét 2005-ben érte el. A 2005 szeptemberében megrendezett nemzetgyűlési választásokon mind a Szejmben (27%, 155 képviselői hely), mind a Szenátusban (49 szenátor) a legtöbb mandátumot szerezte meg.⁵¹ A IV. Köztársaság alapelveit (keresztény értékek, nemzeti hagyományok, erős állam, amely egyidejűleg sugároz erőt s szociálisan érzékeny, a tagállami szuverenitáson nyugvó Európai Unió) hirdető Jog és Igazság a konzervatív Małopolska régióban és Nyugat-Galíciában, az antikommunizmus hagyományos fellegvéraiban – szoros egyházi kötődéssel – gyakran több mint 30%-os szavazati eredményt ért el,⁵² így pl. Nowy Śącz (Małopolska régió), Rzeszów (Podkarpackie régió – Nyugat-Galíciában található – B.L.), továbbá Bielsko Biała (Śląskie régió – Małopolskie-től nyugatra határos

régió – B.L.) választási kerületben pedig több mint 35%-ot, ugyanakkor az ország közép-középnnyugati övezetében található Pila és Konin (Wielkopolskie régió) választási kerületben pedig kevesebb mint 20%-ot [egy-egy közigazgatási régió általában több választási kerületből áll – B.L.].⁵³ Más ismérvek segítségével is értékelhetjük a párt szereplését. A lakóhely nagysága alapján: község: 24%; 50 000 fő alatti város: 28%; 50 000 – 200 000: 29%; 200 000 fő felett: 29% (% = a lakóhely nagysága alapján a pártra leadott Σ szavazat). Végzettség szerint: primér: 23%; szakképzett: 30%; érettségi: 30%; főiskola: 26% (% = a végzettség alapján a pártra leadott Σ szavazat). Életkor alapján: 18–24: 26%; 25–39: 27%; 40–59: 29%; 60 felett: 28% (% = a az életkor szerint a pártra leadott Σ szavazat).⁵⁴ A parlamenti választásokon a Jog és Igazság legnagyobb vetélytársa a mérsékeltlen keresztény-konzervatív/liberális Polgári Platform volt, amely megkísérelte ötvözni a keresztény (pl. a keresztény értékek jelentősége) és a liberális (pl. a piacelvű és nem szociális állam) alapelveket, végeredményben abban az értelemben sikertelenül, hogy a párt nem nyerte meg a választásokat. Rá kell mutatnunk továbbá arra is, hogy a radikális keresztény-konzervatív/nacionalista értékeket hirdető Lengyel Családok Ligája⁵⁵ 34 képviselői és 7 szenátori helyet szerzett, a populista (pl. a munkanélküliség felszámolása, a hátrányos helyzetűek állami eszközökkel történő támogatása) Lengyel Köztársaság Önvédelmi Pártja⁵⁶ pedig 56 képviselői és 3 szenátusi mandátumot nyert el.⁵⁷

2005 azért is fontos év, mert a köztársaságielnök-választást is a Jog és Igazság jelöltje nyerte meg. A 2005. október 9-én megtartott első fordulóban Donald Franciszek Tusk (Polgári Platform) végzett az élen (36,3%), Lech Aleksander Kaczyński (Jog és Igazság) pedig a második helyet (33,1%) szerezte meg.⁵⁸ Mivel a hatályos választójogi szabályozás értelmében egyetlen jelölt sem szerezte meg a leadott érvényes szavazatok abszolút többségét, így második forduló kellett tartani az első fordulóban legjobban szerepelt két jelölt részvételével. A 2005. október 23-i második fordulót L. A. Kaczyński (54,04%) nyerte meg D. F. Tusk (45,96%) előtt.⁵⁹ Amint arról korábban már részletesen volt szó, L. A. Kaczyński választási kampányában, de már azt megelőzően is folyamatosan, akár mint a Jog és Igazság egyik legbefolyásosabb személyisége, akár mint városi főpolgármester, a keresztény/nacionalista értékek elsődlegességét hirdette. Az első fordulóban elsősorban saját pártja tagjai, szimpatizánsai támogatták szavazataikkal, ez azonban kevésnek bizonyult. A második fordulóban a Jog és Igazság pártján kívül rá szavazott a Lengyel Családok Ligája és a kisebb keresztény-konzervatív/nemzeti-nacionalista pártok többsége, továbbá az első fordulóban 15,1%-ot elért Andrzej Lepper [Lengyel Köztársaság Önvédelme – pontosabban: Lengyel Köztársaság Önvédelmi Pártja – B. L.]⁶⁰ szavazói is. A. Z. Lepper arra szólította fel szavazóit, hogy L. A. Kaczyńkit támogassák, ugyanis szerinte „Katasztrófa lenne Lengyelország számára, ha egy liberális győzedelmeskedne.”⁶¹ Varsó főpolgármesterét inkább a tradicionálisabb, kevésbé tehető, vidéki, falusi választók támogatták, akik egy szociálisabb

államot szeretnének.⁶² A második fordulóban 78% fölötti támogatást kapott a Jog és Igazság jelöltje pl. Podkarpackie, Lubelskie, Małopolskie, Podlaskie és Mazowieckie vajdaságokban.⁶³ D. F. Tusk egész politikai pályafutását a liberális értékek határozták meg, s a 2005-ös államfőválasztáson is ezeket az alapelveket (pl. liberális elveken nyugvó piacgazdaság, demokratikus jogállam, korlátozott hatáskörű állam, az Európai Unió messzemenő támogatása) helyezte kampánya középpontjába. A második fordulóban a Polgári Platform, a Lengyel Szociáldemokrácia (jelöltje, Marek Stefan Borowski 10,3%-ot kapott az első fordulóban),⁶⁴ a Demokratikus Baloldali Szövetség, a Demokrata Párt és a Szabadság Unió tagjai, szimpatizánsai egy része támogatta elsősorban, tehát a szocialista-szociáldemokrata/liberális tábor egyes csoportjai. D. F. Tusk mögött mindenekelőtt a fiatalok, a tehetősebb és képzetesebb rétegek, valamint a nagyvárosok lakói álltak.⁶⁵

Kormányon

A 2005-ös nemzetgyűlési választásokon győztes Jog és Igazság nem rendelkezett a stabil kormányzáshoz szükséges abszolút többséggel a parlament egyik házában sem, ugyanis a Szejmben csupán az összes képviselői hely 33,69%-át (155 mandátum), a Szenátusban pedig az összes szenátori hely 49%-át (49 szenátor) birtokolta, így vagy felvállalta a kisebbségi kormányzás minden kockázatát vagy koalíciós partnert(eket) kellett keresnie. A pártvezetés először utóbbira tett kísérletet. A törvényhozási választásokon gyengén szereplő Demokratikus Baloldali Szövetséggel történő esetleges koalíciót mindkét politikai szervezet eleve kizárta a koncepcionális, személyi és történelmi ellentétek miatt, a Lengyel Paraszt[Nép]-Párt pedig periférikus helyzete (25 képviselői és 7 szenátusi hely)⁶⁶ miatt esett ki a lehetséges partnerek közül. A koncepcionális azonosságok és hasonlóságok alapján lett volna esély a Jog és Igazság, a Lengyel Családok Ligája és a Lengyel Köztársaság Önvédelmi Pártja koalíciós együttműködésére (a három párt összesen 245 képviselői hellyel [53,2%] és 59 szenátusi hellyel [59%] rendelkezett), a két utóbbi párt egyértelmű unió-ellenessége, a várható kedvezőtlen nemzetközi és nemzetközi pénzügyi reakciók azonban egyelőre levették a napirendről a közös kormányzást. Látszólag a Jog és Igazság és a Polgári Platform (288 képviselői hely [62,6%] és 83 szenátusi hely [83%] összesen)⁶⁷ közös kormányzásának megvolt az esélye, amit nemcsak a Nemzetgyűlés mindkét házában meglévő többség – Szejm: abszolút, Szenátus: minősített –, hanem a koncepcionális közelség is megalapozott. Erre lehetett következtetni pl. a választásokon győztes párt miniszterelnök-jelöltjének, Kazimierz Marcinkiewicz nyilatkozatából is: a választásokon második helyen végzett Polgári Platform miniszterelnök-jelöltjének, Jan Rokitanak részt kell vennie a koalíciós kormányban.⁶⁸ A két párt vezetősége által folytatott bo-

nyolult, fordulatokban gazdag, személyeskedésektől sem mentes, hosszú ideig elhúzódott tárgyalások azonban eredménytelennek bizonyultak. A kudarc számos okra vezethető vissza. Így különösen: a hatalmi pozíciók elosztása és a gazdasági kérdések kapcsán felmerült nézeteltérések; a platform rossznéven vette, hogy a Szejm elnökévé nem a párt, hanem a Jog és Igazság jelöltjét, Marek Jurek konzervatív politikust állították; a Szejm egyik alelnöke Andrzej Lepper lett; a választásokon győztes párt D. F. Tusk, a platform vezetőjének kifejezett felszólítására sem mondta fel a nem hivatalos „taktikai” szövetséget A. Lepper és az általa vezetett populista Önvédelemmel.⁶⁹ A két párt közötti hivatalos tárgyalások mellett „nem hivatalos” megbeszélések is zajlottak a Jog és Igazság, a Lengyel Köztársaság Önvédelmi Pártja, a Lengyel Családok Ligája, a Lengyel Paraszt[Nép]-Párt és a Német Kisebbség több vezetője között egy kisebbségi kormányzás lehetőségéről, s miután a kétpárti egyeztetések zátonyra futottak, a felek abban állapodtak meg, hogy kívülről támogatják az egypárti Jog és Igazság kormányt. Ilyen előzmények után kapott bizalmat K. Marcinkiewicz kisebbségi kormánya (Jog és Igazság 9 fő, 8 fő pedig független) a Szejmben (272 igen, 187 nem).⁷⁰ A szavazatok a következőképpen oszlottak meg: 272 igen: Jog és Igazság (155), a Lengyel Köztársaság Önvédelmi Pártja (56), Lengyel Családok Ligája (34), Lengyel Paraszt[Nép]-Párt (25), Német Kisebbség (2); 187 nem: Polgári Platform (133), Demokratikus Baloldali Szövetség (54), 1 képviselő (Demokratikus Baloldali Szövetség) pedig nem vett részt a szavazáson.⁷¹ Egy felmérés alapján a lengyel közvélemény 74%-a foglalt úgy állást, hogy Lengyelországnak sokkal nagyobb hasznára válna, ha a PiS koalíciós kormányt alakított volna a Polgári Platformmal.⁷² A későbbiekben többször is történtek személycserék a kormányban, domináns változást eredményezett azonban az új, immár többségi kormány megalakulása. A kisebbségi kormányzás néhány hónapja egyértelművé tette, hogy a kormányzati munka stabilitásához koalíciós kormányra van szükség, ezért a kormányzó párt felújította a Lengyel Családok Ligájával és a Lengyel Köztársaság Önvédelmi Pártjával már a nemzetgyűlési választások után folytatott megbeszéléseket. A koncepcionális azonosságok és hasonlóságok alapján 2006. április végén a három politikai párt koalíciós együttműködési megállapodást írt alá. Május 5-én, az immár koalíciós többségi kormányba, több új minisztert neveztek ki, amelynek miniszterelnöke változatlanul K. Marcinkiewicz maradt. A 17 tagú koalícióban 9 fővel (pl. Ludwig Dorn miniszterelnök-helyettes, belügy- és közigazgatási miniszter, Wojciech Jasiński államkincstárügyi miniszter, Zbigniew Ziobro igazságügy miniszter, Kazimierz Michał Ujazdowski kulturális és nemzeti örökségi miniszter, Jerzy Polaczek közlekedési miniszter és Zbigniew Wassermann tárca nélküli miniszter) vett részt a Jog és Igazság, 2 fővel (pl. Andrzej Lepper, a párt elnöke, miniszterelnök-helyettes, mezőgazdasági-és vidékfejlesztési miniszter) a Lengyel Köztársaság Önvédelmi Pártja, úgyszintén 2 fővel (pl. Roman Giertych, a párt vezetője, miniszterelnök-helyettes, nemzeti

képzési miniszter) a Lengyel Családok Ligája, 4 személy (pl. Zyta Gilowska miniszterelnök-helyettes, pénzügyminiszter, a Polgári Platform volt vezetője) pedig független volt.⁷³ A koalíciós kormány összetétele természetesen jelezte a tényleges parlamenti erőviszonyokat, ugyanis a miniszterelnököt, az egyik miniszterelnök-helyettest s utóbbival együtt 9 főt a Jog és Igazság delegált, akik között a párt több befolyásos személyisége (Ludwig Dorn és Kazimierz Michał Ujazdowski a párt alelnöke, Kazimierz Marcinkiewicz, Wojciech Jasiński, Jerzy Polaczek, Zbigniew Wassermann és Zbigniew Ziobro pedig a Politikai Bizottság tagja) is megtalálható. A Lengyel Családok Ligája és a Lengyel Köztársaság Önvédelmi Pártja két-két személlyel vett részt a koalícióban, mindkét párt elsőszámú vezetőjét [Andrzej Leppert, illetve Roman Giertych-t] is jelölte az országos államigazgatási testületbe, s akik miniszterelnök-helyettesi posztot is kaptak. Ezzel azonban még nem zárult le az átalakulási folyamat, ugyanis K. Marcinkiewicz 2006. július 10-én lemondott a kormányfői posztról, amit még aznap el is fogadott a köztársasági elnök s egyúttal Jarosław Kaczyńskit bízta meg kormányalakítással, aki megőrizte pártelnöki funkcióját is.⁷⁴ A kormányfőváltás hátterében elsősorban közgazdasági-pénzügyi okok álltak. K. Marcinkiewicz ugyan keresztény-konzervatív/mérsékelt nacionalista értékek talaján áll, azonban azzal is tisztában van közgazdászként,⁷⁵ hogy a lengyel gazdaság jelenlegi állapota nem teszi lehetővé egyidejűleg pártja koncepciója szociális ígéreteinek rövid távú teljesítését, a szükséges gazdaságélénkítő liberális intézkedések elfogadását és a költségvetési célok teljesítését. Ezzel szemben J. A. Kaczyński változatlanul szorgalmazza az állam keresztény alapon történő megerősítését, a „keresztény-szociális háló” kiterjesztését valamennyi rászoruló társadalmi csoport fölé.

A CBOS (Centrum Badania Opinii Społecznej) felmérése egyébként azt jelezte, hogy a lengyelek különösebb bizakodás nélkül fogadták a háromtagú kormánykoalíció megalakulását. A megkérdezettek csupán 12%-a örült annak, hogy létrejött a koalíció, háromszor annyian (36%) fejezték ki aggodalmukat, a többség (43%) pedig közömbös maradt. Arra a kérdésre, hogy milyen hatással lesz Lengyelország jövőjére az új kormány, a következő válaszok érkeztek: 21% foglalt úgy állást, hogy a koalíció reformokat hajt végre és felgyorsítja az ország fejlődését, 30% szerint nehéz választ adni a kérdésre, 49% pedig elpazarolt időnek tekinti a koalíció kormányzati időszakát.⁷⁶

A kisebbségi, majd három párti koalíciós kormány nem egészen egyéves kormányzati teljesítménye, továbbá L. A. Kaczyński hasonlóan rövid államfői tevékenysége általánosságban azt mutatta, hogy a kényszerű kompromisszumok ellenére is törekedtek a kormánypártok és a köztársasági elnök programjuk teljesítésére, a keresztény-konzervatív/nemzeti-nacionalista/populista alapelvek mindvégig jelen voltak a lengyelországi politikai életben, a kormányok politikájában és a köztársasági elnök politikájában. Külpolitikai téren L. A. Kaczyński folyamatosan hangsúlyozta a lengyel nemzeti szuverenitás fontosságát, a len-

gyel nemzeti hagyományok megőrzésének elsődlegességét az Európai Unióban. Mesterséges képződménynek és határozatlanul működő szuperállamként jellemezte a konzervatív lengyel államfő a Die Welt című német napilap 2006. március 9-ei számában megjelent interjújában. „Az EU-ról alkotott véleményem a következő: egy szuperállam, amely magához vonja a nemzeti hatásköröket, és egyúttal meglehetősen tétován, mert csak jelképes költségvetéssel működik: ez egy mesterséges képződmény” – jelentette ki a lengyel államfő.⁷⁷ L. A. Kaczyński „halottnak” tartja az uniós alkotmány-tervezetet, s annak sem híve, hogy bevezessék részleteit, túl korainak véli az EU-külgügyminiszteri poszt létrehozását is.⁷⁸ A kisebbségi kormány tevékenységét értékelve mindenekelőtt a Warsaw Business főszerkesztőjét, Eliza Durkát érdemes megemlíteni, aki egy üzlettemberi tanácskozáson elhangzott véleményeket összegezve írta a következőket: „A vállalkozók szerint a kormány egyetlen reformintézkedést sem tett meg, az üzletembereknek tett egyetlen ígéretét sem teljesítette. Az új miniszterek által tett vállalások többsége csak papíron étezik.”⁷⁹ Vajon miért csodálkoznak és bírálják a lengyelországi vállalkozók? L. A. Kaczyński és a Jog és Igazság a nemzetgyűlési- és a köztársasági elnökválasztás előtt mindvégig egyértelműen hangsúlyozta, hogy a „IV. Köztársaság”-ot a posztkommunista intézmények megszüntetésével, a keresztény alapokra helyezett, szociálisan érzékeny erős államra alapozva, a lengyel nemzeti hagyományok ápolásával kívánja felépíteni. A párt és az államfőjelölt választási ígéretei is ezekről szóltak. Így pl. a párt ígéretei között szerepelt, hogy 40, 30 és 19%-os helyett 32 és 18%-osra szállítják le a jövedelemadót. Nagyvonalú szubvenciókat helyezett kilátásba a parasztoknak, korábbi nyugdíjazást, nyugdíjmelést a bányászoknak; nyolc év alatt hárommillió lakás felépítéséhez ígért támogatást.⁸⁰ Már a kisebbségi kormány is elfogadott több szociális intézkedést, így pl. megduplázták a szülés után a kismamáknak járó egyszeri támogatást, a bébibónuszt; két héttel meghosszabbították a gyás időtartamát, továbbá 500 millió zlotyt ígértek a gyermekétkeztetés támogatására; átpolitizálták a közintézményeket – új vezetők kerültek a rádió és tv tanács, az idegenforgalmi hivatal élére, visszahívták az előző kormány által kinevezett nagyköveteket, hozzáláttak titkosszolgálatok megreformálásához.⁸¹ Ezt a tendenciát erősítette a koalíciós kormány megalakítása, ugyanis a Lengyel Köztársaság Önvédelmi Pártja és a Lengyel Családok Ligája programjában is központi helyen szerepelnek a szociális intézkedések és a közintézmények „posztkommunisták”-tól való megtisztítása. A szociális lépések ugyanakkor erőteljesen megterhelték a költségvetést, ugyanis amíg a kisebbségi kormány 2006. januárjában még 704 milliós költségvetési többlettel rendelkezett, addig már 2006. január-februárjában túlpörgették a költségeket, és az egész évre tervezett 31,55 milliárd zlotys költségvetési hiánynak már 22–23%-át felhalmozták.⁸² K. Marcinkiewicz a kisebbségi, majd az első koalíciós kormány miniszterelnöke nagyon hamar szembe került pártja és a szövetséges pártok programjában szereplő szociális követelések és a lengyel gazdaság és

költségvetés realitásai közti egyre mélyülő szakadékkal. Saját értékrendjével is részben szembe kerülve kellett megkísérelnie meggyőznie a három párt vezetőinek többségét (pl. J. A. Kaczyński, A. Lepper és R. Giertych), hogy gazdaságélénkítő lépésekre van szükség a költségvetési célok teljesítéséhez, ami egyúttal a szociális intézkedések lefékezésével jár együtt. A jelek szerint sikertelenül, ugyanis a Marcinkiewicz–Kaczyński-csere a kormányfői poszton 2006 júliusában ezt igazolta. A hárompárti koalíció nem sokáig maradt fenn, ugyanis L. Kaczyński köztársasági elnök 2006. szeptember 22-én menesztette a kormányból A. Leppert. „Andrzej Lepper visszatért régi módszereihez, és ellentéteket szít” – nehezményezte J. A. Kaczyński miniszterelnök. A Lepper bírálta a kormányt, mert szerinte nem ad elegendő támogatást a gazdáknak, s nem értett egyet azzal sem, hogy a kabinet további ezer katonát szándékozik küldeni Afganisztánba. Egyúttal közölte, hogy jelenlegi formájában nem hajlandó támogatni a 2007-es költségvetést, csak ha további 20 milliárd zlotyt állítanak be különböző szociális kiadásokra.⁸³ A Jog és Igazság, a Lengyel Családok Ligája és a Lengyel Köztársaság Önvédelmi Pártja koalíciós együttműködésének átmeneti felbomlása várható volt, hiszen már korábban utaltam rá, hogy a három párt által szorgalmazott szociális lépések egy idő után nincsenek összhangban Lengyelország gazdasági-költségvetési lehetőségeivel. Ezt követően a Lengyel Parasztpárt [Lengyel Parasztligák Pártja – B. L.] 2006. október 3-án segítséget ajánlott a konzervatív kisebbségi kormánynak, hogy elkerülhetők legyenek az előrehozott választások, s el lehessen fogadni a 2007-es költségvetést. Waldemar Pawlak, a parasztpárt elnöke egyelőre három hónapra szóló ideiglenes egyezséget ajánlott: a „jóakarati paktumát”. Erről kész tárgyalásokat kezdeni a Jog és Igazság és a Polgári Platform vezetőivel.⁸⁴ Hosszas egyeztetések után, a nemzetgyűlési választások idő előtti kiírásának elkerülése érdekében, ismét megegyeztek a korábbi koalíciós partnerek. A Jarosław Aleksander Kaczyński miniszterelnök vezette 22 tagú kormányban 9 fővel (+ a miniszterelnök) vesz részt a Jog és Igazság, 2–2 fővel a Lengyel Családok Ligája és a Lengyel Köztársaság Önvédelmi Pártja, 9 személy pedig független.⁸⁵

JEGYZETEK

- 1 A Szolidaritás egyes irányzatairól lásd: Balogh László: *Kelet-Közép-Európa: a diktatúrától a demokráciáig vezető röggös úton*. Megjelenés előtt, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- 2 Lásd erről: Schade, Wulf: Das Parteienspektrum in der Republik Polen. In *Osteuropa*. 41. Jhg., Heft 10, Oktober (1991: 956–957); Mroczek, J.-Ksżyński, K.: I Kongres Porozumienie Centrum-polska chadecja? „Życie Warszawy” 25. 2. 1991, 3. o. Idézi: Schade (1991: 957–958); The Europa World Year Book 1993. Volume II. Europa Publications Limited, London 1993, p. 2329. Valamennyi forrást idézi: Balogh: *Kelet-Közép-Európa*.

- 3 Lásd erről: Schade (1991: 954, 956); The Europa World Year Book 1993. Volume II. p. 2329. Mindkét forrást idézi: Balogh: *Kelet-Közép-Európa*.
- 4 A Centrum Megegyezés és kisebb keresztény szervezetek választási koalíciója. Forrás: The Europa World Year Book 1993. Volume II. p. 2329. Idézi: Balogh: *Kelet-Közép-Európa*.
- 5 A Keresztény Nemzeti Egyesülés és kisebb nemzeti-nacionalista szervezetek választási koalíciója. Forrás. The Europa World Year Book 1993. Volume II. p. 2328. Idézi: Balogh: *Kelet-Közép-Európa*.
- 6 Az 1991-es Szejm és Szenátus választásokon elért eredmények forrása: The Europa World Year Book. 1993. Volume II. pp. 2328, 2329.
- 7 Lásd erről: Tálás Péter: *Beszámoló az 1993. szeptember 19-i lengyel parlamenti választásokról*. Bp., Kézirat 2. o. Idézi: Balogh: *Kelet-Közép-Európa*.
- 8 Lásd erről: Tálás: *Beszámoló*. 2. o. Idézi: Balogh: *Kelet-Közép-Európa*.
- 9 Az 1993-as Szejm- és Szenátus-választásokon elért eredmények forrásai: Państwowa Komisja Wyborcza. Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z 23 września 1993 r.o wynikach wyborów do Sejm Rzeczypospolitej Polskiej przeprowadzonych 19 września 1993 r. „Rzeczpospolita” 21. 09. 1993, 1.o.; J.I.P: Senat dla SLD i PSL. „Rzeczpospolita” 23. 09. 1993, 2.o.; The Europa World Year Book 1994. Volume II. Europa Publications Limited, London 1994, p. 2417.
- 10 The Europa World Year Book 1992. Volume II. Europa Publications Limited, London 1992, p. 2249. Idézi: Balogh: *Kelet-Közép-Európa*.
- 11 Subotić, Małgorzata: Jaki rząd, jaka opozycja? In *Rzeczpospolita*. 10. 07. 1992, 1. o. Idézi: Balogh: *Kelet-Közép-Európa*.
- 12 Lásd erről: Luster, Wymiana: Prawica sięgnęlapo swoje. In *Polityka*. Nr. 40, 4. 10. 1997. Idézi: Mildenerger, Markus: *Die polnische Rechte und Europa*. In *Osteuropa*. 48. Jhg., Heft 4, April 1998, S. 383, 386, 387.; Juchler, Jakob: Machtwechsel in Polen-die Linke löst die Rechte ab. In *Osteuropa*. 51. Jhg., Heft 11-12, November–Dezember 2001, S. 1409.; Juchler, Jakob: Politische Polarisierung in Polen. Zur Entwicklung seit den Präsidentenwahlen. In *Osteuropa*. 47. Jhg., Heft 4, April 1997, S. 320.; Juchler, Jakob: Machtwechsel in Polen. Die Parlamentswahlen und ihre Folgen. In *Osteuropa*. 48. Jhg., Heft 2, Februar 1998, S. 154.; Strobel, G.W.: Das andere Polen. Struktur und Selbstverständnis der rechten und rechtsextremen Kräfte in der polnischen Republik. In *Osteuropa*. 51. Jhg., Heft 3, März 2001, S. 263.; *The Europa World Year Book*. 1997. Volume II. Europa Publications Limited, London 1997, p. 2682. Valamennyi forrást idézi: Balogh: *Kelet-Közép-Európa*.
- 13 A Szolidaritás egyik utódszervezete volt a Szolidaritás szakszervezet és politikai (választási szárny) szervezet (Forrás: The Europa World Year Book 1993. Volume II. p. 2329. Idézi: Balogh: *Kelet-Közép-Európa*.), amelynek választási szárnya (Forrás: Balogh: *Kelet-Közép-Európa*.), majd az ebből 1997-ben létrejött Szolidaritás Választási Akció-Társadalmi Mozgalma vett részt (Forrás: *The Europa World Year Book*. 1998. Volume II. Europa Publications Limited, London 1998, p. 2759. Idézi: Balogh: *Kelet-Közép-Európa*.).
- 14 Az 1997-es Szejm és Szenátus választások jelzett mandátumai forrása: *The Europa World Year Book*. 1998. Volume II. p. 2759.

- 15 Lásd a koalícióról: Juchler 1998, S. 148, 156, 157.; In *Polityka*. 40/1997, 5. o.; *Polityka*. 45/1997, 21. o.; *Gazeta Wyborcza*. 25.9.1997, 3. o. Valamennyi forrást idézi: Juchler (1998: 158, 159); *The Europa World Year Book*. 1998. Volume II. pp. 2758, 2759. Az összes forrást idézi: Balogh: *Kelet-Közép-Európa*.
- 16 Lásd erről részletesen: Juchler (2001: 1408); Maher, Joanne (Sen. ed.): *The Europa World Year Book*. 2002. Volume II. Europa Publications, Taylor & Francis Group, London and New York 2002, p. 3274. A forrásokat idézi: Balogh: *Kelet-Közép-Európa*.
- 17 Maher (2002: 3274). Idézi: Balogh: *Kelet-Közép-Európa*.
- 18 1995-ben alakult konzervatív politikai tömörülés. Forrás: *The Europa World Year Book*. 1996. Volume II. Europa Publications Limited, London 1996, p. 2600. Idézi: Balogh: *Kelet-Közép-Európa*.
- 19 A Jog és Igazságról lásd részletesen: Kowalczyk, Krzysztof: Prawo i Sprawiedliwość. In Kowalczyk, Krzysztof-Sielki, Jerzy (szerk.): *Polskie partie i ugrupowania parlamentarne*. Toruń, Adam Marszałek (2004: 143–168).
- 20 O partii. Partia/Forum Młodych. In Obywatel IV Rzeczypospolitej. In www.blizejludzi.pl. In <http://www.pis.org.pl>.
- 21 A Jog és Igazságról és a Jobboldal Szövetségéről lásd részletesen: Kowalczyk: Prawo. In Kowalczyk–Sielki 2004, 143–168. o.
- 22 Hermann Péter (főszerk.) (2003): *Biográf ki kicsoda. Kortársaink életrajzi lexikona*. Budapest, Poligráf Kiadó, 774–775. o.
- 23 Vö: Skąd pochodzą posłowie PiS. „Gazeta Wyborcza” 5. 10. 2005. Idézi: Lang, Kai-Olaf: Auf dem Weg zur IV. Republik? Die Parlamentswahlen in Polen vom 25. September 2005. In *Osteuropa*. 55. Jhg., Heft 10, Oktober 2005, S. 138. A megadott lengyel forrás, amelyet K-O. Lang idéz, csupán a 2005-ös választásokra utal, a korábbiakra történő hivatkozás saját kutatási eredmény – B. L.
- 24 O partii ; Dokumenty: Partia. In Obywatel.
- 25 Statut. Prawo i Sprawiedliwość 32. §., 8. o. In Dokumenty: Partia. In Obywatel.
- 26 Statut 34. §. 1.pont, 36. §. , 8–9. o.
- 27 Statut 37. §. 1 pont, 9. o.
- 28 Hermann (2003: 774–775).
- 29 O partii.
- 30 Statut 45. §. 1., 4. pont, 12. o.
- 31 O partii.
- 32 O partii.
- 33 Statut39. §. 1., 2. pont, 40. §. 1. pont, 9–10. o.
- 34 Statut 42. §. 1., 2. pont, 43. §. 1. pont, 10–11. o.
- 35 Struktura organizacyjna. Partia/Forum Młodych. In *Obywate*; Statut 46. §. 2. pont, 12–13. o.
- 36 Statut50. §. 3. pont, 14. o.
- 37 Statut 60. §., 18. o.
- 38 Statut 60. §., 18. o.
- 39 Schmid, Ulrich: Polens Rechtskonservative triumphieren. In *Neue Zürcher Zeitung*. 25. 10. 2005. Idézi: Garsztecki, Stefan: Politisches Erdbeben in Polen? Deutsche Befürchtungen, polnische Kontexte. In *Osteuropa*. 55. Jhg., Heft 11, November 2005, S. 22.

- 40 Prawo i Sprawiedliwość Program 2005. IV. Rzeczpospolita. Sprawiedliwość dla Wszystkich. In Dokumenty: Partia. In *Obywatel*.
- 41 Népszava-információ. Donald Tusk vezet Lech Kaczyński előtt. Jobboldali párviadal Varsóban. In *Népszava*. 2005. 10. 10. 2. o.
- 42 Roman Dmowski a huszadik század első harmada meghatározó lengyel politikusa, akárcsak Józef Piłsudski litván nemesi származású, szocialista elveket is valló autoriter államfő. Ezen adatok és értékelés forrása: Loew, Peter Oliver: Zwilinge zwischen Endecja und Sanacja. Die neue polnische Rechtsregierung und ihre historischen Wurzeln. In *Osteuropa*. 55. Jhg., Heft 11, November 2005, S. 9.
- 43 Népszava-összeállítás. Hivatalos végeredményt keddre ígér Varsó – Tusk a vártnál gyengébben szerepelt. Kaczyński győzött az elnökválasztáson. In *Népszava*. 2005. 10. 24. 2. o.
- 44 Lang (2005: 144).
- 45 Rolicki, Janusz: Polen am Wendepunkt. Prognosen eines politischen Menschen. In *Osteuropa*. 55. Jhg., Heft 10, Oktober 2005, S. 152.
- 46 Gnauck, Gerhard: Alte und neue Fragen. Polen nach seinem patriotischen Wochenende. In *Neue Zürcher Zeitung*. 12. 8. 2004. Idézi: Gnauck, Gerhard: Staatsinstinkt oder nationaler Komplex? Was Europa von Polens neuem Präsidenten zu erwarten hat. In *Osteuropa*. 55., Jhg., Heft 11, November 2005, S. 5.
- 47 Gnauck (2005: 5).
- 48 Maher, Joanne (Sen. ed.): *The Europa World Year Book 2000*. Volume II. Europa Publications Limited, Taylor & Francis Group, London 2000, pp. 2965, 2975.
- 49 A 2001-es Szejm és Szenátus választásokon elért mandátumok forrása: Maher, Joanne (Sen. ed.): *The Europa World Year Book 2002*. Volume II. pp. 3273, 3274.
- 50 A 2004-es európai parlamenti választásokon elért eredmény forrása: A Państwowa Komisja Wyborcza 2004.06.15.-én közzétett jegyzőkönyve szerint: www.pkw.gov.pl.
- 51 A 2005-ös Szejm- és Szenátus-választásokon elért eredmények forrása: *Polish parliamentary election 2005*. In: http://en.wikipedia.org/wiki/Polish_parliamentary_election & #2C; 2005. In: *Elections in 2005*. In: http://en.wikipedia.org/wiki/Elections_in_2005.
- 52 Lang (2005: 140).
- 53 Polen Wahlen zum Sejm 2005 – Stimmenanteil der Parteien nach Wahlkreisen. Ergebnisse der Prawo i Sprawiedliwość regionale Verteilung. I.2. Karten zu den polnischen Parlamentswahlen. In Lang (2005).
- 54 Lang (2005: 139).
- 55 A párt koncepciójáról lásd: Balogh László: A pártrendszerek sajátosságai Albániában, Bulgáriában és Lengyelországban. In *Társadalom és Politika. A Társadalomtudományi Diskurzus Folyóirata*. II. évf., 2.sz. 2006. jún., 112. o.
- 56 Lásd erről: Balogh: A pártrendszerek 111. o.
- 57 A Polgári Platform, a Lengyel Családok Ligája és a Lengyel Köztársaság Önvédelmi Pártja 2005-ös Szejm és Szenátus választásokon elért eredményének forrása: *Polish parliamentary election 2005*.
- 58 Polish presidential election 2005. In http://en.wikipedia.org/wiki/Polish_presidential_election & #2C; 2005. In *Elections in 2005*. In http://en.wikipedia.org/wiki/Elections_in_2005.

- 59 Polish presidential.
- 60 Polish presidential.
- 61 Népszava-összeállítás. Wałęsa a liberális Tusk mellett. In *Népszava*. 2005. 10. 22. 2. o.
- 62 Népszava-összeállítás. Hivatalos végeredményt 2. o.
- 63 Polen. Präsidentschaftswahl, zweiter Wahlgang am 23. 10. 2005. Nach Kreisen. I.4. Karten zu den polnischen Präsidentschaftswahlen. In Loew (2005).
- 64 Polish presidential
- 65 Népszava-összeállítás. Hivatalos végeredményt 2. o.
- 66 A Lengyel Paraszt[Nép]-Párt 2005-ös Szejm és Szenátus választásokon elért eredményének forrása: *Polish parliamentary election 2005*.
- 67 A Polgári Platform 2005-ben a Szejm választásokon 133, a Szenátus választásokon pedig 34 mandátumot szerzett. Forrás: *Polish parliamentary election 2005*.
- 68 MTI-információ. Kazimierz Marcinkiewiczet jelölik miniszterelnöknek. In *Népszava*. 2005. 09. 28. 2. o.
- 69 MTI. Kisebbségi kabinet Varsóban? In *Népszava*. 2005. 10. 31. 2. o.; (MTI). Határidőt szabtak Varsóban. „Népszava” 2005. 10. 29. 2. o.
- 70 (MTI). Bizalom a lengyel kormányynak. In *Népszava*. 2005. 11. 11. 2. o.
- 71 A támogató szavazók egy részét (Lengyel Köztársaság Önvédelmi Pártja, Lengyel Családok Ligája és Lengyel Paraszt/Nép/-Párt) említi a következő forrás: Maher, Joanne (Sen.ed.): *The Europa World Year Book 2006. Volume II*. Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York 2006, p. 3564. A megadott forrás ugyanakkor nem említi a támogatók között a Német Kisebbséget, a nemmel szavazókat, a részt nem vevő képviselőt és az egyes szervezetek számszerű szavazatait. Ezek saját kutatási eredmények – B.L. A 2005-ös Szejm választásokon egyébként a Német Kisebbség 2, a Demokratikus Baloldali Szövetség pedig 55 mandátumot szerzett. Forrás: *Polish parliamentary election 2005*.
- 72 Népszava-információ. Marcinkiewicz az Önvédelem támogatását reméli. Már tisztogat a lengyel kormány. In *Népszava*. 2005. 11. 02. 2. o.
- 73 Maher 2006, pp. 3564, 3573, 3574, 3575.; (MTI). Lemondott a miniszter asszony. *Népszava*. 2006. 01. 09. 2. o.
- 74 (MTI) Kaczyński ikertestvérét nevezte ki. „Népszava” 2006. 07. 11. 2. o.; (MTI) Marcinkiewicz ma mond le. In *Népszava*. 2006. 07. 10. 2. o.
- 75 K. Marcinkiewicz közgazdász, a Jog és Igazság fő gazdasági szakértője. Forrás: MTI-információ. Kazimierz Marcinkiewiczet... 2. o.
- 76 The Poles about the PiS-Self-Defence-LPR Government Coalition. In *Polish Public Opinion May 2006*. In http://www.cbos.pl/EN/CBOS_EN.HTM. p. 1.
- 77 MTI-információ. Lesújtó lengyel államelnöki vélemény az Európai Unióról. In *Népszava*. 2006. 03. 10. 2. o.
- 78 Elekes Éva: Lebegtetni az előrehozott választás lehetőségét a kisebbségi lengyel kormány. Varsó erejét próbálgatja az EU-ban. In *Népszava*. 2006. 03. 14. 13. o.
- 79 Elekes Éva-Simon Zoltán: Hiányolják a vállalkozók a kilátásba helyezett reformintézkedéseket. Varsóban hozzáigazítják az ígéretek a realitásokhoz. In *Népszava*. 2006. 02. 23. 9. o.
- 80 Elekes-Simon (2006: 9).

- 81 Elekes–Simon (2006: 9).
- 82 Elekes (2006: 13).
- 83 E. É.: A Kaczyński fivérek menesztették a populista Leppert a kabinetből. Előrehozott voksolás Varsóban? In *Népszava*. 2006. 09. 23–24. 1., 11. o.
- 84 (MTI). Paktumot ajánl Pawlak. In *Népszava*. 2006. 10. 04. 2. o.
- 85 Prime Minister. In The Chancellery of the Prime Minister. Republic of Poland. www.premier.gov.pl. In <http://www.kprm.gov.pl/english/21.htm>. Council of Ministers. In The Chancellery of the Prime Minister. Republic of Poland. www.premier.gov.pl. In <http://www.kprm.gov.pl/english/rm.html>, http://www.kprm.gov.pl/english/76_289.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/92_7889.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/z_gilowska.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/92_7890.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/92_7893.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/92_91.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/92_369.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/92_8228.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/92_360.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/92_6319.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/92_5937.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/92_7607.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/92_6318.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/92_366.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/92_368.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/92_358.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/92_362.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/92_370.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/92_7895.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/92_6320.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/92_5569.htm, http://www.kprm.gov.pl/english/92_363.htm. Zbigniew Ziobro párhovatartozását ugyan nem említi az előbbi forrás (http://www.kprm.gov.pl/english/92_363.htm), azonban a tanulmány korábban (6. o.) már utalt arra, hogy Z. Ziobro a Jog és Igazság Politikai Bizottságának tagja. Forrás: O partii.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh László: Kelet-Közép-Európa: a diktatúrából a demokráciába vezető rögzös úton. (Megjelenés alatt álló könyv, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó).
- Schade, Wulf: Das Parteienspektrum in der Republik Polen. „Osteuropa“ 41. Jhg., Heft 10, Oktober 1991, S. 954, 956, 957, 958.
- Mroczek, J.-Ksżyński, K.: I Kongres Porozumienie Centrum-polska chadecja? „Życie Warszawy” 25.2.1991, 3.o.
- The Europa World Year Book 1993. Volume II. Europa Publications Limited, London 1993, pp. 2328, 2329.
- Tálás Péter: Beszámoló az 1993. szeptember 19-i lengyel parlamenti választásokról. Bp., Kézirat 2. o.
- Państwowa Komisja Wyborcza. Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z 23 września 1993 r.o wynikach wyborów do Sejm Rzeczypospolitej Polskiej pzrowadzonych 19 września 1993. r. „Rzeczpospolita” 21.09.1993, 1.o.
- J.I.P.: Senat dla SLD i PSL. „Rzeczpospolita” 23.09.1993, 2.o.
- The Europa World Year Book 1994. Volume II. Europa Publications Limited, London 1994, p. 2417.

EGY DISZKURZÍV STRATÉGIA ÉRTELMÉBEN FELFOGOTT IGAZSÁGRÓL ÉS HAZUGSÁGRÓL*

Gyulai Attila

Igazgató-helyettes, Political Capital Institute,
PhD-hallgató, ELTE-ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola

ÖSSZEFOGLALÓ

Az a vita, mely a balatonöszödi beszéd nyilvánosságra kerülése után bontakozott ki, egyszerre szól a politikai értelmezésekről, valamint a politika értelmezhetőségéről. Az alapvető kérdés az, hogy a vita résztvevői hogyan konstruálták meg a beszédet, valamint az erre vonatkozó interpretációk feltételeit. A kormányzás, felhatalmazás, legitimitáció, igazság és hazugság kérdései már csak annak előfeltételezésével válhattak a politikai vita tárgyává, hogy a beszéd hozzáférhetőségével kapcsolatban kialakultak az eltérő értelmezési stratégiák. Az értelmezés szembenálló stratégiái felfedik a retorikai konfliktusokat, végső soron magának a retorikai eseménynek a retorikáját. Gyurcsány Ferenc, arra törekedve, hogy a beszédben tett kijelentéseket – saját politikai mozgásterének biztosítása érdekében – átértelmezhesse, olyan stratégiát követett, amelynek alapja az, hogy a beszéd mint interpretatív retorikai szituáció közvetlenül, értelmezés és újabb retorikai szintek nélkül is hozzáférhetővé tehető. Az eredeti kontextus itt úgy jelenik meg, mintha magában a felidőzésben kiküszöbölhető lenne a retorika. A szembenálló értelmezés, a szó szerintiség stratégiáját követve, viszont eleve a felidőzésében zárja ki az értelmezés lehetőségét. A szó szerintiség megjelenítése ugyanakkor olyan retorikai eljárásokat követel meg, mint például az idézés, amelyből végül mégis láthatóvá válik a retorika kikerülhetetlensége. Az értelmezések elemzése arra a végkövetkezésre jut, hogy mind a szó szerinti, mind pedig az átvett értelmű perspektíva kikerülhetetlenül retorikai stratégiát valósít meg, amely egyúttal politikai szembenállást jelent. A politikai értelmezésekben nem létezik az önmagában vett balatonöszödi beszéd, ezt ugyanis maguk az értelmezések hozzák létre, de úgy, hogy ennek során felfedik saját eljárásuk logikáját.

KULCSSZAVAK ■ balatonöszödi beszéd ■ diszkurzív elmélet ■ retorika
■ dekonstrukció ■ Paul de Man

A BALATONÖSZÖDI BESZÉD ÉRTELMEZÉSPOLITIKÁJA

A balatonöszödi beszéddel¹ kapcsolatos politikai viták jól mutatják, hogy mindazok a kérdések, amelyek a szöveg kapcsán felmerültek, nem tárgyalhatóak azelőtt vagy anélkül, hogy maga a beszéd és annak értelmezése *mint* politikai probléma ne kerülne szóba. Felhatalmazás és kormányzás, politikai ígélet és cselekvés, igazság és hazugság, felelősség és morál kérdései a beszéd kapcsán fel sem tehetőek anélkül, hogy a beszéd megismerésének, megismerhetőségének

* A tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségért Szabó Mártonnak és a Politikai Diskurzuskutató Központ tagjainak tartozom köszönettel.

politikája ne váljon vizsgálat tárgyává. A felsorolt szempontok ugyanis mind csak annak kapcsán tudnak megjelenni, hogy megválasztják azt a stratégiát, amellyel a beszédhez közelítenek, és amely rögzíti a beszéd megismerhetőségének kritériumait. A felsoroltak tárgyalása egyben a beszédről való beszédet is jelenti, mert minden lehetséges kérdésfeltevést és állítást meghatároz a balatonőszödi beszéd és a róla való beszélés diszkurzív kapcsolata.

A balatonőszödi beszéd megismerhetőségének, azonosításának vizsgálata az értelmezés és a jelentésadás politikájának kérdéséhez vezet. A beszéd a politikai viták kulcselemévé vált, méghozzá úgy, hogy nem csupán az utána következő történések és értelmezések irányát befolyásolta, hanem újraértelmezést kényszerített ki a múlttal kapcsolatban is. Az alábbiakban a beszéd körül kialakult viták kulcselemének értelmezéseit, az igazság és hazugság diszkurzív konstrukcióit elemzem, elsősorban a vitában résztvevő politikusok megnyilatkozásai alapján. A beszéd értelmezéseinek elemzése, jóllehet a forrásként kezelt szövegekből indul ki, támaszkodik arra az elméleti hagyományra, amelyre a fenti cím kifejezetten utalni igyekszik. Friedrich Nietzsche *A nem morálisan fölfogott igazságról és hazugságról* című írásának, valamint a retorikával kapcsolatos megjegyzéseinek a balatonőszödi beszéd szempontjából nélkülözhetetlennek látszó gondolatai a retorika és a retorikai alakzatok szerepének, jelentőségének újragondolását adják, megállapítva, hogy „egyáltalán nem létezik a nyelv nem-retorikus »természetessége«, amelyre apellálhatnánk” (Nietzsche, 1992; 1997: 21–22).

Mindez nem csupán ennek az elemzésnek a konkrét témája miatt tűnik fontosnak, hanem azért is, mert a balatonőszödi beszéd körül kialakult értelmezési konfliktus olyan politikai vita, mely nyilvánvalóvá tette, hogy saját nyelvisége is a diskurzus tárgya, a vitázók ugyanis reflektáltak arra, hogy az, amiről beszélnek jelentős részben a kifejezésről, a megértésről, a jelentések egyértelműségéről vagy éppen vitathatóságáról szól. A balatonőszödi beszéd ebből a szempontból pedig párhuzamosan szól a politika diszkurzív természetéről, a meggyőzés értelmében vett retorikai szituációról, valamint a diszkurzív politikatudomány lehetőségeiről és a retorika kikerülhetetlenségéről, vagyis a nyelvi reflexió szükségességéről is.

A BESZÉD MEGKONSTRUÁLÁSA

A balatonőszödi beszéd mint kifejezés valami olyasmire utal, aminek létezése és identitása korántsem egyértelmű, mert nem lehet független a rá vonatkozó politikai értelmezésektől. A politikai értelmezésekben a balatonőszödi beszéd szöveggként, beszédként, de mégis nyelven túli tárgyként jelenik meg. A vitatkozókból abból indulnak ki, hogy értelmezéseikben a beszéd közvetlenül hozzáférhető, a politikai vita alapját azonban éppen a hozzáférhetőség stratégiai közötti eltérések biztosítják számukra.

A definíciós küzdelmekből az derül ki, hogy a „balatonőszödi beszéd” olyan név, amelyhez nem tartozhat rögzített jelentés. A beszédet értelmező vitákban a jelölő nem feleltethető meg annak a szövegnek, amelyet Gyurcsány Ferenc miniszterelnök az MSZP balatonőszödi frakcióülésén elmondott, mivel az elemek – a név és a tárgy – összekapcsolásában már jelen van a politikai mozzanat, pontosabban az összekapcsolás maga is politikai cselekvés. A „balatonőszödi beszéd” többszörös kiemelések által jön létre, melyben pontosan látszik, hogy bár az értelmezések arra épülnek, hogy számukra a beszéd adott, az adottság nem kiindulópont, hanem eredmény. A „balatonőszödi beszéd” történetének a viták szempontjából van kezdőpontja, és az egyik kiemelés éppen ennek a kezdőpontnak a konstrukciója. A nyilvánosság számára a zárt ülésen elmondott beszéd először nem teljes egészében vált elérhetővé, a teljes szöveget ugyanis megelőzte egyes részletek kiemelése, igaz, ezt gyorsan követte az egész beszéd.² Egy újabb kiemelés „balatonőszödi beszéd” néven azonosította a frakcióülésen elmondott két beszéd közül az ott, időben másodszorra elhangzó, vitazáró felszólalást. A viták során a nyitóbeszéd nem vált alappá a második beszéd újraértelmezésében, nem hozott be új szempontokat, és miközben a „balatonőszödi beszéd” állt a középpontban, az első balatonőszödi beszédet Gyurcsány Ferenc szerint „meghaladta már az idő”.³ A kiemelés által a záróbeszéd válik elsődlegessé, a záróbeszéd kapja meg a „balatonőszödi beszéd” nevet. Miközben tehát Gyurcsány Ferenc „Jöjjön az eredeti szöveg”⁴ címmel hozza nyilvánosságra a teljes szöveget, nem csupán az első részletek kiemeléshez képest értelmez, de meghatározza a nyitó-, és záróbeszéd közötti hierarchiát is.

A „balatonőszödi beszéd” a balatonőszödi beszéd neve, ez a referencialitás azonban kiemelések, „sűrítések” által jön létre, amelyeknek így retorikai értelemben az a logikája, hogy az elnevezés stratégiája igazolja az eseményt, a név helyt áll az esemény, vagyis a szöveg megismerhetőségéért. A balatonőszödi beszéd az értelmezések során jön létre, ezek nélkül nincs is jelentése a diskurzusban. A beszéd vitatkozó értelmezései tehát már eleve értelmezésekkel keverednek, nem pedig a magára a közvetlenül hozzáférhető, pusztá szövegre rakódnak rá.

Hasonlóképpen, a beszédnek nincsen eredeti kontextusa sem, a frakcióülés sem tekinthető annak csak az új és újabb rekontextualizációk, egy jelentésétől kényszerűen távolságot tartó, csak átmenetileg rögzített pozíciójú elemének. A frakcióülés is eltérő szerepet tölt be az egyes értelmezésekben: Gyurcsány Ferenc számára például a beszéd értelmezésének kulcsává válik, máshol azonban nem kap ehhez hasonló hangsúlyt. Kiemelés és konstrukció érhető tetten ugyanis abban is, ahogyan a zárt frakcióülés közegéből a széles nyilvánosság elé került beszéd rekontextualizálódik az egyes értelmezésekben. Miközben a szónok saját magát is megkonstruálja azzal, ahogyan a magánbeszélgetés analógiájával magyarázza a balatonőszödi beszédet, kijelöli azokat a csomópontokat, amelyek már a széles nyilvánosság perspektívájából hozzák létre

minőségileg más helyzetként a frakcióülést. Miközben ez a stratégia arra épül, hogy az eredeti kontextus nem politikai jellegű, később látható lesz, hogy mégis kiemelkedően fontossá válik az, hogy a titkos, zárt beszédhelyzet nem a beszélő és a közönség politikamentes diskurzusának terepe, hanem kölcsönös meggyőzésre épülő politikai szituáció. A zárt és a nyilvános közötti kiemelés retorikája egyszerre hozza létre magának a kiemelésnek és az utólag megkonstruált „eredeti” szituációnak a politikai perspektíváját.

A politikai értelmezések nem képesek a beszédhez eljutni anélkül, hogy ne vetődne fel, ne válna láthatóvá az eljutás megformáltsága, sőt, ez válik a konfliktus egyik olyan szempontjává, mely kifejezetten tematizálódik is. Ebben az elemzésben nem a „balatonőszödi beszéd” retorikája az érdekes, hanem a beszéd létrehozásának és a beszédről való beszédnek a retorikája, mely nem kevésbé nyílt és politikai, mint az, amit az értelmezések a név mögé helyeznek.

A BALATONŐSZÖDI BESZÉD MINT RETORIKAI ESEMÉNY

Miután az első részletek nyilvánosságra kerültek, blogján Gyurcsány Ferenc „Jöjjön az eredeti szöveg” címmel közli a záróbeszédet.⁵ A szöveg felvezetője⁶ egy meggyőzés értelmében vett retorikai szituációt ír le, amely Gyurcsány Ferenc saját invencióját tárgyalja.⁷ A szituációval felidéződik a meggyőzendő közönség, a beszélő eljárása, technikája, a meggyőzés hitelességének kritériuma, valamint hatása is. A meggyőzésre irányuló cselekvés indoka a közönségnek a beszélő által felismert hangulata („kétely”, „aggály”), ami tartalmi („indokát”) és formai („jelzőimre”) értelemben vett beszédet tett szükségessé. A meggyőzés hitelességét a szónok és az általa elmondottak közötti személyes kapcsolat („szenvedélyeset”) teszi hitelessé – a felidézett szituációban a frakcióülés közönsége számára, de a beszéd értelmezése szempontjából a felidézést olvasók számára is. Nem utolsósorban pedig a beszéd eredményre is vezetett, hatása formai és tartalmi értelemben is megfelelt a beszélő intencióinak („vastapsot”, „támogatását”), a közönség kiinduló hozzáállásának megváltoztatása pedig sikerrel járt („értik”).

A balatonőszödi beszéd retorikai szituációként való felidézése már a beszéd értelmezésének része. Ez teremti meg a beszéd hozzáférhetőségének alapját, erre épül azután a szöveg konkrét értelmezésének stratégiája. Ez a stratégia pedig az „eredeti” szöveg „szó szerinti közzététele”.⁸ A közzététel értelmezése nem csupán retorikai szituációként kontextualizálja a beszédet, de ezt a felidézést problémátlanul szó szerinti eljárásként kezeli. A szó szerintiség itt politikává, szélesebb értelemben vett⁹ retorikává válik, amely az értelmezést és jelentésadást átértelmezésként és újradefiniálásként szolgálja. A hazugság értelmezését Gyurcsány Ferenc számára ugyanis az teszi lehetővé, hogy a retorikai szituáció felidézésével feltételezi annak nem-retorikus közvetítését.

Egyszerre állítja azt, hogy a beszéd kontextusa a meggyőzés szükségességének helyzete volt, és azt, hogy ennek felidézése kikerüli ugyanezt a helyzetet. A retorikát szó szerint vevő szöveg azonban éppen annak érdekében válik meggyőzéssé, hogy elismertesse a balatonőszödi beszéd retorikai szituációját. Az eredetiségre való hivatkozás a szituáció leírásában megjelenő „szenvédelyeset” helyét és funkcióját ismétli a jótállás vagy tanúskodás értelmében. A felidézésként ez biztosítja a beszédhelyzet rögzítettségét, azt, hogy a beszélés abban a helyzetben valóban meggyőzésre irányult, a felidézésként való beszédben pedig garantálja ennek a szituációnak a megismerhetőségét és közvetlen, a közvetítést valójában elkerülő hozzáférhetőségét. Gyurcsány Ferenc értelmezése tehát a meggyőzés és a retorikai szituáció többszörös kapcsolódását hozza létre. Az értelmezés meggyőzésre irányuló voltát a szó szerintiség garanciája mögé rejtő retorika biztosítja, melynek tárgya a retorikai, a közönséget meggyőző szituáció felidézése.

Itt kap ismét jelentőséget – ezúttal Gyurcsány Ferenc saját értelmezésében – a kiemelésként jellemzett mozzanat. Az értelmezést nehezíti ugyanis szerinte az, ahogyan a szövegek nyilvánosságra kerültek,¹⁰ ez azonban mégis annak megerősítéseként jelenik meg, hogy a második beszéd (a „balatonőszödi beszéd”) egy retorikai szituációban alkalmazott eszköz volt. A második beszéd „több önmagánál”, a „küzdelem eszköze”, mely az elsőhöz képest „nem egyszerűen az észre, a racionális meggyőződésre, hanem az érzelmekre kívánt hatni”.¹¹ Nem egyszerűen a beszédnek a meggyőzést célzó retorikával való azonosításáról van szó, hanem arról, hogyan válik a meggyőzésről való beszéd, a meggyőzés szó szerintivé tétele maga is retorikává. Ez a folyamatos átmenet szó szerintiség és retorikusság között már maga a politikai probléma, amihez képest a beszéd tartalmának értelmezése viszont egy újabb szintet jelent.

A HAZUGSÁG MINT METAFORA: A BALATONŐSZÖDI ALLEGÓRIA

Miközben a beszédhelyzet felidézése a szó szerintiség retorikája szerint valósul meg, a szöveg értelmezése Gyurcsány Ferencnél az átértelmezhetőségre épül. Miután a balatonőszödi beszéd az értelmezés számára retorikai szituációként adottá vált, a meggyőzés tartalmi definícióiban már az kerül előtérbe, hogy a beszédben megjelenő elemek milyen jelentésre tesznek szert, illetve az, hogy a beszéd értelmezője milyen jelentést tulajdonít a szöveg kulcselemmé vált mozzanatainak, igazságnak, hazugságnak és kormányzásnak.

A beszéd nyilvánosságra kerülését követő órákban és napokban Gyurcsány Ferenc a szöveg értelmezéseiben központi szerepet kapott hazugság kifejezéssel kapcsolatos vitát folytat. Az egymást követő interjúk és nyilatkozatok központi üzenete az, hogy a hazugságokra történt utalások valójában az igazság kimondását jelentik, sőt a beszéd maga vet véget a „fél igazságok és

hazugságok politikájának”.¹² Amíg tehát a beszéd közvetlen hozzáférhetősége (retorikaként való felismerése) a szó szerinti megértés feltételezésére támaszkodik, a szöveg jelentésének megadása már átvitt értelmű, vagyis előfeltevése a diskurzus figurativitása.

A vita során, különösen a beszéd nyilvánosságra kerülését követő eseményekkel¹³ párhuzamosan a kormányzóképeség, a kormányzás stabilitása megkerülhetetlen kérdéssé vált a vitában résztvevők, de elsősorban a miniszterelnök számára. A beszéd ennek tükrében átmenetileg leértékelődött, de a kísérlet, amellyel Gyurcsány Ferenc, a kormányzást középpontba állító értelmezése igyekezett háttérbe tolni a szöveget, visszavezetett Balatonöszödhöz. A miniszterelnök blogjának erről szóló bejegyzése, mely a „Köszönöm, hogy tudomásul vették az elmúlt hét némaságát” címet viseli, az itt szóba kerülő vitatémák közül az első helyre sorolja a kormányzás és felhatalmazás kérdését, a beszédhez való viszony csak a második kérdés.¹⁴ Az „elmúlt hét némasága” ugyan a beszédre utal, a kérdések hierarchiájában látszólag mégis másodlagossá válik. De a kormányzás kérdése éppen ezért függővé válik a balatonöszödi beszédétől, amelyhez képest a sorrendiséget fel kell állítani, és amely a hierarchia szervező elve. A szervezőelv pedig a „hazugságokhoz való viszony”, vagyis a beszédben megjelenő központi szavak jelentésének meghatározása. A jelentésadás kiindulópontjaként Gyurcsány Ferenc azonban nem a beszéd szövegére, hanem annak értelmezéseire hivatkozik.¹⁵ Itt nem egyszerűen arról van szó, hogy Gyurcsány Ferenc az értelmezéseket, és nem a szöveget értelmezve, kívülálló elemzőként lép fel, hanem egy olyan stratégiáról, ami éppen az értelmezések partikularitását középpontba állító érveléssel foglal állást az átvitt értelmű megközelítés mellett.

Az értelmezések közötti választás lehetőségét a térbeli metaforákkal („szűk”, „tág”) leíró érvelés¹⁶ részben a szöveg terjedelmi jellemzőitől teszi függővé. Amikor a szűk értelmezés az idézéssel és a kiragadott elemekkel kapcsolódik össze, akkor annak lehetősége jelenik meg, hogy valaki a teljes szöveget megismerve „tág értelmezővé” váljon. Ez visszautal a beszéd megkonstruálására, de itt ennél fontosabb az értelmezők személyének megjelenése és szerepe az érvelés szempontjából. Mivel a szűk értelmezés esetében az értelmezők személye a kiindulópont, a tág értelmezés esetében pedig az értelmezőktől függetlenül megjelenő értelmezés, ismét összekeveredik a szó szerinti és az átvitt értelmű perspektíva. A szűk értelmezés az értelmezők önkényességeként jelenik meg, vagyis a szubjektumtól függő esetlegességeként, a tág értelmezés viszont adott tárgyként, amelyhez ennek helyes felismerésével csatlakozni lehet. Az utóbbi nyitja meg a lehetőséget a jelentésadás előtt, megtörténik a hazugság pozíciójának kimozdítása („társadalmi hazugsággal szembeni felszólalás”), de egyben e mozzanat figurativitásának leértékelése is. A szembeállításban ugyanis az ellenfél szűk értelmezése valójában a legtágabb átértelmezés, mert kiemel, idéz, „retorikát csinál” az egyébként egyértelmű beszédből, illetve annak egyértelmű

értelmezéséből. A balatonőszödi beszédnek ebben az önmagával is vitatkozó értelmezésében folyamatosan két sík utal egymásra: a szó szerintiség, mint a megismerhetőséget lehetővé tévő és megalapozó feltétel, valamint az átvitt értelmet lehetővé tévő és megalapozó retorikai szituáció, az ennek kontextusában értelmezendő beszéd.

A balatonőszödi beszéddel kapcsolatos harmadik kérdésként határozza meg Gyurcsány Ferenc a beszéd stilisztikáját.¹⁷ Ez leválasztja a második kérdésben a retorikusságot egyébként megalapozó elemeket („drámai monológ szokásos stílusjegyeit”, „túlzásokba”, „egyoldalú megfogalmazásokat használ”) azokról, amelyek az értelmezés szerint megosztják azokat is, akik egyébként felismerik a beszéd „helyes” jelentését.¹⁸ Van tehát két értelmezés, amelyek közül az előző bekezdés szerint az egyik szűk, a másik tág értelmezést követ. A stílus önálló kérdéssé válik, meg nem is, hiszen a tág értelmezésben is reflektálttá válik, de a harmadik kérdésben ehhez képest is önállóan jelenik meg. A retorika látszólag kettéválik a meggyőzés technikai eszközeire és az akaratlan stilisztikai elemekre.

Gyurcsány Ferenc nem csak azáltal értelmez, hogy igyekszik közvetlenül meghatározni a hazugság jelentését, az igazság kimondásának értelmében, hanem közvetetten is, azzal, hogy kulcsot ad a balatonőszödi beszéd „megfelelő” olvasásához. A kulcs az olvasás és értelmezés technikájának analógiájaként jelenik meg, de ez a kulcs nem egyszerűen a hozzáférést biztosítja, de azt is láthatóvá teszi, hogy a szöveghez való eljutás egyszersmind a beszéd meghatározott perspektívája is egyben. A kulcs nem csupán nyitja a zárat, hanem azt is formálja, ami az ajtó mögött található. Gyurcsány Ferenc egy szituációt vázol fel, amelyben egy házaspár egyik tagja egy felkiáltás formájában fordul a másikhoz: „drágám, semmit sem ér az életünk”.¹⁹ A példaként választott mondat magában hordozza a félreértés lehetőségét, ami a felkiáltás szó szerinti értelmezéséből következik. A mondat ebben az értelemben tehát a retorikáról szóló allegóriává válik, mert azt mondja el, hogy egy retorikai szituáció értelmezésében nem egyszerűen a szavak szó szerinti jelentéséhez kell fordulni. A szó szerinti jelentés nem hogy nem vezet el a helyes megértéshez, hanem egyenesen félreolvasást kényszerít ki. A példa kibontása és magyarázata ugyanakkor már maga is retorikává válik, és arra irányuló meggyőzési kísérletet jelent, hogy az átvitt értelmű szavak jelentése rögzíthető, vagyis szó szerinti. Ha a példa azt „mutatja”, hogy a szöveget retorikaként „kell” értelmezni, akkor maga a példa, a „mutatás” is egy meggyőzési, retorikai szituáció részévé válik. Az így megnyíló újabb retorikai szituáció a retorika példáját alkalmazza annak érdekében, hogy az analógiához képesti főtéma irányába terelje a diskurzust („tegyük rendbe a házasságunkat”): a házasság a hazugság állapotának, a rendbetétel az igazság kimondásának metaforájává válik, ahogyan ez meg is jelenik az értelmezés következtetésében: „A beszéd fő üzenete, hogy változtatni kell. Hogy le kell számolni a régi hazugságokkal.”²⁰

A beszéd értelmezéseiben a hazugság jelentésének és pozíciójának meghatározása kerül tehát központi szerepbe. Gyurcsány Ferenc esetében a hazugság az igazságot helyettesítő metaforává válik, a beszéd értelmezése pedig maga olyan allegóriává, mely a beszédről beszélve, azzal párhuzamosan, egy másik történetet mond el. Ám ez a történet az értelmezés egyszerre szó szerinti és átvitt értelmű stratégiája miatt nem képes stabil pozícióba kerülni.²¹ A szó szerinti értelmezés támasztja alá az átvitt értelműt, mely utóbbi teszi viszont végső soron lehetővé az előbbit.

Ahogy a szűk értelmezés értelmezése már előrevetítette, a tág értelmezés hierarchikusan magasabb szinten helyezkedik el, a szűktől a tágig lehetséges az átjárás, amely az igazság kibomlásának egyenes vonalú, egyirányú útján vezet.²² Rész–egész analógia működik a beszéd megismerésével kapcsolatban, és a „vita tárgyával”, a hazugsággal kapcsolatban is. A beszéd egészének értelmezése teszi lehetővé a helyes megértést, a helyes megértés pedig megnyitja az utat a balatonőszödi beszéd valóságra vonatkoztatása előtt is. Ebben a második lépésben nyeri el ideiglenes pozícióját Gyurcsány Ferenc értelmezésében a hazugság mint metafora, amelynek kimondása állítja helyre az igazságot, ami viszont a hazugság eltörlését jelenti. A két ellentétes elem egymásba-játszódása teszi ugyanakkor lehetővé az egymásra támaszkodó ellentétes értelmezéseket, így azt is, amely tagadja az eddigiekben elemzett átértelmezést, a kimondott hazugság igazsággal való felcserélésének lehetőségét.

AZ IGAZSÁG KIMONDÁSA MINT KONFRONTÁCIÓ ÉS A MONDHATÓSÁG HATÁRAINAK KITERJESZTÉSE

A szó szerinti értelemben vett hazugság felidézése Gyurcsány Ferenc értelmezéseiben nem egyszerűen az igazság, hanem az igazság kimondása metaforáinak „át- meg átrendeződő seregévé” válik [Nietzsche, 1992: 7, kiemelés – Gy. A.]. Az egymást kizáró szó szerinti jelentések konfliktusa pedig a balatonőszödi beszéd utólagos ideológiájává válik. Az ellenzék értelmezésében a beszéd ugyanis azért nem lehet az igazság kimondása, mert valójában nem önkéntes feltárásról, hanem lelepleződésről, egy titok megismeréséről van szó.²³ Az igazság kimondása ehhez képest jelenik meg konfliktusként, és ez a konfliktus hivatott az utólagos értelmezés, a helyes jelentés helyes kontextusba helyezését alátámasztani.

Arról van szó, hogy az igazság kimondása a beszéd előtt társadalmi tabukba ütközött, mert megszerzett előjogokat sértett, amelyek vitatása merészséget követel.²⁴ Gyurcsány Ferenc ebből kiindulva a szembenézés politikájaként értelmezi saját törekvéseit, amelynek eredménye a hazugságok felszámolása, az „egyenes mondatok és tiszta viszonyok” győzelme.²⁵ Az igazság kimondása politikává válik, olyan konfrontációvá, melynek stratégiája a hazugság

átértelmezése. Ezért az igazság eredendő állapota az elnyomatás és az üldöztetés. Ennek a szituációnak a konstrukciójából nézve ad választ az értelmezés a lelepleződésre. Ezt a konstrukciót elemezve, hasznos lehet Leo Strauss gondolatainak felidézése: „Az exoterikus irodalom azon a feltevésen alapul, hogy vannak alapvető igazságok, melyeket tisztességes ember nem tár a nyilvánosság elé, mert azok sok embernek bajt okoznának” (Strauss, 1994: 43). A tabuk megtörése üldöztetéshez, de legalábbis annak legenyhébb formájához, „társadalmi kiközösítéshez” (Strauss, 1994: 39) vezet. Ezt elkerülendő válik a retorikai szituáció – a balatonőszödi zárt frakcióülés – konstrukciója egyszerre az értő, beavatott közönség és közösség meghatározásává, valamint az utólagos, exoterikus értelmezésben a sorok között való olvasás kulcsává. Az önbecsapás érthetővé tétele érdekében idéz Gyurcsány Ferenc egy dalszöveget: „hogyan mondjam el neked, amit nem lehet”.²⁶ Az elmondhatatlanság ideológiája az üldöztetés igazolására szolgál. A tabut, a kimondhatatlant tételezi, ezzel pedig a mondhatóságot retorikai problémaként is felidézi. Ha a tabuk, ellenállás és üldöztetés miatt nem lehet nyíltan „kimondani az igazságot”, akkor olyan eljárást, technikát kell választani, ami mögött el lehet rejteni; az elrejtés ugyanakkor egyben a megfelelő közösség számára történő érthetővé tétel, de mint látható volt, az értő közösség egyre bővül, a „tanítás” terjedése mindössze a „helyes” értelmezésen múlik. A kiválasztottak straussi témájához Paul de Man hozzáteszi: a közösség önmagát kiválasztott elitként határozza meg, amelyet az elnyomott üzenet dekódolásának közös feladata hoz létre (de Man, 2002a: 108). Gyurcsány Ferenc diszkurzív stratégiája az, hogy értelmezéseiről beszélve bővíti az értelmező közösséget, és miközben az átvitt értelmű, mert elnyomott igazság mellett érvel, retorikája szó szerinti perspektívára, a szöveg közvetlen hozzáférhetőségére támaszkodik. Az értelmezői közösség a fennállóként meghatározott viszonyokkal áll szemben, amelyek figuratív igazsága az értelmezésben szó szerinti hazugsággá válik, a hazugság átvitt értelmű használata viszont fikcióból tényné rögzül az olvasók megfelelő közössége számára (de Man, 2002a: 108).

A HAZUGSÁG ISMÉTLÉSÉNEK ÉRTELMEZÉSE

Az előbbiekkal szembenálló értelmezés – Gyurcsány Ferenc meghatározása szerint a „szűk” megközelítés – a beszéd szó szerinti idézésére támaszkodik. A Fidesz, az ellenzék, a tiltakozók és más megnyilatkozók értelmezéseinek az az alapja, hogy a beszéd „önmagáért beszél”, nem értelmezendő, hiszen egyértelmű. Ez a stratégia is a beszéd közvetlen hozzáférhetőségéből indul ki, de míg Gyurcsány Ferenc a retorikai szituáció szó szerintiségéről beszél, az ellenkező megközelítés a szó szerintiséget veszi kiindulópontul. Ahogyan azonban Gyurcsány Ferenc esetében is látszott, hogy a két perspektíva folyamatosan

egymásba kapcsolódik, az ellenzékivel²⁷ kapcsolatban is láthatóvá válik, hogy a szó szerinti értelmezést politikai stratégia, retorika teszi lehetővé.

Az ellenzéki értelmezésben a beszéd közvetlenségét a szöveg tárgyként való feltárulása biztosítja. A lebukás során nem a balatonöszödi beszéd szavai, hanem a tények kerültek nyilvánosságra, de maga a beszéd is tényként és materialitásként jelenik meg, azzal, hogy nem a szavak, hanem a hang válik hozzáférhetővé.²⁸ A beszéd közvetlensége viszont nemhogy nem tesz szükségessé értelmezést, de ki is zárja ennek lehetőségét. Nincs értelmező közösség, mert egyszerűen megvilágosodás történik, a magától értetődőség általános. Nincs értelme lehatárolni azoknak a körét, akik értik a szöveget azokkal szemben, akik nem, mivel mindenki beletartozik a közösségbe. A Fidesz 2006-os önkormányzati kampányának szerkezete már az így értelmezett helyzetet erősíti: a balatonöszödi beszédből vett idézeteket a „Jó reggelt, Magyarország!” központi üzenete kapcsolja össze. Az ébredés és vele járó valóság-álmok kapcsolat értelmezése viszont egy történetet mond el, amely látszólag nem a beszédről szól (ahogyan Gyurcsány Ferenc a retorika allegóriájaként értelmezi), de magát a történetet a beszéd szervezi logikus renddé. A balatonöszödi beszéd nyilvánosságra kerülése, a lebukás öngazolásként jelenik meg. Az őszi kampány üzenete a beszéd előtti nyáron ugyanis a Fidesz egy kiáltványának a címe volt, amely kiáltvány központjában a politikai hazugság áll. Ennek első pontja viszont rögtön a politika hozzáférhetővé tételének problémájából indul ki: „mi, a kiáltvány aláírói tudomásul vesszük, hogy a modern politika nem mentes a tömegkommunikációs és reklám eszközök használatától”, ezt ugyanakkor élesen megkülönbözteti a hazugságtól.²⁹ Orbán Viktor szerint különbséget kell tenni „kommunikációs túlzás” és „politikai hazugság” között.³⁰ A politikai retorika fogásai tehát az értelmezésben megengedik a figurativitást, hazugság és igazság kérdésében ez azonban kizárt. Valószínűleg leegyszerűsítés lenne csupán az alapján értelmezni a kettő között mégis meglévő kapcsolatot, hogy van-e retorikai – ironikus – jellege a „Jó reggelt, Magyarország!” mondatnak, mint *ráébresztésnek*. Az azonban éppen ebből válik láthatóvá, hogy ez az értelmezés mégiscsak létrehoz egy olyan közösséget, amely előzetesen is birtokában volt az igazságnak.

Az immár közvetlenül hozzáférhető beszéd értelmezésre ugyan nem szorul, de ismétlésre igen. Az ellenzéki értelmezések középpontja a beszéd egyes elemeinek felidézése. Ennek konkrét megjelenésében nem egyszer válik feltűnővé a függő beszéd hiánya, az interpretáció felcserélése a szó szerinti idézetekre.³¹ Az ismétlés viszont éppen azáltal válik értelmezetté, vagyis előfeltevéstől függővé, hogy kiindulópontként a beszéd, a szöveg közvetlen hozzáférhetőségét tételezi. Az idézéseken és ismétléseken belül is a hazugság kifejezés kap központi szerepet.³² Az ismétlések gyakorisága, az idézés pontossága a szó szerinti értelmezés rögzítését segíti, egy ponton ugyanakkor szélesebb politikai kontextust nyit meg.

Már a kiáltvány szövegében is szerepel a hazugságoknak a rendszerváltás előtti időszakkal történő összekapcsolása,³³ de ez a probléma az 1956-os forradalom évfordulóján az ötven évvel korábbi történetekkel teremtett közvetlen összefüggést. Az akkori események, szövegrészletek és politikai pozíciók az aktuális politikai vitákban példaként felidézhetőek, és ezáltal működtethetőek voltak.³⁴ Az idézetek általános kontextusa az ellenfél meghatározásában továbblépett a „hazug” jelző használatánál. A balatonőszödi beszédből vett idézetek ismétlése az ellenzéki értelmezésben 1956 októberének perspektívájából tekintett 2006 októberére, és ez a perspektíva helyezte pozícióba a szereplőket is. A szó szerinti jelentéseket tehát egy retorikus kapcsolat tette lehetővé ebben az értelmezésben is, a retorikai stratégia középpontjába pedig éppen a hazugság került, mint amely „világos” kapcsolatként, az idősíkokat egymásra helyezve teszi értelmezhetővé a múltból a jelent, vagyis a balatonőszödi beszédet.

Nem csupán a rendszerváltás kontextusának megjelenése teszi az ellenzéki értelmezések másik kiemelt jelentőségű elemévé a kormányzással és felhatalmazással kapcsolatos kérdéseket, hanem az idézés általános stratégiája is. „A magyar szavak általános értelme szerint nincs fölhatalmazása a kormánynak arra, hogy azt tegye, amit tesz” – mondja Orbán Viktor egyrészt a megszegett ígéretekkel, vagyis a beszéd leleplező következményeivel kapcsolatban.³⁵ Ez ugyanakkor a hazugság átértelmezésével szembeni védekezés, ami a szembenálló értelmezések szempontjából kölcsönös. A vita ebben az esetben a hazugságok vonatkozási területéről, pontosabban idejéről szólt. A miniszterelnök 16 évről szóló, kiterjesztő értelmezésével az ellenzék szűkebb, az előző négy évre vonatkozó értelmezése áll szemben. A Fidesz részben saját kormányzásának időszakát, részben a balatonőszödi beszéddel kapcsolatos értelmezését igyekszik zárttá tenni, védeni az átértelmezéstől. Ezzel szemben, Gyurcsány Ferenc értelmezése a miniszterelnök mozgásterének megtartásáról szól, szintén a megelőző négy évre vonatkozóan. A két kormányzati ciklus egymást feltételezi mindkét értelmezésben, de eltérő kiindulóponttal és eltérő következtetésekkel.³⁶ A kormányzás értelmezése a miniszterelnök oldaláról az aktuális kormány felhatalmazását állítja, annak érdekében, hogy elismertesse cselekvőképességét, miközben ugyancsak védekezik az átértelmezéssel szemben.³⁷

Az ellenzéki értelmezésben a hazugság átértelmezésének elutasítása³⁸ azt cáfolja, hogy az igazság kimondása, és ezzel a hazugságok felszámolása valóban megtörtént.³⁹ Sőt, a hazugság átértelmezése, illetve a szöveg közvetlen hozzáférhetősége miatt pusztán az értelmezés is hazugság, mivel a szó szerinti jelentést teszi esetlegesé. Az ellenzéki értelmezés stratégiája eleve meglévőként utal a jelentésre, de pontosan az utalás emeli vissza a jelentésadás retorikáját.⁴⁰ A beszéd közvetlen hozzáférhetősége, és ezzel a szó szerinti idézés lehetősége maga is retorikai eljárásokra épül. Az idézés maga is behelyettesítéssé válik, mivel az ellenzéki értelmezésben a szó szerinti megközelítés kerül az interpretáció helyére, annak érdekében, hogy az utóbbi lehetőségét kizárja.

EGYMÁST CÁFOLÓ, EGYMÁSRA TÁMASZKODÓ
ÉRTELMEZÉSEK

A balatonőszödi beszéddel kapcsolatban két értelmezés szembenállása jelenik meg. Látszólag egyaránt a beszéd közvetlen hozzáférhetőségéből indulnak ki, abból, hogy helyes megértése adott, de legalábbis a megfelelő módon elérhető. Gyurcsány Ferenc a retorikai szituáció, egy meggyőzésre irányuló beszéd szó szerinti érthetőségét állítja, vagyis azt, hogy a retorikához el lehet jutni a retorika kikerülésével is. A beszéd szövege úgy válik átértelmezhetővé, ha azt, amire az átértelmezés irányul, adottként tételezi. A szöveghez való eljutás problémátlan, az értelmezési problémák csak a szövegen belül nyílnak meg, ami egyszerre jelenti a balatonőszödi beszéd szövegszerűségének felismerését, de rögtön ennek tagadását is. Az átértelmezés erről a kiindulóponttól viszont rögzíthető eredménnyel járó végleges cselekedetté válik, amit jól mutat az, hogy a kormánypárti értelmezők retorikai teljesítményként azonosítva a beszédet, az igazságként átértelmezett hazugság ismétlésével viszik tovább az értelmezést. Az ellenzéki megközelítés viszont éppen a szó szerintiségből, az értelmezés szükségtelenségéből és lehetetlenségéből indul ki. A beszéd közvetlen hozzáférhetősége szintén alapfeltételként jelenik meg, de ezúttal annak érdekében, hogy az idézés és ismétlés váljon az értelmezés eredményévé. Az erre irányuló stratégia azonban olyan behelyettesítések, utalások és szövegek közötti összekapcsolódások által valósul meg, amely végül láthatóvá teszi saját retorikáját.

Nem arról van szó tehát, hogy a politikai beszéd átvitt és szó szerinti értelmezései az elemzés szempontjából már eleve hierarchikusan rendeződnek alá- és fölérendelt pozícióba, még, ha a többértelműség, a pozíciók és perspektívák kialakulásának lehetősége nyilvánvaló előfeltétel is. Ez lehet az elemzett értelmezés stratégiája is, amely ugyanakkor éppen, hogy rögzíteni igyekszik ugyanezt az előfeltételt. Sem a kormányoldal átértelmező, sem pedig az ellenzék felidéző stratégiája nem igazabb vagy hazugabb a másiknál annyiban, hogy kölcsönösen támaszkodnak a másiknak arra az eljárására, mellyel szemben ők maguk megfogalmazódnak. Egymást kérdőjelezik meg a szövegek, de a „megkérdőjelezés korábbi szövegekre utal vissza, és maga is további szövegeket hoz létre, amelyek képesnek tartják magukat (miközben képtelenek) lezárni a textuális mezőt” (de Man, 2006: 239).

A balatonőszödi beszéd szó szerinti és átvitt értelmű értelmezési stratégiái politikai stratégiákká válnak, miközben egymást kizárva, egymásra támaszkodnak. Mind a szó szerinti, mind az átvitt értelmű megközelítés alapjává az a retorika válik, amellyel saját pozíciójukat a másik „gyengeségének” beemelésével stabilizálják: „A két olvasatnak közvetlen összeütközésbe kell kerülnie egymással, hiszen éppen arról van szó, hogy az egyik olvasat tévedésnek ítéli és menthetetlenül érvényteleníti a másikat. Ráadásul képtelenség érvényes

döntésre jutni a tekintetben, hogy melyik olvasatot illeti az elsőbbség; egyik sem létezhet a másik nélkül.” (de Man, 2006: 23)

A balatonőszödi beszéd kapcsán kialakult értelmezési vitában az elemzést segítő elemként jelentkezett az, hogy az értelmezések nyíltan utalnak saját feltevéseikre a politikai nyelvvel és megismeréssel kapcsolatban. Ugyanez viszont éppen az elemzés lehetőségeit szűkíti be, vagy másképpen, felbontja szükségesnek tekintett, önmagát védő határait. Az elemzés előfeltevéseként megjelenő többértelműség ugyanis egyrésztől támogatja az átértelmezés lehetőségét, másrésztől azonban kimutatja annak lezártágát, rögzítésre, eredményre irányultságát.⁴¹ Ezzel párhuzamosan viszont az elemzés a szó szerintiség lehetetlenségével kapcsolódik össze, de ez nem ennek a stratégiának a gyengítését célozza, hanem annak bemutatását, hogy mindkét értelmezési stratégia egyszerre szó szerinti és átvitt értelmű. Egyik sem tudja ugyanis kizárni azt, hogy végül abban a retorikában váljanak láthatóvá, melynek működését tagadják, miközben „az olvasásra való képtelenség történetét mondják el” (de Man, 2006: 239).

JEGYZETEK

- 1 2006. szeptember 17-én a Kossuth Rádió adott hírt arról, hogy birtokukba került Gyurcsány Ferenc az MSZP május 26-i balatonőszödi zárt frakcióülésén elmondott beszéde. A teljes hanganyagból először csak részletek kerültek nyilvánosságra, de még aznap megismerhetővé vált a beszéd teljes szövege, a további napokban pedig a frakcióülés további felszólalásai, köztük Gyurcsány Ferenc másik, sorrendben az első felszólalása is. A beszéd nyilvánosságra kerülésének körülményei („ki volt a kiszivárogtató?”) maguk is részévé váltak a szöveg kapcsán kialakult politikai vitának. A beszéd teljes szövege elérhető Gyurcsány Ferenc blogján: <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=Tc145d815a1773790c5ebf1a638f1e97>.
- 2 Természetesen az, hogy az egész beszéd nyilvánosságra került, elsősorban valójában újabb és újabb részleteket jelentett, amivel párhuzamosan ugyanakkor a teljes szöveg is több helyen megjelent.
- 3 Gyurcsány-blog, 2006. szeptember 27. <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=Tf145f91364e455c31125bf838ae21b6>
- 4 Gyurcsány-blog, 2006. szeptember 17. <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=Tc145d815a1773790c5ebf1a638f1e97>
- 5 „Jöjjön a szöveg, úgy, ahogy az eredeti, a frakcióülésen készült hivatalos hangfelvétel alapján rendelkezésre áll.” Gyurcsány-blog, 2006. szeptember 17. <http://blog.amoba.hu/blog3.php?oid=Tc145d815a1773790c5ebf1a638f1e97>
- 6 „Nos, kedves Barátaim, kikerült egy hangfelvétel, nem tudom, hogyan és nem tudom miért, de nem bánom. És nem is szégyellem. Szenvedélyes beszédet mondtam május végén Balatonőszödön a frakcióülésen. Szenvedélyeset és szabad szájút, olyat, amelyet az ember a sajátjainak, barátainak, kollégáinak időnként mond. Nem a jelzőimre vagyok büszke, de büszke

vagyok a szenvedélyemre, s bizony néha az ilyen megfogalmazásra sarkallja az embert. De nem is ez a lényeg. A lényeg az, hogy májusban még sok jogos és őszinte kétely és aggály volt a szocialista frakció számos tagjában: jó-e, amit teszünk és szabad-e mindezt az önkormányzati választások előtt. A vita után szót kértem és indokát, elvi-pragmatikus keretét adtam annak a politikának, amire a kormány akkor még csak készült, azóta nagyobb részét meg is tette. Szenvedélyes lett, mert szenvedélyesen hiszem, hogy nem csak tetszeni, de használni is kell az országnak, nemcsak a népszerűség, de az ésszerűség az, amit választanunk kell. Ezeket a mondatokat, más tónusban, azóta sokszor elmondtam. Elmondtam azt is, velem csak ilyen politikát, a reformok, a kultúráváltás politikáját lehet megcsinálni. Más politikához más ember kell. Akkor, ott Őszödön vastapsot kaptam erre a beszédre, és azóta is érzem a szocialisták és a liberálisok támogatását. Érzem azt is, hogy egyre többen értik ezt a politikát.”

- 7 „A retorikai tudásértelmezés kiindulópontja a *retorikai helyzet*. Nevezetesen, amikor a beszélő nem egyszerűen csak a politikai valóság adekvát vagy annak tartott értelmezését adja meg, hanem megnyilatkozáskor mintegy *beszámítja* a másik tudását, vagyis saját mondandója implicit módon tartalmazza a másik várható reagálását. A retorikai szituáció másikja azonban kitüntetett személy; a meggyőzés intenciója irányul rá, tehát meggyőzendő személy, akit valamire rá akarnak venni, vagy valamiről le akarják őt beszélni.” (Szabó, 1998: 33)
- 8 Gyurcsány-blog, 2006. szeptember 17.
- 9 Paul de Man Nietzsche retorikaelméletét összegezve írja: „A trópus nem származékos, marginális vagy aberráns formája a nyelvnek, hanem maga a par excellence nyelvi paradigma. A figuratív struktúra nem csupán egyetlen nyelvi működésmód a sok közül, hanem a nyelvre mint olyanra jellemző.” (de Man, 2006: 126-127)
- 10 „Azzal, hogy az őszödi beszédek nem eredeti sorrendjükben kerültek nyilvánosságra, nem könnyítjük meg az olvasók, az elemzők dolgát. Először volt négy mondat. Olyan négy mondat, amit valaki fontosnak tartott kivenni az egészből. Négy mondat a záróbeszédéből. Aztán volt a rendkívül szenvedélyes záróbeszéd egésze, de arra már nyilván jóval kevesebben voltak kíváncsiak, és egyébként is egy hosszú szöveg. Tegnap óta olvasható az első beszéd is. Elemző, tárgyilagos, nyugodt hangnemben hangzott el.” Gyurcsány-blog, 2006. szeptember 28. <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=T9145595493a2c6c6f3d0b4f07aa3a56>
- 11 Uo.
- 12 Gyurcsány szívesen magyarázza a kiszivárogtatott felvételt. Index.hu. 2006. szeptember 17. <http://index.hu/politika/belfold/kiszivarog09/>
- 13 2006. szeptember 17-én demonstrációk kezdődtek, majd szeptember 18-tól több alkalommal is sor került a tüntetők és a rendőrség közötti összecsapásokra.
- 14 „Az előttünk kibontakozó vita legalább három dologról szól. Ezek nem függetlenek egymástól, de nem kétséges, hogy más és más viszonyt kell, vagy legalábbis lehet kialakítani a vita különböző rétegeihez. Az első a legegyszerűbb hatalmi kérdés. Ki kormányozzon, kinek van felhatalmazása a kormányzásra, maradjon-e a kormány, illetve a kormányfő. Ebben számomra az alkotmány, a parlamentáris demokrácia szabályai az irányadók.” Gyurcsány-blog, 2006. szeptember 25. <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=T8155a93147f59000131895ac463e600>
- 15 „A második kérdés: mi legyen a viszonyunk a balatonőszödi beszédhez, ha úgy tetszik a hazugságokhoz. A beszéd értelmezése e tekintetben nagyon világosan kétfelé válik. Az egyik a

szűk értelmezés. Ennek képviselői döntően az ellenzéki pártok, de tegyük hozzá: nem csak ők, hanem azok többsége is gondolkozhat így, akik a 25 perces beszédnek csak az önkényes, valakik által kivágott részeit ismerik. A szűk értelmezés nagyjából úgy szól: a miniszterelnök bevallotta, hogy hazugsággal nyert. A beismerés – ezen értelmezés szerint – kizárólag a jelenlegi kormányhoz, vagy kormányfőhöz kötődik, a beszédet ezen a ponton önmagára vonatkoztatja, és önmaga hazugságairól beszél. Aztán van a tágabb értelmezés, amely szerint a beszéd összességében és egészében a drámai monológ szokásos stílusjegyeit magán viselve – azaz érzelmdús, helyenként túlzásokba esik és egyoldalú megfogalmazásokat használ – összességében egy, a közös normakövető, normatartó, teljesítményelvű felelősségtől szabadulni és menekülni igyekvő társadalmi hazugsággal szembeni felszólalás, amelynek természetesen része volt a kormány is. Ez utóbbi értelmezést vallom magam is, és vallják a koalíció képviselői, és mint olvasom, nagyon sok író, publicista, elemző közszereplő.” Uo.

- 16 A szűk értelmezés leírása az idézésre épül, és maga is szűk értelmezést kap. Ahogyan az egy másik, az itt elemzettel ellentétes értelmezési stratégiából majd látható lesz, az idézés felidézése kétszeres szűkítésre épül. A kiragadott részletek megismétlése maga is kiragadás, ami azonban fel is hívja magára a figyelmet („a szűk értelmezés *nagyjából* így szól”).
- 17 „A beszéd harmadik nagy kérdése: a stílus, a szabadszájúság, a szenvedélynek brutális nyelvi stilisztikai kivetülése. Ez azok közül is bánt, vagy bánthat nem keveseket, akik egyébként, a beszéd értelmezésében döntően az én értelmezésemhez állnak közel.” Gyurcsány-blog, 2006. szeptember 25. <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=T8155a93147f59000131895ac463e600>
- 18 Akár tényleg lehetséges teljesen önálló szempontként kezelni a beszédben megjelenő vulgáris elemek kérdését, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a balatonőszödi diskurzussal a politikai nyelv milyen új szavakkal bővült.
- 19 Próbáljuk megérteni a szituációt, amelyben a beszéd elhangzott! Ha azt mondom egy veszekedés hevében, hogy drágám semmit sem ér az életünk, az nem azt jelenti, hogy elfelejtettem a szerelmes napokat, a sétákat, a közös küzdelmeket, a gyerekek születését, az első lakást és még ki tudja mit, hanem azt, hogy segítségért kiáltok, hogy tegyük rendbe a házasságunkat. Hogy vádolom magunkat, mert engedték ellaposodni a szerelmünket. Gyurcsány-blog, 2006. október 13. <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=T21661097c3251826e1fdb950e64ac>
- 20 Uo.
- 21 „A minden szövegre érvényes paradigma egy alakzattól (vagy alakzatok rendszeréből) és annak dekonstrukciójából áll. Mivel azonban ez a modell nem zárható le egy végső olvasattal, maga is létrehoz egy szupplementáris figurális rátétet vagy lerakódást, amely az előző narráció olvashatatlanóságát beszéli el.” (de Man, 2006: 239) Amit Paul de Man itt az allegóriával kapcsolatban állít a balatonőszödi beszéddel kapcsolatban két szempontból is felmerül. Egyrésztől az eddig elemzett értelmezés támaszkodik eleve két, egymással ellentétes stratégiára, másrésztől a következőkben látható lesz, hogy ennél általánosabb szinten is megjelenik a szó szerinti és az átvitt értelmű megközelítés egymást kizáró szembeállítását.
- 22 „Azt is jól lehet látni a napok előrehaladtával, hogyan lesz árnyaltabb, strukturáltabb az értelmezés, hogyan bomlik ki az igazság vagy a feltételezett igazság egy-egy darabkája. És a beszéd hogyan tart aztán tükröt másoknak is. A beszéd ebben az értelemben magában hordozza a politikai szembenézés lehetőségét, hozzáteszem, hogy csak abban az esetben, ha

- a vita tárgya nem egyszerűen a rész, azaz a kormány és a miniszterelnök, hanem az egész, vagyis a teljes magyar politikai elit, a mögöttünk hagyott sok-sok év és szinte valamennyi-ünk.” Gyurcsány-blog, 2006. szeptember 25. <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=T8155a93147f59000131895ac463e600>
- 23 „A miniszterelnök lebukott.” 2006. szeptember 23. <http://www.fidesz.hu/index.php?CikkID=64114>
- 24 Gyurcsány-blog, 2006. szeptember 26. <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=Ta1a5a962767878b5a16f7a9b1201046>
- 25 Gyurcsány-blog, 2006. október 2. <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=Td1d5190709196449a05ba83a4944281>
- 26 Gyurcsány-blog, 2006. október 10. <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=T31e6a0541855e7b5882cb8da6a298bb>
- 27 Az egyszerűsítés érdekében használom a kifejezést, nem pusztán a parlamenti ellenzék értelmében, hanem azon értelmezések összefoglaló nevéként, amelyek kiindulópontja a szó szerintiség.
- 28 A hanganyag egészének vagy részleteinek közzététele és ismétlései mellett lásd a Fidesz rádió-reklámját és ennek elnevezését: http://www.fidesz.hu/download/az_igazi_gyurcsany.mp3.
- 29 Jó reggelt Magyarországnak! Kiáltvány, 2006. július 22. <http://fidesz.hu/jrm/>
- 30 Orbán: A politikai hazugság tönkreteszi a demokratikus alapokat. Magyar Nemzet, 2006. július 23. http://www.mno.hu/index.mno?cikk=365734&rvt=107&s_text=t%FAIz%E1s&s_text-type=4
- 31 „A helyzet az úgy áll, hogy a kialakult helyzetért egy személyben a miniszterelnököt terheli a felelősség. Hát hogy képzeltek, hogy lebuknak, nyilvánosságra kerülnek a tények. Ezeket a tényeket gondolom a miniszterelnök úrral az előző műsorban megbeszélte. Hazugságok, adathamisítás, nem *csináltunk* semmit négy éven keresztül...” „*Úgy fogalmaz*, hogy sok száz kis trükkel, amiről *nektek* nem kell *tudnotok*, *tudtuk* megoldani, hogy *hazudhassunk* éjjel és nappal.” Interjú Orbán Viktorral, 2006. szeptember 20. <http://www.mtv.hu/cikk.php?id=149337> (kiemelés – Gy. A.)
- 32 Meddig falaznak még a kormánypártok a hazug miniszterelnöknek? Fidesz.hu, 2006. szeptember 18. „A magyarok nem hazugok, a rendszerváltás nem volt hazugság, az elmúlt 16 év nem volt hazugság, Gyurcsány Ferenc a hazug.” <http://www.fidesz.hu/index.php?CikkID=63688>
- 33 A beszéd nyilvánosságra kerülése után ez abban az értelmezésben jelenik meg újra, mely elutasítja a hazugságok kiterjesztését a rendszerváltás utáni időszak egészére. „16 éve nekiindultunk együtt és azt mondtuk, hogy vessünk véget a Kádár-rendszer hazugságainak. [...] Azt mondani, hogy a hazugságok a magyar politikai életben 16 évvel ezelőtt kezdődtek, az olyan, mintha előtte nem lettek volna.” Interjú Orbán Viktorral, 2006. szeptember 20. <http://www.mtv.hu/cikk.php?id=149337>
- 34 Gyakori idézetként jelent meg az ellenzéki értelmezésekben a következő részlet: „a miniszterelnök azt mondta, hogy az elmúlt másfél évben *hazudtunk éjjel*, *hazudtunk nappal*, *este*.” Uo. [kiemelés – Gy. A.], ami nem csupán emlékeztetett az Örkény István-szövegből szállóigévé vált mondatra, de a kettő éppen az évforduló miatt egymás mellé is került: „Megkacagtatta a publikumot az a bejátszás, amely kedd este Bécsben, az Austria Center nemzetközi konfe-

- renciaiközpontban volt látható egy 1956-os emlékünnepegen. [...] A rendezvény kezdetén levetített kisfilmen megszólalt a Magyar Rádió archív hanganyaga, melyen többek közt ez volt hallható: 'Hazudtunk este, hazudtunk nappal, hazudtunk minden hullámhosszon.'" Botrányosra sikeredett Gyurcsány bécsi fellépése. Magyar Nemzet, 2006. október 18. <http://www.mno.hu/index.mno?cikk=379297&rvt=2>
- 35 „Most ott tartottunk, hogy két állítást tett a miniszterelnök. Az első, hogy másfél éven keresztül éjjel-nappal hazudtak, nem csináltak semmit, és egyetlen bravúrjuk, hogy a semmiből visszahozták a kormányzás esélyét óriási hazugságok árán. Ezt mondja a miniszterelnök." Interjú Orbán Viktorral, 2006. szeptember 20. <http://www.mtv.hu/cikk.php?id=149337>
- 36 „A kormányfő szerint azon kijelentését, miszerint másfél évig nem csináltak semmit, árnyaltabban kell érteni: jelezte, ez alatt az idő alatt zajlott a száz lépés programja, egyebek között a nyugdíjkorrekcióval, a családtámogatási rendszer átalakításával." Gyurcsány szívesen magyarázza a kiszivárogtatott felvételt. Index.hu, 2006. szeptember 17. <http://index.hu/politika/belfold/kiszivarog09/>
- 37 „A leleplező dokumentum legsúlyosabb része, az igazi probléma az, hogy a kormány nyíltan beismeri, hogy négy évig nem csináltak semmit és most a rossz kormányzás árát, a saját rossz kormányzásának árát akarja velünk megfizettetni. Vagyis a tervezett megszorító csomagot nem a jövő, hanem a múlt miatt akarja ránk erőltetni." A Fidesz Elnökségének sajtónyilatkozata, 2006. szeptember 19. <http://www.fidesz.hu/index.php?CikkID=63773>
- 38 „Ugye hazugságból erény - ez a neve annak, ami most zajlik. Ezt ismerem a Kádár-rendszerből egyébként. Bizsereg tőle a bőröm, tehát rossz emlékeim vannak tőle." Interjú Orbán Viktorral, 2006. szeptember 20. <http://www.mtv.hu/cikk.php?id=149337>
- 39 „Gyurcsány Ferenc lebukása után is hazudik, most éppen azt hazudja, hogy nem hazudik." Semjén Zsolt nyilatkozata. Fidesz–KDNP: A kormánynak mennie kell. Index.hu, 2006. szeptember 18. <http://index.hu/politika/belfold/fidesz7282/>
- 40 A rámutatás válik a jelentést helyettesítő figurává, a jelentés viszont ezáltal válik ellenőrizhetetlenné és rögzíthetetlenné. (de Man, 2002b: 56)
- 41 „Minden írásnak olvasáson kell átesnie, s minden olvasat logikailag igazolható lehet, ám maga az a logika, amely az igazolás szükségét megteremti, igazolhatatlan, s ezért alaptalanul követeli magának az igazságot." (de Man, 2006: 235)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- de Man, Paul (2002a): *Dialogue and Dialogism*. In *The Resistance to Theory*. University of Minnesota Press. Minnesota, London.
- de Man, Paul (2002b): *Aesthetic Ideology*. University of Minnesota Press. Minnesota, London.
- de Man, Paul (2006): *Az olvasás allegóriái*. Fordította Fogarasi György. Magvető. Budapest.
- Nietzsche, Friedrich (1992): A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról. Fordította Tatár Sándor. In *Athenaeum*. 1992/3.
- Nietzsche, Friedrich (1997): „Retorika". In Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei IV*. Jelenkor. Pécs.

Strauss, Leo (1994): *Az üldöztetés és az írás művészete*. Fordította Lánczi András. Atlantisz. Budapest.
Szabó Márton (1998): *Politikai tudáselméletek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas. Budapest.

FORRÁSOK

A források elérhetőségét a jegyzetekben adtam meg. Az internetes hivatkozások esetében a letöltés időpontja minden esetben 2007. február 24.

RAWLS KÜLÖNBÖZETI ELVE

Tanyi Attila
PhD hallgató, CEU

ÖSSZEFOGLALÓ

Jelen tanulmány John Rawls igazságosságelméletének harmadik és egyben legvitatottabb elvét, az ún. különbözeti elvet tárgyalja. Írásom három különálló szakaszból áll. Először a különbözeti elv ismertetésével és elemzésével foglalkozom. Három szempontból vizsgálom az elvet: melyek azok a megfontolások, amelyek Rawlst az elv elfogadásához vezetik; hogyan viszonyul az elv a hatékonyság elvéhez; és mit és mennyit követel. Az elv megértése lehetővé teszi, hogy a tanulmány második szakaszában áttérjünk az elvvel kapcsolatos nehézségekre. Először négy jól ismert ellenvetést tárgyalok. Amellett érvelek, hogy ezek mindegyike, részben vagy egészben, teljesül. Az elv alkalmazásának lehetőségeit szintén itt tárgyalom, különös figyelmet szentelve a három rawlsi elv viszonyának és a szociális minimum fogalmának. Az első esetben arra a megállapításra jutok, hogy a másik két elv elegendő teret hagy a különbözeti elv számára, míg a második esetben azt mutatom meg, hogy a felek a rawlsi eredeti helyzetben egy szociális minimum elvet preferálnának a különbözeti elvvel szemben. Végül röviden összefoglalom a tanulmány érvelését, megismételve annak legfontosabb következtetéseit.

KULCSSZAVAK ■ igazságosság ■ Rawls ■ különbözeti elv ■ hatékonyság ■ szociális

I. A KÜLÖNBÖZETI ELV¹

2.1. Jelen tanulmány célja a John Rawls igazságosságelméletét adó elvek közül a harmadik elv, az ún. különbözeti elv kritikai tárgyalása. Az elv megfelelő megértéséhez nem árt tisztában lenni azokkal az indokokkal, amelyek Rawlst az elv elfogadásához vezették. Ezért az alábbi módon fogok haladni. Először röviden felvázolom a különbözeti elvhez vezető érvelést, bemutatva azokat a megfontolásokat, amelyek Rawls szerint alátámasztják az elvet. Ezt követően pedig azt a kérdést vizsgálom, hogy mit és mennyit követel az elv. Mindez lehetővé teszi számomra, hogy írásom második felében áttérjek az elv kritikai vizsgálatára, illetve alkalmazhatóságának kérdésére.

2.2. Mielőtt megadná az igazságosság elveinek végső változatát, Rawls egyéb megfogalmazásokat is tárgyal. Kiindulópontja az elvek *általános* felfogása. Eszerint:

Minden társadalmi értéknek – szabadságnak és lehetőségnek, jövedelemnek és vagyonnak, valamint az önbecsülés alapjainak – egyenlően kell megoszlania, hacsak valamelyikük vagy mindegyikük egyenlőtlensége nem előnyös mindenki számára (Rawls, 1997, 88).

Miért van szükség az általános elvre? A természetes válasz: azért, hogy egyszerű formában láthassuk az igazságosság elveinek alapgondolatát. Eszerint az igazságtalanság nem más mint egyenlőtlenség, amely nem mindenkinek előnyös. Léteznek bizonyos javak, Rawls *elsődleges javaknak* hívja őket, amelyek természetük szerint olyanok, hogy mindenki többet akar belőlük (uo.: 124).² Rawls hét ilyen jószágot különböztet meg: szabadság és jog, hatalom és lehetőség, jövedelem és vagyon, illetve az önbecsülés alapjai. Az állítás tehát az, hogy a Rawlsnál az igazságosság tárgyát képező társadalmi alapszerkezet³ vagy akkor igazságos, ha ezek a javak egyenlően oszlanak meg, vagy pedig ha létezik olyan elmozdulás, amellyel senki sem jár rosszabbul. Tehát az igazságosság elve már ebben a megfogalmazásban is magában foglalja a Pareto-féle hatékonysági elvet, amely kimondja: egy állapot akkor hatékony, ha nem létezik olyan elmozdulás, amely révén egyesek úgy nyernének, hogy közben senki sem jár rosszabbul.

Van azonban egy másik ok is az általános elv bevezetésére. Rawls szerint ugyanis lehetnek – sőt valószínűleg léteznek – olyan társadalmak, amelyekben *csak* az általános elvet lehet alkalmazni. Olyan társadalmak ezek, ahol a civilizáció fejlődése illetve a gazdasági és társadalmi viszonyok még nem értek el arra a szintre, hogy az emberek ráébrednének: nem éri meg a szabadságjogokat a nagyobb gazdasági előnyök érdekében korlátozni. Ez az általános felfogás újabb jellemzőjére mutat rá. Arra hogy nem tesz különbséget az egyes javak *prioritása* között, azokat egybemosva a javak csomagjáról beszél. Így aztán az elv megengedi, hogy cserélgessük az egyes javakat: több vagyon kevesebb szabadságért, kevesebb jog nagyobb hatalomért és így tovább (uo.: 89, 627).

Természetesen a társadalmak helyzete javulhat. Ebben az esetben, véli Rawls, „a további gazdasági és társadalmi előnyök eléréséből származó javunk határhaszna csökken a szabadsághoz fűződő érdekeinkhez képest, s ahogy egyre teljesebben valósulnak meg az egyenlő szabadságok gyakorlásának feltételei, úgy kapnak egyre nagyobb súlyt a szabadsághoz fűződő érdekeink” (uo.: 627–8). Ez az a sajátos állapot, amelyben az igazságosság *speciális* változata érvénybe lép: nem kétséges, Rawls szemében a fejlett, iparosodott társadalmak megfelelnek ezeknek a követelményeknek. Az új koncepció első megfogalmazása így szól:

Először: minden személynek egyenlő joga van a másokéval összeegyeztethető legkiterjedtebb alapvető szabadságra.

Másodszor: a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeknek úgy kell alakulniuk, hogy

- a) okkal várhassuk, hogy mindenki számára előnyösek, s ugyanakkor
- b) olyan pozíciókhoz és hivatalokhoz kötődjenek, amelyek mindenki előtt nyitva állnak (uo.: 87).

A változás az általános elvhez képest nyilvánvaló. Egyfelől a fenti definíció különbséget tesz az egyes elsődleges javak között aszerint, hogy mely elv hatáskörébe tartoznak. Értelemszerűen: a szabadságokat és jogokat az első elv, a hatalmat és lehetőségeket a második elv második fele, a vagyont és a jövedelmet a második elv első fele osztja el. Másfelől Rawls már ezen a ponton prioritási szabályokat állapít meg az elvek között. Az ún. szótári sorrend szerint a második elv teljesítésére csak az után térhetünk rá, hogy kielégítettük az első elvet; és ugyanez a szabály érvényesül a második elv két része között is: az esélyek egyenlőségét nem lehet feláldozni a nagyobb jövedelem és vagyon érdekében (uo.: 88).

De ez még közel sem a végső változat. Többek között magyarázatra tart igényt, hogy miért beszél Rawls „szabadságokról”, így, többes számban. Szintén nem tisztázott, hogy mi a jelentősége az „összeegyeztethető legkiterjedtebb szabadságok” kitételnek. Én azonban, mivel írásom tárgya a különbözeti elv, nem foglalkozom Rawls vonatkozó érveivel (ld. Kis, 1998, 32–4). Számunkra érdekesebb az a tény, hogy a speciális elv ezen változata még nem tisztázza az igazságosság és a hatékonyság viszonyát. Az általános elv esetében már láttuk, hogy van ilyen viszony és az is nyilvánvaló, hogy a második elvének első fele is erre utal. Tény azonban, hogy pusztán a hatékonyság elvére nem építhetünk igazságosságelméletet. Számos hatékony állapot létezik – hogy mást ne mondjunk, az a végállapot, amelyben egy bizonyos társadalmi csoport rendelkezik minden jószággal, míg a többiek semmivel szintén hatékony. Tehát a hatékonyság elvének korlátozására s egyben az igazságosság elveinek bővítésére (mármint a hatékonyság elvéhez képest) van szükség (uo.: 98–9).

A speciális elv fenti változata már megtette az első lépést ebben a tekintetben. Egyrészt meghatározta a szabadság elvet és rögzítette viszonyát a második elvhez. Másrészt beépítette a hatékonyság elvét (második elv első fele) és annak korlátozását is (második elv második fele és elsőbbsége). Viszont a második elv tekintetében két tisztázatlan meghatározást vezetett be: „mindenki számára előnyös” és „mindenki előtt nyitva áll”. Következésképpen, a speciális elv végső változatát csak akkor kapjuk meg, ha tartalommal töltjük fel a két kitéltet. Rawls két értelmezését adja mindkét kitételnek, amelyek négy lehetséges második elvet határoznak meg. Én nem fogok ezek részletes ismertetésével foglalkozni; helyette inkább azokra az erkölcsi megfontolásokra koncentrálok, amelyek elvezetik Rawlst saját verziójához, a „demokratikus egyenlőség” koncepciójához, amelynek része a különbözeti elv is.

Az érvelés az alábbi. Rawls szerint minden társadalomban az erkölcsileg önkényes egyenlőtlenségek három forrása figyelhető meg (Rawls, 2001, 55):

- (a) a társadalmi osztály, amelybe beleszületünk és felnövünk;
- (b) a velünk született természetes adottságok (szemben az életünk során kiművelt és szerzett adottságokkal), illetve mindazon lehetőségek, amelyet társadalmi osztályunk kiművelésükre nyújt;
- (c) az életünk során bennünket érő jó vagy balszerencsénk: voltak-e súlyos betegségeink és szenvedtünk-e súlyos balesetet; voltunk-e munka nélkül akarattunk ellenére illetve sújtotta-e társadalmunkat (s így minket) gazdasági recesszió.

Rawls szerint egyik legalapvetőbb megfontolt ítéletünk éppen az, hogy a három faktor révén képződő, intézmények által fenntartott és gerjesztett egyenlőtlenségek igazságtalanok.⁴ Ezért olyan elméletet kell alkotnunk, amely mindhármát orvosolni tudja.

Mit lehet tenni? Rawls válasza így szól. A társadalmilag önkényes elemeket a formális esélyegyenlőséget meghaladó elvvel kell helyettesíteni. Rawls jelöltje erre a szerepre a *méltányos esélyegyenlőség* elve. Ez az elv nem csupán az egyenlő esélyek törvényes jogát garantálja, hanem kimondja: „azoknak akik ugyanolyan adottságokkal és képességekkel rendelkeznek, s akik a használatukra is egyforma hajlandóságot mutatnak ugyanolyan jó kilátásokkal kell rendelkezniük, függetlenül a társadalmi rendszerben elfoglalt induló helyzetüktől, azaz tekintet nélkül arra, hogy melyik jövedelmi osztályban születtek” (uo.: 101). Társadalmi osztályaink különbsége nem befolyásolhatja esélyeinket: mindegy hová születtünk, lehetővé kell tenni számunkra a kívánt képesítés megszerzését s így a hozzáférést a lehetséges „pályákhoz”.

Mi történjen a természeti adottságok különbségeivel, illetve a szerencse következményeivel? Ezeket is az esélyegyenlőségi elv kezelje? Rawls válasza nemleges. Vegyük például az adottságok esetét. Ha ezekre is alkalmaznánk az elvet, az alábbi eredményt kapnánk (Kis, 1998: 35–6). Vagy kimondjuk, hogy mindenkinek azonos eséllyel kell rendelkeznie a *pozíciók* megszerzésére, függetlenül attól, hogy milyen adottságokkal született; vagy pedig, összhangban a fenti értelmezéssel, csak a *képzettség* megszerzését kell függetleníteni az adottságoktól. Az első eset, bár kezelni tudná az adottságbeli különbségeket, abszurd következményekkel járna. Nem mondhatjuk, hogy mindenki előtt nyitva kell állnia a sebészi pályának függetlenül attól, hogy remeg-e a keze, homályos-e a látása stb. És még sok más ilyen állás van.

A második alternatíva viszont nem lenne alkalmas az adottságokból eredő eltérések kiegyenlítésére: vég nélküli költekezést jelentene az, hogy mindenkit addig képezzünk, amíg adottságaitól függetlenül alkalmassá nem válik arra az általa választott pályára. Márpedig, mondja Rawls, az eredeti helyzetben, ahol az elvek kiválasztása megtörténik, a felek szembesülnek az *elkötelezettség*

terhével: „nem köthetnek olyan megállapodásokat, amelyek következményei elfogadhatatlannak bizonyulhatnak számukra, vagy amelyeket csak nagy nehézségek árán tudnának betartani” (Rawls, 1997: 216). Az eredeti helyzet egy hipotetikus állapot, amelyben a felek arról döntenek, hogy az igazságosság mely elvei irányítsák társadalmuk alapszerkezetét. Ezért nem fogadhatnak el olyan elveket, amelyek képtelenek saját alátámasztásuk kialakítására és megszilárdítására (uo.: 174, 182–3, 216). Ugyan a felek az eredeti helyzetben a „tudatlanság fátyla” mögött döntenek, amely elzárja előlük mindazon információkat, amely saját kilétükre vonatkozik, a társadalom, a politika, a gazdaság, az emberi pszichológia általános tényeivel azonban tisztában vannak (uo.: 32, 174). Így aztán képesek az elkötelezettség terhét figyelembe vevő döntést hozni, azaz, jelen esetben elutasítani az esélyegyenlőségi elv kiterjesztését, mint teljesíthetetlen követeléseket támaztó elvet. És képesek alternatív megoldást is találni – a különbözeti elv éppen ezt nyújtja számukra (uo.: 101–2).

2.3. Az elv első megfogalmazásában így szól:

„Feltételezve az egyenlő szabadság és a méltányos esélyegyenlőség által megkívánt intézményi keretet, a jobb helyzetűek várakozásai akkor és csak akkor igazságosak, ha olyan rendszer elemei, amely javít a társadalom legkevésbé előnyös helyzetű tagjainak kilátásain. Az alapgondolat az, hogy a társadalmi rendnek csakis abban az esetben szabad létrehoznia és biztosítania a jobb helyzetűek vonzóbb kilátásait, ha ez a kevésbé szerencsések számára is előnyös” (uo.: 103–4).

Ez tehát Rawls hatékonysági elve; ez az, ahogyan ő értelmezi a „mindenki számára előnyös” kitélt. A fentiek tükrében nyilvánvaló, hogy miért döntött ezen értelmezés mellett. Ha ugyanis a szabadság elv gondoskodik a szabadságok egyenlőségéről, a méltányos esélyegyenlőség elve pedig kiegyenlíti a társadalmi háttérrel járó különbségeket, ami marad az csakis a természetes adottságok (illetve kisebb mértékben a szerencse) különbségeiből eredhet. Tehát ha valaki még az első két elv alkalmazása után is a legrosszabb helyzetűek között tudhatja magát, akkor ez csakis a másik két önkényes elemnek tudható be.

Mit kíván a különbözeti elv (van Parijs, 2003, 202–204)? Vezessünk be némi egyszerűsítést. Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy a társadalom két különálló részre bontható: a szerencsésebbekre és a kevésbé szerencsésekre. Ekkor a válasz röviden: az elv alapállapotban egyenlőséget követel meg, de megenged olyan egyenlőtlenégeket, amelyek javítják a kevésbé szerencsések kilátásait. Azaz az egyenlőtlenesség két lehetséges változatával számol:

- (1) A kevésbé szerencsések jelenleg rosszabb kilátásokkal rendelkeznek, mint a teljes egyenlőség körülményei között;
- (2) A kevésbé szerencsések jelenleg jobb kilátásokkal rendelkeznek, mint a teljes egyenlőség körülményei között.

Vegyük észre a beépített feltételezést: az elosztandó javak mennyisége az elosztás révén gyarapítható. Ha nem így lenne, azaz ha, mondjuk így, egy létező tortát kellene elosztani akkor csak az (1)-es eset fordulhatna elő és minden egyenlőtlenség a különbözeti elv szerint igazságtalan lenne. Rawls, jogosan, nem így gondolja. Szerinte az elosztandó „torta” mérete érzékeny az elosztásra: lehetséges olyan egyenlőtlenség, amely gyarapítja a rendelkezésre álló javakat és így megteremti a lehetőséget arra, hogy a kevésbé szerencsések is jobban járjanak (megfelelő elosztás mellett). Ezzel pedig megnyílik az út a (2)-es eset felé.

Hogyan lehetséges ez? Rawls két lehetőséget említ. Egyrészt, „a vállalkozók számára biztosított kedvezőbb várakozások olyan tettekre ösztönzik őket, amelyek hosszú távon javítják a munkások kilátásait is. A kedvezőbb kilátások ösztönöznek, így a gazdasági folyamat hatékony lesz, az újításokat gyorsabban vezetik be és így tovább. Az így létrejövő anyagi előnyök idővel az egész rendszerben megmutatkoznak, és éreztetik a hatásukat a legkevésbé előnyös helyzetűek esetében is.” Ez a rawlsi *ösztönző érv* (Rawls, 1997: 106). Másrészt az egyenlőtlenségek lehetőséget teremtenek arra, hogy „az erőforrások azok kezébe kerüljenek akik a legalkalmasabbak arra, hogy azokat a társadalom hasznára fordítsák” (Rawls, 1999b: 257). A kapitalista gazdaság sajátossága, véli Rawls, ugyanis pontosan az, hogy a vagyont és így a gazdasági erőt átcsoportosítja: azok kezéből, akik rossz befektetőnek és innovátornak bizonyultak az erőforrásokat a jó befektetők és tehetséges innovátorok kezébe helyezi át (Rawls, 1997: 357–8). Ez a rawlsi *felruházási érv*.

Térjünk most vissza a különbözeti elvhez. Mekkora egyenlőtlenséget enged meg az elv? Ha a fenti megfogalmazást vesszük alapul, úgy tűnhet, hogy elég sokat. Rawls ugyanis csak annyit mond: az adott rendszernek *javítania* kell a kevésbé szerencsések helyzetén ahhoz, hogy a jobb helyzetűek kilátásai ne legyenek igazságtalanok. Ez azonban vonzza a következtetést: elég, ha a kevésbé szerencsések kilátásai *bármilyen* kis mértékben javulnak, az egyenlőtlenség, *bármekkora* legyen is, máris igazolhatóvá válik. Talán emiatt, Rawls a későbbiekben bevezet egy újabb megfogalmazást, amely már az elv *végző* változatának felel meg. Eszerint:

A társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket úgy kell alakítanunk, hogy *a)* a legkevésbé előnyös helyzetűek számára a *legelőnyösebbek* legyenek, és ugyanakkor *b)* a tisztségek és pozíciók, amelyekhez kapcsolódnak, álljanak nyitva mindenki előtt a méltányos esélyegyenlőség feltételei mellett (Rawls, 1997: 112).

Ezt aztán megismétli, amikor megadja az igazságosság elveinek végző változatát (uo.: 361–362).

Ebben a megfogalmazásban az elv sokkal többet követel és így sokkal kisebb egyenlőtlenséget enged meg, mint az első változat. Addig kell ugyanis

változtatni az elosztáson, amíg nem létezik olyan elmozdulás, amely a legrosszabb helyzetűek előnyére válna. Ha továbbra is fenntartjuk azt az egyszerűsítő feltételezést, hogy a társadalom két csoportra oszlik, a szerencsésekre és a kevésbé szerencsésekre, a fenti (2)-s számú ponton belül most három esetet különböztethetünk meg (van Parijs, 2003: 204–205):

- (2a) A kevésbé szerencsések kilátásai javulnának, ha a szerencsésebbek kilátásai romlanának;
- (2b) A kevésbé szerencsések kilátásai romlanának, ha a szerencsésebbek kilátásai romlanának, de javulnának, ha a szerencsésebbek kilátásai is javulnának;
- (2c) A kevésbé szerencsések kilátásai romlanának akkor is, ha a szerencsésebbek kilátásai romlanának, és akkor is, ha a szerencsésebbek kilátásai javulnának.

Rawls szavaival élve, az első eset olyan rendszerre jellemző, amely *igazságtalan*; a második eset olyan alapszerkezetet feltételez, amely *alapjában véve igazságos*, de még lehetséges igazságos elmozdulás; csak a harmadik esetben beszélhetünk *tökéletesen igazságos* rendszerről (Rawls, 1997: 107). A felsorolás jól érzékelteti a hatékonyság és a különbözeti elv viszonyát is. Ahogy már említettük, (2a) igazságtalan, bár hatékony még lehet; viszont (2b) sem nem teljesen igazságos, sem nem hatékony; azaz a különbözeti elv és így az igazságosság elvei csak akkor esnek egybe a hatékonyság elvével, ha a rendszer tökéletesen igazságos (uo.: 108).

Még egy utolsó lépés van hátra. A fenti esetek meghatározásakor Rawls egy feltételezéssel élt, amelyet ő a *szoros összekapcsoltság* tézisének nevez. Eszerint „a várakozások szorosan összefüggenek egymással, azaz lehetetlen javítani vagy rontani rajtuk valamely reprezentatív személynél anélkül, hogy ne javítanánk, vagy rontanánk az összes reprezentatív személy, mindenekelőtt a legkevésbé előnyös helyzetűek kilátásain” (uo.: 109). Mi történik, ha feloldjuk ezt a feltételezést? Ekkor nyilván lehetővé válik, hogy a szerencsésebbek kilátásainak változása ne csak rontsa, vagy javítsa, hanem esetleg változatlanul hagyja a kevésbé szerencsések kilátásait. Így a (2c) pozíció, azaz a tökéletesen igazságos helyzet három további alesetre bontható (van Parijs, 2003: 206–209):

- (2d) A kevésbé szerencsések kilátásai romlanának, ha a szerencsésebbek kilátásai romlanának, de változatlanok maradnának (bár nem javulnának), ha a szerencsésebbek kilátásai javulnának;
- (2e) A kevésbé szerencsések kilátásai romlanának, ha a szerencsésebbek kilátásai javulnának, de változatlanok maradnának (bár nem javulnának), ha a szerencsésebbek kilátásai romlanának;
- (2f) A kevésbé szerencsések kilátásai változatlanok maradnának (bár nem javulnának) akkor is, ha a szerencsésebbek kilátásai javulnának, és akkor is, ha romlanának.

Most azonban a tökéletesen igazságos helyzet két, egymásnak ellentmondó alesetre oszlik. A (2c) és a (2d) esetek nagyobb egyenlőséget hoznak létre: azt állítják ugyanis, hogy az egyenlőtlenségek csak akkor megengedhetők, ha *javítják* a kevésbé szerencsések helyzetét. Ebből a szempontból a (2e) és (2f) nem tökéletesen igazságosak, mivel kihasználatlan lehetőséget hagynak erre. A másik olvasat szerint viszont ahhoz, hogy egy rendszer tökéletesen igazságos legyen elegendő, ha a fennálló egyenlőtlenségek nem *rontják* a kevésbé szerencsések helyzetét. Azaz most a (2c) és a (2e) esetek számítanak tökéletesen igazságosnak, míg a (2d) és a (2f) esetek nem: ezek ugyanis kihasználatlan lehetőséget hagynak arra, hogy egyesek kilátásait anélkül javítsuk, hogy közben rontanánk másokét.

A probléma az, hogy Rawls nem ad egyértelmű útmutatást arra vonatkozóan, hogy melyik olvasatot választaná. A második, kevésbé egyenlőségelvű olvasat egyértelmű előnye, hogy összhangban áll a hatékonyság elvével. Ez pedig, mint láttuk, Rawls szerint sajátossága a tökéletesen igazságos rendszernek. Szintén idetartozik, hogy ez a felfogás jobban megfelel az eredeti helyzetbeli választásnak is. Itt ugyanis Rawls szerint a „felek” az elsődleges javakkal kapcsolatos kilátásaik maximalizálására törekednének; erre pedig a második változat (2c és 2e) több lehetőséget hagy. Az első, nagyobb egyenlőséget követelő értelmezés (2c és 2e) viszont nagyobb legitimáló erővel rendelkezik. Itt ugyanis azt mondhatjuk a kevésbé szerencséseknek, hogy nem létezhet olyan alternatív rendszer, amelyben az ottani kevésbé szerencsések jobban járnának. Mivel Rawls szerint az igazságosság elvei többek között a kölcsönösség elvét is kifejezik, ennek nagy jelentősége kell, hogy legyen. (uo.: 135) Ugyanez a második elvről nem mondható el.

Rawls tehát ha el akarja kerülni a fenti dilemmát, meg kell, hogy védje a szoros összekapcsoltság tézisének. Erre van is némi esélye. Ha ugyanis feltételezzük, hogy a különbözeti elv csak egy adott generáción és egy adott országon belül érvényesül, akkor a tézis valószínűleg tartható. Rawls pontosan ezt teszi. A nemzedékek közötti igazságosságot az igazságos megtakarítás elvével, a nemzetek közötti igazságosságot pedig a segítségnyújtás és egyéb a nemzetközi jognak megfelelő elvekkel szabályozná. (uo.: 44§, 58§) Ha elfogadjuk Rawls megoldását, akkor továbbra is használhatjuk a különbözeti elvet az eddigi egyszerű formájában.⁵

II. PROBLÉMÁK ÉS ALKALMAZÁS

2.1. Láttuk, hogyan épül fel a különbözeti elv, hogyan működik és milyen a viszonya a hatékonyság elvéhez. Írásom második felében az elvvel szembeni ellenvetésekkel, valamint a lehetséges alkalmazási módokkal foglalkozom. Ez utóbbi azonban nem konkrét, társadalompolitikai intézkedéseket jelent.

Egyrészt vannak erre alkalmasabb kísérletek a szakirodalomban; másrészt nem egyértelmű, hogy a különbözeti elv konkrét intézkedések formájában értelmezhető volna.⁶ Ehelyett, mivel a felmerülő problémák sokakat az elv elvetésére készítettek, két kérdéssel foglalkozom: jut-e egyáltalán szerep a különbözeti elvnek a másik két elv mellett, illetve a felek az eredeti helyzetben nem inkább egy szociálisminimum-elvet fogadnának-e el.

2.2. Az első két ellenvetés egyaránt az elv *érzéketlenségére* hívja fel a figyelmet. Pontosabban arra, hogy bár érzékeny a helyzetek rangsorára, a közöttük lévő távolságot nem veszi figyelembe. Ebből következően a változás mértékével sem törődik. Vegyük *A*-t és *B*-t, illetve két elosztási helyzetet, *x*-et és *y*-t. Tegyük fel továbbá, hogy *A* mindkét állapotban rosszabb helyzetben van mint *B*, de *y*-ban helyzete *x*-hez képest javult. Ekkor a különbözeti elv – gondoljunk (2a)-ra – azt kívánja, hogy az intézményrendszer *x*-et preferálja *függetlenül attól*, hogy ez mekkora veszteséget jelent *B* számára és mekkora nyereséget *A* számára. Márpedig, kivéve talán, ha *B* messze a leggazdagabbak közé tartozik, erkölcsi érzékünk az ilyen elosztási politikát nem támogatná.

Mivel a második ellenvetés az elsőt folytatja, és mivel mindkettő megfelelő figyelmet kapott már a magyar nyelvű irodalomban is, ezért én nem részletezem tovább a problémát (ld. Kis, 1998: 40–1). Ehelyett egy másik nehézségre koncentrálok, amely az elv kevésbé nyilvánvaló hibáira koncentrálna. A probléma ott kezdődik, hogy Rawls meglepően kevés figyelmet szentel a *legrosszabb helyzet* meghatározására ahhoz képest, hogy az elv alkalmazásához ez nélkülözhetetlen. Mindössze egy helyen tér ki erre a kérdésre. Itt ezt mondja:

Az egyik lehetőség az, hogy kiválasztunk egy meghatározott társadalmi helyzetet, mondjuk a segéd munkásokét, és mindazokat a legkevésbé előnyös helyzetű csoporthoz számítjuk, akiknek ugyanannyi vagy kevesebb a jövedelme és a vagyona, mint e csoport átlagáé. A legalul álló reprezentatív személy várakozását az osztály egészének átlaga határozza meg. A másik lehetőség az olyan meghatározás, amely kizárólag a viszonylagos jövedelemre és vagyonra épít, a társadalmi helyzetre való utalás nélkül. Így mindenki a legkevésbé előnyös helyzetűek közé sorolható, akinek kevesebb a jövedelme és a vagyona, mint a mediánérték fele (uo.: 129).

Mindkét meghatározás számos problémát vet fel. A legnyilvánvalóbb az ún. *indexálási probléma*. Hogyan határozzuk meg, az elsődleges javak rendelkezésre álló listája alapján, hogy ki számít legrosszabb helyzetűnek? Rawls az alábbi módon érvel (uo.: 128–9). Ha az első két elv, azaz a szabadság elv és a méltányos esélyegyenlőség elve teljesül, eltekinthetünk a társadalmi státusz figyelembevételétől. Ez egyszerűen többé nem számít: az igazságos társadalomban mindenki rendelkezik az egyenlő polgár státuszával. Egy további leegyszerűsítés szintén lehetséges. A vagyon és a jövedelem ugyanis szorosan

összefügg a hatalommal (és feltehetőleg a lehetőségekkel): aki az utóbbiból többel rendelkezik, az előző tekintetében sem áll rosszul és viszont. Így a legrosszabb helyzetű személyek kiválasztásakor pusztán a jövedelemre és vagyonra kell koncentrálnunk, minden mást kizárhatunk.

Ez az érvelés számos ponton sántít. Először is egyáltalán nem lehetetlen, hogy az igazságos társadalomban fennmaradna a státusz bizonyos egyenlőtlensége (Barry, 1973: 46–8). Emlékezzünk vissza mit mondott Rawls arról, hogy mikor javítják az egyenlőtlenségek a legkevésbé előnyös helyzetűek kilátásait. A két eset lehet, hogy most is teljesül. Egyrészt lehetséges, hogy a magasabb státusz egyesek számára fontosabb ösztönző, mint a nagyobb vagyon vagy jövedelem (főképp, ha ez utóbbiból már elég sokkal rendelkeznek). Másrészt egyes konzervatív szerzők amellet érvelnek, hogy a státuszbeli különbségek javára válhatnak az adott társadalomnak: ha a nagyobb hatalom magasabb státusszal is jár, az emberek sokkal inkább hajlandóak engedelmessé válni. A két érv közül Rawls számára persze főképp az első lenne megfontolandó.

Az érvelés második lépése sem szerepel jobban. Miért lenne egyenes összefüggés a különféle elsődleges javak között? Rawls, mint láttuk, a hatalom és a vagyon illetve a jövedelem kapcsán egyszerűen felteszi, hogy ez így van. De miért szükségszerű, hogy az aki magas jövedelemmel és nagy vagyonnal rendelkezik egyben befolyásos is legyen? Különösen így van ez ha az önbecsülés társadalmi alapjait és az egyéb elsődleges javak viszonyát vizsgáljuk. Hogy kizárja, Rawls az önbecsülés alapjai esetében is fenn kell tartsa a szoros összefüggés tézisé – ez pedig még nehezebben védhető mint a hatalom-vagyon párosítás. Az elsődleges javak csoportja egyszerűen túl heterogén és rendezetlen ahhoz, hogy a tézis alkalmazható legyen rá.

Akkor sem járunk jobban, ha elfogadjuk a tézist. Ekkor ugyanis még mindig fennáll a metrikus kiválasztás problémája (Kis, 1998: 41). Melyik jövedelmi osztállyal azonosítsuk a legrosszabb helyzetűeket? A legalsó 1%-kal, vagy a legalsó 5%-kal, vagy éppen a legalsó 1%-kal? Rawls nem ad választ, pusztán annyit mond, hogy egy bizonyos ponton meg kell állnunk, mivel kifogyunk a filozófiai érvekből (uo.: 130). Ez azonban, a probléma súlyát tekintve, nem biztos, hogy mindenkit kielégítő válasz. De, még ha el is fogadjuk Rawls érvét és vele együtt érvelését, a fenti két meghatározás akkor sem lesz védhető. Ugyanis ha ezeket követve jelöljük ki a legrosszabb helyzetű pozíciót, egyszerűen nem vesszük figyelembe, hogy kit mi juttatott oda. Statikusan szemléljük a helyzetet, ahelyett, hogy dinamikusan a lesüllyedés *folymatára* koncentrálnánk. Ez pedig megint csak erkölcsi érzékünket sértő eredményekre vezet.

Vegyük a következő esetet (vö. Dworkin, 1981; Kis, 1998: 41–2). József tenisz-játékos, míg András kertész. Mindketten hasonló képességekkel és hasonló társadalmi helyzetbe születtek (tegyük fel, hogy mindkettő átlagos). Viszont Józsefet csak a tenisz érdekelte, amihez sajnos nem igazán volt tehetsége de vonzotta a hírnév és a könnyű élet. Így aztán szép lassan lesüllyedt, és most a

legrosszabb helyzetűek közé tartozik. András ezzel szemben jól hasznosította – egyébként átlagos – képességeit. Kertész lett belőle, szép lassan bedolgozta magát a szakmába, elismerik, és igen jól keres: ha nem is a felső tízezer tagja de nagyjából középosztálybelinek tekinthető. Ebben a helyzetben, ha komolyan vesszük, amit a különbségi elv mond, András jövedelmének és vagyonának egy részét át kell csoportosítanunk József részére. Ez azonban nem tűnik erkölcsileg helyesnek: úgy tűnhet, hogy Andrást „büntetjük” azért mert szorgalmasan dolgozott és Józsefet „jutalmazuk” azért mert henyélt és csak edzésre járt. A különbségi elv, ahogy Ronald Dworkin fogalmaz, nem elég érzékeny az egyéni ambíciókra.⁷

Ezek az ellenvetések elég meggyőzőek. Mégis azt gondolom, hogy Rawls, legalábbis az utolsó két problémára, ha részlegesen is, de tudna válaszolni.⁸ Ugyanis *Az igazságosság elmélete* utáni írásaiban megjelenik a legkevésbé előnyös helyzetűek egy *harmadik* meghatározása is. Eszerint:

A legkevésbé előnyös helyzetű pozíciót, nagy vonalakban, úgy határozhatjuk meg mint azok csoportját akik a három esetlegesség átfedésében találhatóak. Tehát ez a csoport olyan személyekből áll, akiknek családi és társadalmi származása másokéhoz képest kevésbé előnyös, akik számára adottságaik kevésbé jó életet tettek lehetővé, és akiket a szerencse másokhoz képest jobban elkerült [...] mindannyian az elsődleges javak szerinti meghatározásnak megfelelően. (Rawls, 1999b: 258–9).

Ez a definíció megfelelő választ ad utolsó problémánkra, mivel pontosan azon az alapon jelöli ki a legkevésbé kedvező helyzetűeket, hogy miként jutottak ebbe a pozícióba. Tehát, hogy a fenti példával éljek, nem fogja Józsefet ide számítani, hiszen ő nem a három esetlegesség valamelyikének köszönheti siralmas helyzetét.

Alkalmas-e ez a meghatározás az indexálási probléma kikerülésére? Részben igen. Nem kell törődnie ugyanis az elsődleges javak csomagjának rendezetlenségével és heterogenitásával. Azok a legrosszabb helyzetűek, akik a három esetlegesség miatt kerültek jelenlegi pozíciójukba. Az elsődleges javak csak akkor lépnek be a képbe, amikor olyan egyének kerülnek látókörünkbe, akik, bár esetlegességek sújtották őket, szorgalmuknak stb. köszönhetően most jó helyzetben vannak. Őket a definíció kizárja, mivel nem felelnek meg az elsődleges javak szerinti meghatározásnak.

Ugyanakkor továbbra is felmerülnek súlyos mérési nehézségek – bár most másfajta, mint korábban (Weatherford, 1991: 37–45; Beuchamp, 1980: 156). Egyrészt, nem egyértelmű már maga a definíció sem. Rawls a három említett esetlegesség *átfedéséről* beszél. Azt jelenti ez, hogy valaki csak akkor tartozik a legrosszabb helyzetűek közé, ha mindhárom esetlegesség sújtotta? Ez nem lenne különösebben vonzó feltételezés, bár szó szerint az 'átfedés' terminus ezt jelenti. Ezen az alapon ugyanis valaki, aki súlyos betegség következtében

elveszítette állását, és nem tud többé dolgozni, nem számítana legrosszabb helyzetűnek, csak azért mert, mondjuk, rendes középosztálybeli család sarja, átlagos képességekkel. Persze lehet az átfedés szót ennél tágabban is értelmezni, de akkor emellett már Rawlsnak érvelnie kellene. Ezt azonban nem teszi.

Ennél súlyosabb probléma, hogy nem tudjuk ki, mikor számít valaki hátrányos helyzetűnek az egyes esetlegességek szerint. Nem csak arról van szó, hogy Rawls nem ad támpontokat. Hiszen, ahogy azt maga is megjegyzi, a meghatározás csak nagy vonalakban közelíti meg a kérdést. Inkább az a probléma, hogy, még ha elviekben kidolgozható is lenne egy ilyen eljárás, bevezetésének és alkalmazásának költségei hatalmasak lennének. Mivel a három esetlegesség logikailag független, ezért három procedúrára lenne szükség. Ráadásul az ilyen irányú vizsgálatok elkerülhetetlenül behatolnának az emberek magánéletébe, ezzel veszélyeztetve önbecsülésüket, amely Rawls szerint a legfontosabb elsődleges jószág. Szóval a különbözeti elv érzéketlenségére rámutató első két probléma mellett – melyekkel az új definíció sem tud mit kezdeni – a harmadik nehézség is részben megmarad.⁹

2.3. Ezek a problémák tehát, úgy tűnik, Rawlst a különbözeti elv feladására kényszerítik. Ezért különösen érdekes megvizsgálni azt, hogy egyáltalán van-e jelentősége az elvnek. Kezdjük a három elv viszonyával. Tudjuk, hogy Rawls szótári sorrendbe szervezi őket, azaz a különbözeti elvre, mint a sorban utolsóra csak azután kerül sor, ha az első két elvet már kielégítettük. Miben nyilvánul meg a két elv korlátozó ereje?

Két lehetőség van. Az első, hogy bizonyos, a különbözeti elv által megkívánt intézkedések nem hajthatók végre, mert sértik vagy a szabadság vagy a méltányos esélyegyenlőség elvét. A jogsértések mellett – agymosás a nagyobb munkakedv érdekében, a választójogok megnyirbálása bizonyos törvények megszavazása érdekében – elég valószínű, hogy az esélyegyenlőségi elv szintén kizárna bizonyos elosztási intézkedéseket (pl. amelyek egyértelműen diszkriminatívak). Ugyanakkor ez még bőven hagyna teret a különbözeti elv számára.

Egy problémára külön érdemes kitérni. Ez a tulajdonjogok és az adózás, mint a különbözeti elvet végrehajtó elosztási eszköz viszonyát érinti. Rawls szerint a „személyi tulajdon szabadsága” része azon jogoknak és szabadságoknak, amelyeket az első elv szabályoz (Rawls, 1997: 87). Akkor viszont nem lehetséges, hogy az első elv kizárja az adózást, mint elosztási politikát? A válasz nemleges. Ugyan a tulajdonjog alapvető jog, a rawlsi rendszerben a jogosultságok nem értelmezhetők az igazságos eljárás befejezése előtt. Rawls számára az igazságosság eljárási fogalom, amely eljárást az alapszerkezet hajtja végre és amely kimenetelének nincs az eljárástól független igazságossági kritériuma. Rawls terminusával élve, az elosztási igazságosság a *tiszta eljárási igazságosság* egy formája (uo.: 114–5). Ezért az igazságosság által meghatározott jogosultságok is magában az eljárásban születnek meg, nem természetből adóttak (uo.:

118; Rawls, 2001: 72; Nagel–Murphy, 2002). Következésképpen, bár jogunk van anyagi javaink megtartására, azt, hogy pontosan mire is terjed ki ez a jog, csak az után értelmezhetjük, hogy az igazságos intézmények működése befejeződött.¹⁰ És valóban, Rawls szerint még a liberális szocializmus, egy olyan rendszer, amelyben minden termelési eszköz köztulajdonban van, is megfelel az igazságosság elveinek (uo.: 337).

Mindazonáltal valaki még védheti a tulajdonjogok sérthetlenségét azon az alapon, hogy azok egyenesen következnek fizikai integritáshoz való alapvető jogunkból. Itt azonban két eset van. Az első azt mondja ki, hogy a testi és szellemi képességeink felett magunk rendelkezünk; a másik azt állítja, hogy ezek a képességeink a *tulajdonunkban* vannak (Kis, 1998: 56–7). Csak az utóbbi felfogás alkalmas a tulajdonjogok fenti védelmére; csak ebben az esetben mondhatjuk azt, hogy nemcsak testünkkel és adottságainkkal, hanem az általuk előállított *termékekkel* is rendelkezünk. Rawls viszont egyértelműen az első értelmezést választja. Szerinte a különбözeti elv természeti adottságaink *megosztását*, azaz az emberek közötti tehetségbeli különbségeket tekintti közvagyonnak s nem magukat az adottságokat (uo.: 133; Rawls, 2001: 75). Ha pedig ez így van, akkor a különбözeti elv összhangban áll a szabadság elvvel.¹¹

Az elvek közötti szótári sorrend azonban még egy kérdést felvet. Ha a különбözeti elvre csak az után kerülhet sor, hogy az első két elvet kielégítettük, kérdéses, hogy marad-e számára tér, amelyben hatását kifejthetné. Vegyük például a fejlett, ipari társadalmakat, amelyek, mint említettem, mindenképpen a rawlsi elvek hatálya alá esnek. Ha követjük a szigorú szótári sorrendet, akkor számos intézkedést kell még végrehajtanunk, mielőtt a különбözeti elvre kerülne a sor. Ami a szabadság elvet illeti, garantálnunk kell az egyének teljes fizikai integritását: több kamerát kell az utcákon felszerelnünk, több rendőrt kell alkalmaznunk, javítani kell a közvilágítást stb. Bár az intézkedések egy része sértene más alapvető jogokat (pl. kamerák), legtöbbjükéről ez nem mondható el (pl. közvilágítás). Ugyanez történné az esélyegyenlőségi elv esetében. Például biztosítanunk kellene, hogy soha, senki ne szenvedjen hátrányokat faji, társadalmi, nemi hovatartozása miatt. Ehhez pedig nem elegendőek a diszkrimináció ellenes törvények; olyan intézkedésekre van szükség, amelyek fejlesztik az oktatást minden szinten mindaddig amíg a hátrányok el nem tűnnek.

Ezért úgy vélem, hogy bár a különбözeti elv nem feltétlenül ütközik az első két elvvel, a köztük lévő szótári sorrend legalábbis megkérdőjelezi az elv jelentőségét. Persze ezen lehetne változtatni: csak a szótári sorrend szigorúságát kellene enyhíteni, mondjuk azzal, hogy kisebb mértékű veszteség esetén a különбözeti elv felülírhatja az első két elvet. Ennek megvan az az előnye, hogy miközben nem kényszeríti Rawls a szótári sorrend feladására, nagyobb játékeret enged a különбözeti elvnek (Hart, 1975; Kis, 1998: 46–8).¹² Mivel azonban Rawls nem tér ki erre a lehetőségre, így a fenti probléma is megválaszolatlanul marad.

Már csak egy kérdés maradt megválaszolatlanul. Igaz-e hogy a rawlsi szerződéses állapotban, az ún. eredeti helyzetben a „felek” a különbözeti elvet választanák? Konkrétabban: igaza van-e Rawlsnak abban, hogy a felek nem inkább egy *szociálistminimum-elvet* választanának? Rawls kétféle módon érvel a különbözeti elv mellett.¹³ Az egyik az eredeti helyzetbeli érvelés, amely során azt állítja, hogy a felek a *maximin* elvet választanák, azaz maximalizálni akarnák a legrosszabb helyzet kilátásait, ez pedig egyenesen vezetne el a különbözeti elv preferáláshoz (Rawls, 1997: 26§). A másik érv az elkötelezettség terhére hivatkozik, és azt állítja, hogy egyetlen haszonelvű elv, köztük a szociális minimumot tartalmazó vegyes felfogások, sem menne át a rostán (uo.: 217–9, 379). Ezen az alapon aztán arra a következtetésre jut, hogy a szociális minimumnak pusztán *társadalompolitikai* szerepe van az elméletben: a különbözeti elv alapján lehetne kijelölni és megfelelő módon alkalmazni¹⁴ (uo.: 332–3, 342).

Mindkét érveléssel baj van (vö. Kis, 1998: 48–50; Tanyi, 2000: 158–163). Vegyük az első gondolatot. Rawls érve itt az, hogy a felek azért alkalmaznák a maximumot, mert az eredeti helyzet egy olyan döntési helyzetnek felel meg, amelyben a választás (1) a „tudatlanság fátyla” mögött zajlik, amely elzárja mindazon információt a résztvevők elöl, amely konkrét helyzetükre vonatkozik, ideértve az egyes társadalmi pozíciók előfordulásának valószínűségét is; (2) egyszeri s meg nem ismételt; és (3) a tétje hatalmas: egy egész élet kilátásait befolyásolhatja¹⁵ (uo.: 173, 192–4, 210–1). Ezek valóban elég nyomós érvek; mégis, egy ponton sántítanak. Ahogy azt John Harsányi kimutatta, kérdéses, hogy nem éri-e meg kockáztatni ha feltételezzük: lehetséges olyan társadalom, amelyben a legrosszabb helyzet is mentes minden nélkülözéstől és lehetővé tesz egy teljes életet (Harsányi, 1976). Ilyen társadalomban ugyanis az előnyösebb pozíciók olyan mértékben javulhatnak, hogy már megéri lemondani a legrosszabb – de egyébként megfelelő – pozíció maximálásáról. Ebben az esetben pedig a felek inkább választanak egy szociálistminimum-elvet, amely biztosítja, hogy soha ne kerüljenek elviselhetetlen helyzetbe – a többit pedig rábízják a szerencsére.

A második érv sem jár jobban (Waldron, 1993: 261–3). Mint korábban említettem, az elkötelezettség terhe szerint a feleknek nem szabad olyan elveket választaniuk, amelyek betartását a valós világban nem tudják garantálni. Ez az érv, úgy tűnik, működik a haszonelvűség ellenében; az azonban kétséges, hogy kizárná a szociális minimum elvét is. Rawls érve ismerős: a haszonelvű doktrína, ha alkalmazják, olyan szörnyű helyzetbe jutatja az egyéneket, hogy azok megvonják a rendszertől az engedelmességet, sőt ellenségesivé válnak. Ez elfogadhatóan hangzik, mint az emberi pszichológiával kapcsolatos érv, viszont nem tűnik elegendőnek a szociális minimum ellen. Rawls ugyanis nem csak azt feltételezi, hogy kizsákmányolt, éhező, elnyomott emberek „fellázadnának”, hanem azt is gondolni véli, hogy ezen *nem* javít az, ha a helyzetük valamennyire javul és legalább az alapvető szükségleteiket ki tudják elégíteni. Hogy még sarkítottabban fogalmazzak, Rawls elfogadni látszik azt az állítást,

hogy a legrosszabb helyzetűek „lázasását” az a tény váltja ki, hogy kilátásaik *további* javítása lehetséges. Nem számít, hogy már nem éheznek, hogy már nem nyomják el őket; még mindig, főképp a többiekhez képest, rossz helyzetben vannak: ezért aztán fellázadnak.

Ez azonban egy igen nehezen védhető pozíció, sőt, valószínűleg védhetetlen. Ha viszont elvetjük, akkor megnyílik az út a szociálisminimum-elv felé. Ha a felek feltételezik, hogy a deprimáció bizonyos szintje mellett – értsd: éhínség, elnyomás, kizsákmányolás – „fellázadnának”, akkor nagy valószínűséggel inkább egy szociálisminimum-elvet választanának, amely biztosítja – azáltal, hogy alapvető szükségleteiket kielégíti – hogy ez ne történhessen meg.

Válaszában Rawls erre azt mondja, hogy kétféle módon értelmezhető az, hogy az emberek nem tudnák betartani a választott elveket. Egyfelől jelentheti azt, amit eddig feltételeztünk: lázadást. Másfelől viszont ennél kevesebbet is követelhet: azt, hogy érdektelenné válnak és kivonulnak a társadalom életéből. Szerinte – elfogadva a fenti érvelést – a szociális minimum elvét a felek akkor választják, ha az első felfogást osztják; ha viszont a második mellett teszik le a voksukat, akkor valószínűleg a különbözőzeti elv mellett döntenek (Rawls, 2001: 126–131).

Nyilvánvaló mi a probléma ezzel a megoldással. Miután az elkötelezettség terhe erkölcsi érv, a fenti megkülönböztetést sem elegendő – ha egyáltalán lehetséges – pusztán empirikus tényekkel igazolni. Viszont milyen erkölcsi érveket hozhat fel Rawls? A társadalom, mint méltányos együttműködési rendszer illetve a személy, mint szabad és egyenlő polgár eszményére hivatkozik (uo.: 131). Bár ezeknek a fogalmaknak speciális jelentése van Rawlsnál – amelyre én most nem térhetek ki – kérdéses, hogy levezethető-e belőlük az elkötelezettség terhének új értelmezése. Ezek ugyanis meglehetősen általános, bár közel sem üres koncepciók, amelyekből számos, egymástól eltérő következtetés is levonható. Ahhoz, hogy Rawls álláspontja hihető legyen, fel kellene mutatnia egy ilyen levezetést – ezt azonban nem teszi meg. Ennek hiányában, valamint a Harsányi-féle érv fényében, pedig a különbözőzeti elv választása igencsak valószínűtlen lenne az eredeti helyzetben.

III. ÖSSZEFOGLALÁS

Írásom célja John Rawls különbözőzeti elvének kritikai tárgyalása volt. Először felvázoltam azokat az érveket, amelyek elvezetnek az elv végső változatához. Majd azt elemeztem, hogy mit és mennyit is követel; tettem mindezt az elv és a hatékonyság követelményének viszonyrendszerében. Végül, írásom második felében, áttértem az elv kritikai vizsgálatára. Négy ellenvetést vizsgáltam meg, kezdve az elv érzéketlenségétől az indexálási problémán át azon kérdésig, hogy a rawlsi szerződő felek valóban az elvet választanák-e vagy pedig

inkább egy szociálisminimum-elv mellett foglalnának állást. Mindegyik el-
lenvetést, részben vagy egészben, helyesnek találtam. Ezért úgy vélem, hogy a
különbözeti elvet le kell cserélni egy olyan elvre, amely védhető és illeszkedik
a rawlsi konstrukció más itt nem kritizált részeihez, azaz a szerződéselméleti
apparátushoz és a mögöttes erkölcsi elvekhez és intuíciókhoz. Egy ilyen elv
lehet a szociális minimum elve, amelyet a döntéshozó felek a rawlsi eredeti
helyzetben preferálnának a maximin döntési szabály által támogatott külön-
bözeti elvvel szemben.

JEGYZETEK

- 1 Tanulmányomban egy helyen térek el Rawls (1971) Krokovay Zsolt által készített fordításától: a 'társadalmi különbségek' elvét, Kis (1998)-at követve, 'különbözeti elvnek' nevezem.
- 2 Rawls később, főképp Amartya Sen kritikájának hatására új megfogalmazását adta az elsődleges javak fogalmának. Eszerint ezek olyan javak, amelyeket a szabad és egyenlő emberek *igényelnek*. A változás mértékét és a sen-i kritika rawlsi fogadtatását én azonban itt nem tárgyalom. Bővebben ld. Sen (1979) és Rawls (1993), pp. 182–190.
- 3 Rawls megfogalmazásában: „Számunkra a társadalom alapszerkezete az igazságosság elsődleges tárgya, vagy pontosabban: az a mód, ahogyan a társadalom főbb intézményei elosztják az alapvető jogokat és kötelességeket, illetve megszabják a társadalmi együttműködés előnyeiből való részesedést. Ide sorolom a politikai berendezkedést és a legfontosabb gazdasági és társadalmi intézményeket.” Rawls (1997), pp. 25; ld. még uo.: pp. 80. Ez az igazságosság felfogás persze nem magától értetődő; Rawls tárgyalja is annak a lehetőségét, hogy az igazságosság tárgyat egyéni cselekedetek illetve egyedi szabályok alkotják, de elutasítja ezeket. Ld. uo.: pp. 83, 117, 127; Rawls (1993), pp. 267; (1999b), pp. 263; vö. Cohen (1995) és (1997), aki meggyőzően érvel az első alternatíva mellett.
- 4 Jelen írás egyik opponense ezzel a felfogással szemben azt vetette fel, hogy az nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy nincsenek erkölcsileg semleges körülmények. Ebben az állításban van igazság: erkölcsi döntéseink „kontextus-függőek”, amennyiben minden helyzetnek létezik olyan leírása, amely erkölcsi ítéletet vonz. Önmagában az, hogy a fogamat mosom a fürdőszobában még nem vonz erkölcsi ítéletet. Az azonban már igen, hogy ha miközben a fogamat mosom valaki a szomszédos szobában fülem hallatára fojtogatja a barátnőmet. Viszont, és ez a rawlsi állítás mögötti intuíció, az ami az erkölcsi ítéletet vonzza az emberi cselekedet s nem a szituáció: az utóbbi ugyanis megváltoztatható, megválasztható, röviden, ellenőrzésünk alatt áll. A szituáció maga semleges; a cselekedet azonban soha nem ítéltető meg a helyzettől függően s ezért nincs olyan cselekedet, amely mindig erkölcsileg semleges lenne. Rawls állítása ugyanez. Miközben az intézmények viselkedése erkölcsi ítéletet vonz attól függően, hogy milyen helyzetben történik ez, maguk a természeti tények, azaz a tehetségek, családi háttér stb. eloszlása erkölcsileg semlegesek: nem képezik erkölcsi ítélet tárgyát. Vö. Rawls (1997), pp. 134.
- 5 Természetesen ezek a lépések megkérdőjelezhetők és sokan vitatták is őket. Ld. pl. Beitz (1979). Én azonban nem tárgyalom ezeket a nehézségeket itt. Rawls saját nézeteit Rawls (1999a)-ban

- adta közre. Emellett Rawlsnak szembe kell néznie az elvek általánosításának problémájával is. Válasza erre a különbözeti elv szótári sorrendbe rendezett változata, amelyet Sentöl vett át. Ld. Rawls (1997), pp. 111–2. Szerinte ezt az elvet alkalmaznánk akkor is, ha a szoros összekapcsoltság tézise nem lenne tartható. Ez, még ha eltekintünk is a fenti problémáktól, csak részben igaz. A leximin ugyanis csak a kevésbé egyenlőségelvű verzió általánosítására alkalmas. A másik olvasatnál is van erre lehetőség, de ott már súlyos problémák merülnek fel. Ld. erről van Parijs (2003), ff. 18.
- 6 Bár azért vannak egyértelmű lehetőségek. Ahogy arra írásom egyik opponense felhívta a figyelmemet, maga a klasszikus jóléti állam, azaz a progresszív adórendszer jelentős szociális kiadásokkal jó példát szolgáltat. És valóban, Rawls maga is ír erről, ld. Rawls (1997), 43§, illetve Tanyi (2000), pp. 142–7. A különbözeti elv alkalmazásának lehetőségeit taglalja továbbá Schaller (1998). A társadalompolitikai alkalmazással szemben szkeptikus vélemény található Beauchamp (1980)-ban, illetve Michelman (1975)-ben.
- 7 Kis (1998), pp. 42 megjegyzi, hogy az ellenvetés ezzel még nem teljes. Ugyanis Rawls válaszként mondhatja és mondja is (Rawls 1997, pp. 312, 371–372), hogy a valóságban az említett két tényező nem különíthető el egyértelműen egymástól. Ezért olyan elvre van szükség, amely ha már a tévedés elkerülhetetlen, inkább a legnagyobb veszteseket kedvezményezze, mint a jobb helyzetűeket. És ennek a különbözeti elv kétségtelenül megfelel. Viszont, egészíti ki az ellenvetést Kis, ez egyben azt is jelenti, hogy Rawls az elvet a nem-ideális világra szánja, miközben elmélete bevallottan az ideális világra készült, hogy egyfajta „reális utópiaként”, ahogy ő nevezi, normatív kritériumot nyújtson számunkra, a nem-ideális világ lakóira. Ld. uo.: pp. 148-9, 185-6, 245, 297.
- 8 Schaller (1998), pp. 371–6 alternatív utat választ ebben a tekintetben. Szerinte az ellenvetés úgy is kivédhető, ha komolyan vesszük Rawls állítását miszerint a különbözeti elv nem az egyes, konkrét személyek elsődleges javak szerinti helyzetére vonatkozik, hanem bizonyos *reprezentatív* pozíciókra, amelyeket a javakkal kapcsolatos *várakozások* határoznak meg. Mivel nem vagyok biztos az érvelés helyességében, ezért nem szerepeltetem a szövegben sem. Kis (1998), pp. 43 szintén tárgyal egy lehetséges ellenvetést de, mint azt maga is megmutatja, nem segítené ki Rawlst a problémából.
- 9 Itt érdemes megemlíteni, hogy Rawls részben ezen az alapon – a megfelelő kritérium meghatározhatatlansága miatt – utasítja el az érdem alapú elosztást. Ld. Rawls (1997), pp. 370; az érdem alapú elosztás erőteljes védelme a liberális (többek között a rawlsi) pozícióval szemben megtalálható Kekes (1999)-ben, 5–7. Fejezet. Ezért a kiegészítésért köszönettel tartozom írásom egyik opponensének.
- 10 Ez talán további magyarázatra szorul. Rawls ún. konstruktivista az erkölcs viszonylatában. Az igazságosság elveit nem tartalmi kritériumok alapján határozza meg, hanem egy procedúra, jelen esetben az összehangolás egyensúlyába ágyazott eredeti helyzet segítségével. Ezen felfogás szerint nincsen a procedúrától független kritérium: a procedúra nem azért létezik, mert van független kritérium, hanem azért van kritérium, mert létezik a procedúra. Másképp szólva, a felek az eredeti helyzetbeli döntésükkel létrehozzák az igazságosság elveit és nem felfedezik az egyébként is létező elveket. Az intézmények szerepe mindebben a végrehajtás. Arra nem hagyatkozhatunk, mondja Rawls, hogy hipotetikusán ellenőrizzük, hogy valamilyen

- intézményi berendezkedés létrejöhett-e igazságos eljárás révén. Ugyanis, a fenti definícióból következően, biztosak az eredményben csak akkor lehetünk, ha a folyamat ténylegesen le is zajlott. Az intézmények szerep pontosan ez: hogy megvalósítsák az elveket s így a procedúrát. Ld. Rawls (1997), pp. 116–7; Rawls (1993), Lecture III és (1999c).
- 11 A második értelmezés választása, amellyel, hogy feladja a rawlsi elmélet belső kritikájának lehetőségét, nehezen védhető. Ellenvetésekért ld. Kis (1998), pp. 56–8. Rawls érveit d. Rawls (1997), pp. 134 és (2001), pp. 76. Írásom egyik opponense felvetette, hogy ettől függetlenül még külön vizsgálatot igényel az a kérdés, hogy melyik értelmezését választanák a felek a rawlsi eredeti helyzetben. Ez a kérdés azonban félreérti a rawlsi elmélet szerkezetét. Az eredeti helyzet Rawls számára egy olyan gondolat kísérlet avagy nézőpont, amely megteremti az igazságosság-gal kapcsolatos elveink és ítéleteink összhangját az összehangolás egyensúlyában: az eredeti helyzet feltételei ezt az egyensúlyt fejezik ki. Erről részletesebben szól Tanyi (2004); ld. még Daniels (1996). Jelen kérdéskör a feltételek mögötti elvek, megfontolt ítéletek értelmezésével, Kis szavaival, az egalitárius alapvetés védelmével kapcsolatos. Ez a vita ezért független attól a „vitától”, amely az eredeti helyzeten belül zajlik. Összeegyeztethető a szerződéselméleti apparátus feladásával, de ha el is fogadjuk az apparátust, a vita akkor is csak az eredeti helyzetről, annak jellemzőiről fog szólni, s nem a felek eredeti helyzeten belüli gondolkodásáról.
- 12 Mindkét szerző amellett érvel, hogy Rawls hibásan állítja, hogy a szabadság elv prioritást kell, hogy élvezzen a másik két elvvel szemben. Rawls válaszát ld. Rawls (2001), 13§.
- 13 Rawls még két érvet említ. Az egyik, hogy az igazságosság elveinek létre kell hozniuk saját alátámasztásukat azáltal, hogy kialakítják és megerősítik az emberek igazságérzetét. A másik pedig, hogy az elvek elfogadásának erősítenie kell az emberek önérzetét azáltal, hogy kifejezi egymás iránti kölcsönös tiszteletüket. Ld. Rawls (1997), pp. 218–225. Ezek az érvek azonban egyrészt szorosan kapcsolódnak az elkötelezettség terhének követelményéhez (gondoljunk csak a stabilitás kérdésére), másrészt pedig nem egyértelmű, hogy érvként használhatók a szociális minimum elve ellen is (Rawls az átlagos hasznosság és az igazságosság általi preferált elveinek viszonyrendszerében használja őket). Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a két érv nem lehet, megfelelő, kontextus specifikus kifejtés mellett alkalmazható a szociális minimum elve ellen. Rawls azonban ilyen érvelést nem nyújt, ezért itt azt nem is tárgyalhatom. Marad tehát a szövegben tárgyalt két fő érvelés.
- 14 De arról nem mond semmit, hogy a gyakorlatban mindez hogyan történne. De ld. van Parijs (2003), pp. 216–222.
- 15 Létezik egy negyedik elem is. Eszerint a maximin döntési szabály azért követendő az eredeti helyzetben, mert a „felek”, akik a döntésben részt vesznek *képviselőként* vannak jelen. Nem önmagukért állnak csak ki, hanem az emberek egy csoportjáért is, akik ezzel megbízták őket. Ld. Rawls (1997), pp. 163. Emiatt, s tekintve azt a további tényt, hogy az eredeti helyzetbeli döntés a jövő generációkat is érinti, a kockázatkerülés maximinban megtestesülő extrém változata indokolt. Ld. uo. Az általam vizsgált ellenvetések azonban ugyanúgy hatásosak az ezen elemmel kibővített rawlsi érv ellen, mint az anélkülivel szemben.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barry, Brian (1973): *The Liberal Theory of Justice: A Critical Examination of the Principal Doctrines in a 'A Theory of Justice' by John Rawls*. Oxford, The University Press.
- Beitz, Charles (1979): *Political Theory and International Relations*. Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Beauchamp, Tom (1980): Distributive Justice and the Difference Principle. In Blocker, Gene – Smith, Elizabeth H. (eds.): *John Rawls' Theory of Justice: An Introduction*, Athens, Ohio, Ohio University Press, 132–161.
- Cohen, G. A. (1995): Incentives, Inequality and Community. In Stephen Darwall (ed.): *Equal Freedom*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 331–397.
- Cohen, G. A. (1997): Where the Action Is: On the Site of Distributive Justice. In *Philosophy and Public Affairs* 26:1 (1997), 3–30.
- Daniels, Norman (1996): Reflective Equilibrium and Archimedean Points. In Daniels, *Justice and Justification*, New York: Cambridge University Press, 1996, 47–66 .
- Dworkin, Ronald (1981): What is Equality? Part II: Equality of Resources. In *Philosophy and Public Affairs*. 10:4 (1981), 283–345.
- Hart, H. L. (1975): Rawls on Liberty and Its Priority. In Norman Daniels (ed.): *Reading Rawls: Critical Studies on Rawls 'A Theory of Justice'*. Stanford, Cal., Stanford University Press, 230–252.
- Kis, János (1998): Az igazságosság elmélete. In *Világosság*, 39: 8–9. (1998), 3–65.
- Harsányi, John (1976): Can the Maximin Principle Serve as the Basis for Morality? In Harsányi: *Essays on Ethics, Social Behavior, and Scientific Explanation*. Dordrecht–Boston: D. Reidel, 37–63.
- Kekes, John (1999): *A liberalizmus ellen*. Fordította Balázs Zoltán. Budapest, Európa.
- Michelman, Frank (1975): Constitutional Welfare Rights and *A Theory of Justice*. In *Reading Rawls*, 319–347.
- Murphy, Liam D. – Nagel, Thomas (2002): *The Myth of Ownership*. New York, N.Y., Cambridge University Press.
- Nozick, Robert (1974): *Anarchy, State and Utopia*. New York, N.Y., Basic Books.
- Rawls, John (1971): *A Theory of Justice*. New York, Oxford University Press.
- Rawls, John (1993): *Political Liberalism*, New York, N.Y., Columbia University Press.
- Rawls, John (1997): *Az igazságosság elmélete*. Fordította Krokovay Zsolt. Budapest, Osiris.
- Rawls, John (1999a): *The Law of Peoples*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Rawls, John (1999b): Kantian Conception of Equality. In *Collected Papers*, Samuel Freeman (ed.): Cambridge, Mass., Harvard University Press, 254–267.
- Rawls, John (1999c): Kantian Constructivism in Moral Theory. In *Collected Papers*, 303–359.
- Rawls, John (2001): *Justice as Fairness: A Restatement*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Schaller, Walter E. (1998): Rawls, the Difference Principle, and Economic Inequality. In *Pacific Philosophical Quarterly*. 79:4 (1998), 368–91.
- Sen, Amartya K. (1979): Equality of What? In McMurrin (ed.): *Freedom, Equality and the Law*, Salt Lake City, Utah, The University of Utah Press, 139–162.

- Tanyi, Attila (2000): *Piac és igazságosság? A Piaci társadalom erkölcsi követelményei*, Budapest, Napvilág Kiadó.
- Tanyi, Attila (2004): Erkölcsi igazolás és politikai kötelezettség. In *Jogelméleti Szemle* 2004/4. (December).
- Waldron, Jeremy (1993): John Rawls and the Social Minimum. In uő.: *Liberal Rights*, New York, Cambridge University Press, 250–270.
- Weatherford, Roy (1991): Discussion Defining the Least Advantaged. In J. Angelo Corlett (ed.): *Equality and Liberty*, New York, St. Martin's University Press, 37–45.

A XXI. SZÁZAD POLITIKATUDOMÁNYA*

Merkovity Norbert

PhD hallgató

SZTE-ÁJK, politológiai tanszék

ÖSSZEFOGLALÓ

A politikában és a politikatudományban bekövetkezett változások eredetét nem a múlt század végén kell keresni. Véleményem szerint a változások kezdetét Dwight Eisenhower 1952-es, első, tévében sugározott reklámja jelenti. Ez volt az első alkalom, amikor a politikai kommunikáció látványosan összetelálkozott a politikai marketinggel. Ha azt mondjuk, hogy Magyarország az 1900-as évek kezdetén – az analfabéták magas száma ellenére – a „Gutenberg galaxis” korszakában volt, akkor nyugodtan kijelenthetjük, hogy 1952-ben az Egyesült Államok belépett az információs korbba. Ahhoz, hogy megértsük a ma politikáját, újra kell értelmeznünk a politológiai háromszöget. A polity, a politics és a policy háromszöge új hozzáállást igényel a XXI. században. A polity-nek észre kell vennie az olyan új globális szereplőket, mint a pl. a Google. A politics-re felfigyelt a digitális technológiát használók széles köre, megteremtve a maguk civil médiáját. A policy kutatóinak a virtuális térben is otthonosan kell mozogniuk egy-egy téma elemzésekor. Az elmúlt években kevés politikus élt az új média lehetőségeivel. Ez azonban várhatóan változni fog. A politikatudomány kutatóinak jelen kell lenniük, amint a politika szereplői tömegesen elkezdik használni a digitális technikákat, különben megrekednek a XX. század szintjén.

KULCSSZAVAK ■ polity ■ politics ■ policy ■ netizen ■ digitális szakadék

A Politikatudományi Szemle 2005/3-4. számában feltett három kérdésen töprengve arra jutottam, hogyha egyetlen szóval kellene meghatároznom a század politológiáját, akkor ezt kellene írnom: „*információs*”. Válaszaimat kifejtve azonban már látnom kell, hogy egy kicsit összetettebbek a kérdésekre adott válaszok. Ugyanis nemcsak az információ újszerű feldolgozása az, amit egy politológusnak figyelembe kell vennie, amikor napjaink politikájával foglalkozik, hanem – a digitális technikák jellegéből fakadóan – a szavazókat is másképp kell kezelnie.

Helyhiány miatt csak az első két kérdésre adok választ, azonban ezekbe igyekszem belefoglalni a 3. kérdésben felvetett problémakör válaszait is.

* A Politikatudományi Szemle 2005/3-4. számában körkérdést tettünk fel *A politika szerepe a XXI. században* címmel. A 2006/1. számban Kende Péter és Löffler Tibor, a 2006/2-3. számban Szabó Máté válaszát olvashatták. Az alábbi cikk újabb hozzászólás a témához. A szerkesztőség várja az esetleges további reflexiókat.

A XXI. század politikájának változása véleményem szerint nem most kezdődött. Ahogy egy-egy korszak között nehéz határvonalat húzni, úgy itt sem mondhatjuk, hogy az ezredforduló eredendő változást hozott volna a politika, és ezáltal a politikatudomány módszereibe. A politikai kommunikáció és a politikai marketing mint a jelenkori politika fontos összetevői csak a felhasznált eszközökben változnak, jelenlétük nagyobb múltra tekint vissza. Azaz a politizálás formája változott meg az elmúlt ötven évben, ami mára szembetűnően érezteti hatását mind a választókkal, mind a kutatókkal.

Nem céloim meghatározni, hogy honnan ered a változás, de ha korszakhatárt kellene húzni, akkor azt mondanám, hogy Dwight Eisenhower 1952-ben, az amerikai elnökségért folytatott kampányában első ízben használt televíziós politikai üzenete volt ennek a változásnak az előhírnöke. Annak ellenére merem ezt leírni, hogy abban az időben még koránt sem volt olyannyira teljes az USA állampolgárainak lefedettsége a televíziós készülékekkel, mint manapság. Azonban ez a tett mutatja a marketing első látványos beszüremkedését a politikába. Ugyanakkor, ha belegondolunk, hogy az 1900-as évek elején Magyarországon nagyon magas volt az analfabéták száma, ennek ellenére mégis azt mondhatjuk, hogy a „Gutenberg-galaxis” korszakában volt az ország, akkor nyugodt lélekkel mondhatjuk, hogy 1952-ben Amerika belépett az „információs korszakba”. A világ pedig csak követte a következő évtizedekben.

A XXI. század politikája annak a XX. századi hagyománynak a folytatója, ahol a fő hangsúly a mély tartalomról átterül az imázsra, a kinézetre, a megjelenésre. A hitelességet felváltotta a botránypolitizálás. A párbeszédet a kommunikáció. Felmérések szerint míg a híradókban a 60-as években 43 másodperc jutott egy-egy politikus televíziós szereplésére, addig ez a szám a századfordulóra 6 másodpercre redukálódott (Mazzoleni, 2002: 155). A két időpont között a technikai fejlődés (a tévékészülékek elterjedése, a csatornák ugrásszerű növekedése, a 24 órás hírcsatornák elindulása és virágzása a digitális technikák: elsősorban az internet, a mobiltelefonok megjelenése, csak hogy párat említsek) volt az, amely gyökeres változást hozott a társadalmakban és ezzel együtt a politikában is.

A politikatudománynak ebben a folyamatosan változó térben kell megtalálnia a maga új módszereit, amelyek közül egynéhányat már fel is fedezett magának. Tipikusan ilyen az *agenda setting*, amely releváns leírását adja a politikai folyamatoknak. Sorolhatnék még ilyen példákat, azonban ehelyett a hiányosságokra hívnám fel a figyelmet.

A mai kor politikakutatója csak találgatni tud a miértre, amikor például a politikai érdektelenség, a globalizáció, az információs kor nemzetállama témák kerülnek szóba. Igazi viták nélküli eseteírás az, amivel a legtöbbször ezeknél és sok más kérdésnél találkozhatunk. Jellemző, hogy míg a nyomtatott és az elektronikus (hagyományos) médiára szegezi a figyelmét, addig az új médián zajló folyamatok csak ritkán képezik kutatásának tárgyát. Pedig már a 2002-es, de főleg a 2006-os országgyűlési választások megmutatták, hogy a digitális

technikák is képesek egy jól behatárolható réteg véleményformálására, vita-fórumainak megteremtésére. Ha kitekintek külföldre, akkor meg azt látom, hogy az amerikai elnökjelöltségért futott versenyben a jelöltek előszeretettel használják a digitális eszközöket, mint az elsődleges kommunikáció lehetőségét. John Edwards demokrata párti elnökjelölt például a YouTube videómegosztó oldalon jelentette be indulási szándékát. Barack Obama elnökjelölt pedig az interneten találta meg annak a lehetőségét, hogy a jelen pillanatban biztos befutónak tűnő Hilary Clinton ellen szálljon síkra.*

Ahhoz, hogy vizsgálni lehessen ezeket a folyamatokat, véleményem szerint vissza kell nyúlni a politikai háromszög már jól lehatárolt rendszeréhez. A háromszögön belül kell felfedezni a változást, és ott kell keresni, majd vizsgálni a miérteket. Felsőrolás szintjén nézzük melyek lehetnek a XXI. századi kutatás fő irányvonalai:

Úgy gondolom, hogy a polityt kutatóknak már nem csak a jól megfogható politikai intézményeket kell figyelniük. Immáron globális szinten is kialakult annak demokratikus és diktatórikus formája. Egyik ilyen új intézmény lehet a Google keresőoldal, amelynek nincsenek hagyományos értelemben vett irodái világszerte, mégis egy transznacionális vállalat, amely, ha üzleti érdekeiről van szó, gond nélkül kiadja felhasználói adatait Kínának, vagy a szerzői jog tekintetében áll elé a bírósági eljárásoknak. Azzal, hogy piacvezető, olyan oldalakat rejthet el keresőjében, amelyek így nem lévén egyetlen találati listában sem, olyan, mintha nem is léteznének. Vagy a találati eredményeket annak függvényében, hogy ki fizet többet, saját szája-íze szerint teszi sorrendbe. Így akár – ha egy extrém példát nézünk – ha Magyarország újat húzna vele, akkor az is előfordulhat, hogy a Google-be beütve a 'hungary' szót csupa negatív hírekkel találja szembe magát az ember.

A politics kutatói már megállapították, hogy megváltoztak a média határai. Ezen a vonalon kell továbblépni. A hagyományos média határa változatlan maradt vagy csökkent, míg az új médián a nyilvánosság néhol már az athéni demokrácia jeleit mutatja. A kapuőrök ideje lejárában van. Ha Magyarország két vezető hírportálját, az Origót és az Indexet megvizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy az elmúlt bő egy évben ütemesen átalakult az újságírói politikájuk. A civilek jutottak szóhoz ezeken az oldalakon, akiknek megvan a véleményük a politikáról, a politikusokról. Dan Gillmor a *We the Media* című könyvében egy olyan internetről beszél, amelyet nem csak olvasnak, hanem írnak is. Mivel a legtöbb felhasználó hírfogyasztó, írja, ezért véleményműfajok szintjén nagyon sokszínűen írnak (Gillmor, 2004: 23–27). Ez egy fontos észrevétel volt, annak ellenére, hogy mai szemmel triviálisnak tűnhet. Azonban mind a politikatudomány, mind a politika figyelmen kívül hagyja ezt az észrevételt.

* John Edwards-videó megtalálható: <<http://www.youtube.com/watch?v=1etlZaf6zUw>> (letöltés ideje: 2007. március 27.); Barack Obama alternatív kampányvideója megtekinthető: <<http://www.youtube.com/watch?v=6h3G-IMZxjo>> (letöltés ideje: 2007. március 27.).

A civil média várhatóan a következő években még nagyobb teret fog nyerni. Az a kérdés, hogy a politikusok (egynéhány pozitív példától eltekintve) észreveszik-e ezeket a változásokat, és lesz-e köztük olyan, aki netizenre válik. Egy politológusnak mindenféleképp jelen kell lennie ezen a „nulladik típusú találkozáson”, amikor már nem csak pár, hanem sok politikus lép be a „digitália” adta kommunikáció világába.

A policyt kutatóknak a feladata talán egy kicsit nehezebb, mint az előző kettő terület kutatóinak. Az ágazati politikák első sorban globalizálódnak, ez új feladatokat jelent. A társadalom átalakulásához alkalmazkodó politikát szül. Ezen változások nyomán követése jó analitikus képesség meglétét, több adathoz való hozzáférés igényét jelenti, a társadalom és annak összetételének ismerete mellett.

A ma létező demokráciák az átalakulás jegyeit viselik magukon. Ez, szerintem, elsősorban abból adódik, hogy két választási ciklus között hatalmas apátia figyelhető meg a politika irányába, ami a választások évében némi változást mutat, de nem elegendőt, ezzel a politika szereplői folyamatos harcban állásra kényszerülnek a kevés aktív választó kegyeiért. Hammer Ferenc szerint „[e]z a tény ugyanakkor arra ösztönzi a politikát, illetve a politikai kommunikációt, hogy egyre találékonyabban mozgósítsa az emberek mindennapi vonzalmait, kötődéseit és félelmeit, ami viszont a köztársasághoz való absztrakt kötődést teszi egyre értelmetlenebbé” (Hammer, 2005: 29). Azaz Hammer nyomán azt mondhatjuk, hogy a politika törekvése, újabb és újabb módszerekkel megszólítani a választókat. Viszont ennek köszönhetően korábbi értékekről mondanak le a választók. Ez egyben azt is jelenti, hogy új típusú értékek születnek, amelyek nagy számban a médián keresztül jelennek meg. Elértünk abba az időbe, amikor nincs politikai esemény médiaesemény nélkül. Jelen állás szerint elhúzódó harcra számíthatunk, így a politikatudománynak is erre kell berendezkednie.

A politika, mivel elsősorban a hagyományos médián keresztül kereste a kapcsolatot a nyilvánossággal, egy multipont–végpont technikai rendszerben működött, ahol „a végpontok számára nem volt lehetőség a multipont (és egymás) megfigyelésére” (Tóth, 2007). Azonban az infotainment és a politainment típusú műsorok megjelenésével, majd a digitális technikák elterjedésével, végül mindezek konvergenciájával „végleg felszámolódnak a multipont–végpont hálózatok, multipont–multiponttá alakulnak, ahol gyakorlatilag bárki lehet adó, és bárki képes leírásokat közvetíteni bárkiről bárkinek...” (Tóth, 2007). A XXI. század politikusa ha nem ismeri fel ezeket a változásokat, akkor a múlt század politikusa lesz, vagy ahogy Z. Karvalics László nevezi őket egyik cikkében: iksz politikusok (Z. Karvalics, 2006). Azonban kétség nem fér hozzá, a politikatudományi kutatás szemszögéből az ikszeket könnyebb nyomon követni.

A politológusnak az új rendszerben sokkal tágabb rálátással kell mozognia. Az átlagnál jobban kell ismernie a multipontokat, amelyek közül némelyik

igencsak rejtve lehet. Ami a leírásukra vonatkozó kritériumrendszereket illeti két lehetséges utat látok: 1) a kutató vagy egy kijelölt területen „ásatásokat” végez, és részeredményekhez jut; 2) vagy maga is alkalmazkodik a multipont–multipont világhoz és bekapcsolódik a folyamatokba, hogy széles perspektívát nyújtson munkáiban. Jómagam ez utóbbi módszert látom célravezetőnek, mivel a politológus csak úgy tud elsődleges információhoz jutni a jövő (digitális) véleményvezéreitől, ha ott van a közelükben. Ez nyilván folyamatos jelenlétet igényel, azonban az információs korszaknak megvan az az előnye, hogy ez nem jelenthet akadályt.

Ha az új kor válságjelenségeiről beszélünk, akkor azt kell mondanom, hogy más társadalomtudományok (elsősorban a szociológiára és az antropológiára gondolok) már megtalálták ezek vizsgálatának a módszereit. Például az Észak–Dél ellentétnek divatos neve a *digital divide* (digitális szakadék). Tanulmánykötetek százai készültek már ebben a témakörben.* A politikatudománynak a rá vonatkoztatható részeket kellene továbbgondolnia. Azonban egy nagyon fontos dolgot kell(ene) szem előtt tartani. Az Észak–Dél ellentét nem csak globális értelemben értelmezhető. Ugyanez a szakadék megtalálható egy országon, egy városon belül is. New Yorknak, Párizsnak ugyanúgy megvannak azok a negyedei, ahol az életszínvonal jobban hasonlít a negyedik világ színvonalához, mint a fejlett világhoz. Budapesten is hasonló a helyzet: egy Rózsadombon élők születésekor sokkal több esélye van, hogy bekapcsolódjon az információs társadalom folyamataiba, mint egy kőbányai társának. Fontos lenne, hogy mindenki azonos feltételek mellett léphessen be a „hálózatba”, mert ahogy Joe Trippi, Howard Dean, volt amerikai elnökjelölt kampánymenedzsere mondta: „Egyetlen eszköz, egy platform, egy médium van, amely lehetővé teszi, hogy az amerikai nép visszavegye a kormányzást, és ez az internet”. Ha nem az amerikai népben gondolkodunk, hanem a világ népességében, akkor azt kell mondanom, hogy jelenleg valóban ez a helyzet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Gillmor, Dan (2004): *We the Media*. Sebastopol, O'Reilly Media.
- Hammer Ferenc (2005): *Miért utálják a politikát Magyarországon?* Budapest, Demos.
- Mazzoleni, Gianpietro (2002): *Politikai kommunikáció*. Budapest, Osiris.
- Tóth Benedek (2007): *A médiaelméleti oktatás kulcskérdései a Szegei Tudományegyetemen*. In Ivaskó Livia és Mátyus Imre (szerk.): *Audiovizuális Újságíró-oktatás a szegei és az újvidéki egyetemen*. (Megjelenés előtt.)
- Z. Karvalics László (2006): A pálya újraponázása. In *Népszabadság*. 2006. augusztus 13.

* Lásd például: Benjamin M. Compaine (2001): *The Digital Divide*. Massachusetts, MIT Press. Vagy: Lisa J. Servon (2002): *Bridging the Digital Divide*. Oxford, Blackwell. Magyar (rész-)vonatkozásban lásd: Gáspár Mátyás: *Teleházország*. Budapest, Gondolat.

A TÖRTÉNETÍRÁS URALKODÓ ESZMÉI

GÁNGÓ GÁBOR: EÖTVÖS JÓZSEF URALKODÓ ESZMÉI: KONTEXTUS ÉS KRITIKA. BUDAPEST, ARGUMENTUM – BIBÓ ISTVÁN SZELLEMI MŰHELY, 2006.

Szűcs Zoltán Gábor

politológus, PhD hallgató, ELTE ÁJK, Politikatudományi Intézet

A címbeli szójáték szándéka szerint arra utal, hogy Gángó Gábor monográfiája Eötvös *Uralkodó eszméiről* egyszerre lehet kiváló példája annak, hogy mit jelent és milyen tanulságokkal szolgálhat egy politikatudományi, filozófiai klasszikus történettudományos, *eszmétörténeti* jellegű *olvasata*, s egyúttal, hogy milyen állapotban van és mik a fő tájékozódási pontjai egy diszciplína, a *politikai eszmétörténetírás hazai diskurzusának*. Éppen e kettős érdeklődés miatt az alábbiakban előbb a könyv téziseinek elsősorban politológiai szempontokra tekintettel lévő rekonstrukciója lesz olvasható, majd következik egy kis kitérítés Gángó könyvének kontextusára (avagy kontextusaira).

TEXTUS

Gángó Gábor könyve* tulajdonképpen nem is egy, hanem három különálló munka. Mindhárom azonban ugyanarra tesz kísérletet: arra, hogy Eötvös művéről átfogó és kimerítő leírást adjon, csak amíg az egyik („Nisi in regeneratione scientiarum” címen) Eötvös „tudományos tervéről” (43–95.), a másik (Állam és egyén címen) a „politikai filozófiai tervről” (96–218.), a harmadik (Hánykodik, de nem sülyed el? címen) pedig a „politikai tervről” (219–250) ad számot. Olyan témák kerülnek elő, mint a népszuverenitás-elv kritikája, a demokráciához való viszony, Eötvös liberális katolicizmusa és szabadságfelfogása, az egyén, állam és társadalom viszonya, a szerződéselméletek kritikája, a középkor mint modell, a szociális egyenlőség forradalma, az alkotmányosság, a nemzetiségi kérdés, és így tovább.

S míg sorra veszi Eötvös főbb témáit, Gángó könyve egyszerre adja az *Uralkodó eszmék textuális*, a gondolatmenet, az érvrendszer és nyelvhasználat (például a metaforizáció) szempontjaira egyaránt tekintettel lévő értelmezését, sokszor kritizálva a szerző állításait, továbbá feltárja azokat a (francia, német és osztrák) *kontextusokat*, amelyekbe Eötvös a munka írása közbe belehelyezte téziseit, mondván, hogy nélkülük egyszerűen megérthetetlen Eötvös gondolatmenete.

* A recenziót tárgyát képező könyvre az egyszerűség kedvéért kizárólag az oldalszámok alapján hivatkozom.

S közben jelzi e kontextusok feszültségeit is, mert szerinte ezek magyarázhatják meg az *Uralkodó eszmék* belső ellentmondásait és a recepció történéseit.

S végül, képet ad a könyv a kortárs és a későbbi értelmezéstörténetéről (251–298.) is, megmutatva az egykorú befogadás és az utókor szempontjai, azaz egyfelől a jóindulatú, bár kritikus tudomásulvétel és másfelől a politikai tekintélyt valamint nemzeti filozófiatörténeti elődöket kereső kultusz közötti áthidalhatatlan távolságot.

Túlságosan bátor vállalkozásnak is tűnhetne ez a kísérlet (s mi tagadás, alaposan megnehezíti az olvasó dolgát, feszült figyelmet követelve tőle), ha pusztán arról lenne szó, hogy Gángó mindent el akart mondani elemzése tárgyáról. Más indokolja azonban a választott módszert, s ez nem más, mint az a szándék, hogy utánajárjon egy régi kérdésnek: vajon mekkora lehetett Eötvös könyvének elismertsége, nemzetközi tudományos presztízse a maga idejében? Hogy vajon igaza volt-e a nagy Concha Győzőnek, aki az *Uralkodó eszmék*ben egy Magyarországon méltatlanul alábecsült, de bezzeg idegenben ünnepelt klasszikust látott?

Gángó bevallottan abból a tapasztalatból indult ki, hogy ennek az állítólagos egykorú sikernek nincs nyoma. Bár – Deák Ágnes kutatásaiból tudhatóan – szép számmal találni recenziókat, vagy legalább utalásokat Eötvös könyvére a korban, annak ellenére sem beszélhetünk számottevő külföldi hatásról, hogy Eötvös maga láthatóan mindent elkövetett, hogy művét a világban népszerűsítse. Ez a tapasztalat persze rögtön átformálja a kiinduló kérdést: többé már nem arra kell választ találni, volt-e sikere Eötvös könyvének, hanem, hogy miért nem? Megmagyarázható-e vajon magából a könyvből, s a korabeli tudományos, politikai kontextushoz való viszonyából a kiváltott hatás, teszi fel a kérdést Gángó Gábor, s hogy válaszolni tudjon rá, egyszerre igyekszik magát a művet olvasni és az azt körülvevő kontextusokat.

Igen ám, de van itt még egy probléma – amit ugyan Gángó nem egészen ebben a formában fogalmaz meg, de újra és újra visszatér hozzá –, hogy ugyanis a magyar Eötvös-értelmezések, amelyekben tehát a nemzetközi hatás központi szerepet játszik, erősen magyar szempontok szerint olvasták a művet. Például alig vettek tudomást annak tudományelméleti ambícióiról, s így azzal sem szembe-sülhettek, hogy az Eötvös által a baconi indukcionizmusra alapozott politikatudományos projektum egyfelől milyen mértékben következtelen, s hogy másfelől milyen mértékben vált áldozatává egy az értelmezésben bekövetkező, Eötvös szempontjából kontingensnek tekinthető eseménynek, a Bacon-recepció negatív fordulatának éppen az 1850-es évek elején (50–51.). De nem látták be a német szövegváltozat elsőbbségét sem, holott annak Gángó szerint kulcsfontossága van mind a textuális, mind a kontextuális olvasat szempontjából, mivel csak a német szövegnek van a korabeli tudományosságban értelmezhető fogalomhasználata (16.). Továbbá, alig-alig foglalkoztak a második kötettel (10.), a szerzői szándék rekonstrukciójakor pedig túlságosan is a magyar történelem narratív sémáira

hagyatkoztak, azaz a Világos utáni kiábrándulás toposzát választották az értelmezés vezérfonalául (20; 26–29), s nem vették tekintetbe Eötvös német, francia, osztrák kötődéseit, s így figyelmen kívül hagyták azt a lehetőséget, hogy Eötvös helyzetértékelésének kiindulópontja – legalábbis ami az első kötet megírásának idejét illeti – a még fennálló európai alkotmányos rendszerek jövője iránti aggodalom és nem a szabadságharc bukása utáni dezillúzió (29–37).

Gángó tehát igyekszik komolyan venni kiinduló kérdését, s ha már a tét a nemzetközi hatás, figyelembe venni azt az Eötvöst eredetileg is mozgató szándékot, hogy a művet – sikerületlen – párbeszédkíséretnek tekintse a már sokszor emlegetett francia, német és osztrák kontextusokkal. De honnan a sikertelenség? Miért nem volt képes Eötvös érdemben hozzászólni kora politikatudományi vitáihoz? – kérdezi Gángó újra és újra, s könyve alapján úgy tűnik, erre alapvetően kétféle választ talál.

Egyfelől Eötvös egészen egyszerűen rossz könyvet írt: fogalomhasználata zavaros, érvei sokszor légbőlkapottak, ellentmondásosak, igénybejelentései naivan nagyok, az elért eredményei sokkal visszafogottabbak, a könyv szerkesztése hevenyészett. A Gángó-könyvnek majdnem minden oldalára jut egy szigorú megjegyzés Eötvös gyengeségeiről, s az összkép, amit az *Uralkodó eszmékről* ad, talán még annál is szigorúbb, mint amit a szerző maga szánt neki.¹ A textuális elemzés ugyanis valósággal felboncolja a szöveget, a keletkezés körülményeit firtató filológiai megjegyzések pedig az egyes, egymás mellett lévő elemekhez sokszor a lehető legtávolabbi, legeltérőbb szándékokat rendelik hozzá. Egy ilyen analízis nyomán aligha maradhatna egyetlen szöveg kapcsán is az az illúziónk, hogy egységes műről van szó, de mivel Eötvös esetében ehhez a történeti elemzéshez mindig egy értékszempont, az *Uralkodó eszmék* hibáinak keresése járul, az összbenyomás sokszor egyenesen lesújtó, s ez olyasmi, ami aligha állhatott Gángó Gábor szándékában. Egy ilyen vizsgán egy Tocqueville, egy Mill, egy Guizot pontosan ugyanígy (azaz legalábbis: ha nem is ugyanígy, de pontosan ugyanekkor a biztonsággal) megbukna, hiszen a szövegalkotás mechanizmussai mindig komplexek, egyetlen textushoz sem rendelhető kizárólag egyetlen jelentés, és akkor még nem beszéltünk az értékszempontról: mert valójában egyetlen hosszabb gondolatmenet sem mentes a gyengeségektől.

Másfelől, Eötvös műve – a számára reflektálatlan maradt – hegelianus „konkrétizmusa”(10.) folytán a lehető legszorosabban kötődött az aktuális politikai problémákhoz, és az egyszerre szem előtt tartott francia, német és osztrák kontextusok egészen egyszerűen más és más problémákat vetettek fel (szociális forradalom, alkotmányosság és nemzetiség). Ráadásul a jelenségek értelmezéséhez rendelkezésre álló fogalmak között is jelentős eltérések voltak a különféle kontextusokban, s ez – immáron nem is annyira a szöveg megalkotásának, mint inkább a befogadónak a szempontjából – a használt fogalmak jelentéseinek állandó „csúszkálását”, a szerzői gondolatmenet sajátos lefordíthatatlanságát eredményezhette. Egy francia jelentésben használt német fogalom, nos, ez

olyasmi, amit sem egy francia, sem egy német olvasó nem találhatott igazán kielégítőnek (lásd pl. 89.). Igaz, ez ismét olyan érvelésmód Gángó könyvében, ahol nagyon oda kell figyelni az arányokra, hiszen a történeti kontextusok rekonstrukciója és az értékelés egybecsúsítása félreviheti az értelmezőt, aki már előfeltételezte Eötvös művének tudományos kudarcát. Hiszen, hasonló vádakkal a könyvben is sokat emlegetett Montesquieu Anglia-elemzését is lehetne illetni; Montesquieu ugyanis a maga, csupán a francia kontextusban értelmes *thèse nobilaire*-en alapuló szempontjai nyomán tendenciózusan félreolvasta az angol parlamenáris rendszer főbb vonásait, mégis, ebből a tényből nehéz volna levezetni Montesquieu – Eötvösétől gyökeresen különböző – hatástörténetét. Szerencsére Gángó könyvében az arányok nem borulnak fel, az értékelés csupán szempontokat ad az értelmezésnek, de nem torzítja el azt.

Így áll elénk Gángó Eötvös-képe, amelynek legrokonszenvesebb vonása, hogy leküzdve a manapság sokat emlegetett „metodológiai nacionalizmus” szűk korlátait, úgy képes Eötvöst európai látóköri, a korabeli tudományos, elméleti kérdések iránt érzékeny gondolkodóként bemutatni, hogy közben nem kényszerül ennek érdekében túlértékelni gondolkodói teljesítményét.

KONTEXTUS

A 90-es évek óta a magyarországi politikai eszmetörténet igazi virágkorát éli, s úgy tűnik, egyre inkább.² Gángó Gábor monográfiájának, úgy tűnik, talán legfontosabb kontextusa ez a nagy konjunktúra, amelynek meghatározó alakjai és intézményei közül számosan megjelennek a könyv *Előszavában*, mint Ludassy Mária, Kelemen János, Bence György, Nyíri Kristóf, az az ELTE BTK, az MTA Filozófiai Kutatóintézete, vagy Dénes Iván Zoltán és a Bibó István Szellemi Műhely.

Beszélhetünk egyfajta „új eszmetörténetről” is (már ha feltesszük, hogy e kifejezésnek több létjogosultsága van, mint ha a 80-as évektől megjelenő „új közgazdaságtant”, „új politológiát” mondanánk és így tovább), legalábbis abban az értelemben, hogy a filozófiatörténeti, a történettudományos és az irodalomtörténeti diskurzusok találkozásának eredményeként meglepő egyöntetűség fedezhető fel már egy ideje az újabb és újabb eszmetörténeti publikációk problémafelvetéseiben, megközelítésmódjában, nyelvezetében.³ S ennek az egyöntetűségnek jó indikátora az angol nyelvű szakirodalom, különösen az úgynevezett cambridge-i eszmetörténet tartós népszerűsége (messze túl az itt tárgyalt szerzők körén), ami aligha választható el teljesen ennek az „új eszmetörténetnek” a színrelépéséről, egy másik pedig a nacionalizmuskutatás tárgyának és tétjeinek radikális újrafogalmazása.⁴ De a legfőbb jel a műhelyek létezése, s a publikációk számának töretlen emelkedése.

Jelentős különbségek adódhatnak persze az egyes szerzők között, a Szekfű-,

Bibó-, és konzervativizmusmonográfiát is író Dénes Iván Zoltán szívesebben nevezi meg intellektuális viszonyítási pontjaiként *Hannah Arendtet*, *Bibó Istvánt* és *Isaiah Berlint*, a kora újkori nyilvánosságfogalomról író irodalomtörténész Bene Sándor erősebben támaszkodik témájának *olasz* szakirodalmára, a filozófus Bence György programadó tanulmánya inkább hivatkozott a német *Begriffsgeschichte* hagyományára, és így tovább.⁵ Az sem mindegy, hogy valaki egy irodalom- vagy éppen egy filozófiatörténeti diskurzusba helyezkedik bele, hogy van-e esetleg olyan hagyomány, amelyre építhet, hogy milyen hazai elméleti vagy problémahagyománnyal kell megküzdenie, vagy hogy mennyire kritikai jellegű a megközelítésmódja. S ezekből adódhatnak eltérések a kérdések tárgyalásának hangsúlyaiban, de mégis, annyi közös mindegyik szerzőben, hogy a politikai valóságot mint nyelvi kifejezett gondolati konstrukciót értelmezik, amelynek vizsgálatában óriási, bár nem kizárólagos szerepet kell juttatni a *nyelvi dimenzió*nak.

Nagyon jó példa erre a már említett Bene Sándor *Theatrum politicum* című könyve,⁶ amely azzal foglalkozott, hogy a kialakulóban lévő kora-újkori magyar politikai nyilvánosság milyen toposzok (s a velük járó elméleti és gyakorlati feltevések) felhasználásával, milyen hagyományokba belehelyezkedve konstruálódott meg. Vagy Kontler László a brit konzervativizmus történetét tárgyaló munkája, *Az állam rejtelvei*.⁷ Az újabbak közül pedig Tóth-Matolcsi László monográfiája, após és vő, *Ravasz László és Bibó István* intellektuális portréja, amely (református) teológia, történetfilozófia és politikai gondolkodás kontextusaiban vizsgálja kettejük gondolkodását.⁸ De említhetnénk Trencsényi Balázs kutatásait a kora újkori magyar politikai eszmetörténetben, amelyben a nemzet fogalmának három különféle tradícióját, az *államrezn*, a *republikanizmus* és a *választott nép* (Elect Nation, angol terminológiával) politikai nyelveit és ezeknek a különféle tradícióknak a politikai gondolkodásra gyakorolt hatását vizsgálja.⁹ Emellett mindenképpen figyelmet érdemel a 20. század első felében népszerű nemzetkarakterológiai gondolkodás szisztematikus elemzése, a Bibó István Szellemi Műhely szerzői által.¹⁰

Gángó könyve világosan beilleszthető ebbe a kontextusba; a nemrég elhunyt Bence György egykori tanítványa Eötvös-monográfiájában éppen azokkal az elméleti és történeti problémákkal foglalkozik, amelyekről itt szó van. Kísérlete, hogy Eötvöst ne a nemzeti történetírás nézőpontjából, annak korlátai között, hanem európai kontextusokban értelmezze, egyszerre igyekszik megoldani Eötvös esetében a politikai gondolkodás megértéséhez szükséges szövegkörnyezet és a nemzeti perspektíva problémáját, mégpedig – láthattuk – erősen kritikusan, a metodológiai nacionalizmusra épített Eötvös-kép szisztematikus lebontásán keresztül. Emellett, különösen a könyv elején, nagy figyelmet fordít Eötvös nyelvének, metaforahasználatának áttekintésére is, ami azt mutatja, hogy Gángó szerint a gondolkodási folyamatban a nyelvi megformálás kérdésétől, a retorikai dimenziótól egyszerűen nem lehet eltekinteni.

De, ahogy azt az *Előszó*ban felsorolt nevekből már láthattuk, Gángó nem csupán hasonlóan gondolkodik, mint az „új eszmetörténet” többi képviselői, hanem aktív részese is ennek a diskurzusnak, aki nem csak tanulmányt írt az eszmetörténet helyzetéről,¹¹ de jelentetett meg írást a liberalizmus fogalomtörténetének tárgyában is.¹² És ezek alapján az is látszik, hogy Gángó szerteágazó érdeklődése és az elkerülhetetlen eklekticizmus ellenére megőrzött valamit mestere, Bence György érdeklődéséből a fogalomtörténet vagy történeti szemantika német irányzatai iránt.

Az eddigiekben röviden áttekintett „új eszmetörténet” mellett egy további kontextus lehetne Gángó könyvének értelmezéséhez a tudományfilozófiai diskurzus. Ahogy arról volt már szó, Gángó Gábor különös figyelmet szentel monográfiájában annak az eddigi szakirodalomban többnyire alulreprezentálódott ténynek, hogy Eötvös József a saját munkáját a politikatudomány új alapokra helyezésének szánta, amelynek elméleti fundamentumául a baconi indukcionizmust szánta, s hogy ugyanakkor a könyv fokról fokra eltér ettől a tudományos tervtől és természettudományos szigorúságú előrejelzés lehetőségéről lemondva csupán egy lazább kritériumot, a – modern kifejezéssel élve – „cover law” modellt alkalmazza. Ezt úgy is felfoghatjuk, Gángó itt is, amikor időről időre Lakatos Imre, Karl Popper és mások állításaira hivatkozik, Bence György hű tanítványának bizonyul, hiszen Bence tudományfilozófusként írta kandidátusi értekezését.¹³

Hogy ez a tudományfilozófiai tárgyalásmód árt-e avagy használ az Eötvös-monográfiának, viszont már egy másik kérdés, amire itt legfeljebb azért érdemes kitérni, mert már eddigiekben is volt szó róla, hogy Gángó a hagyományos Eötvös-kép lebontásakor sokszor a gondolkodó Eötvös szigorú kritikusanak tűnik, s a tudományfilozófiai szempont bevonása – amellet, hogy mint témafelvetés jól illeszkedik a kontextualista tárgyalásmódba – sajátos érvelésmódjánál fogva csak erősíti ezt a benyomást olvasójában.

Van azonban még egy kontextus, s ez a recenzió politikatudományi preferenciái folytán fontosabbnak is tűnik, mint a tudományfilozófiai: a hazai politikatudomány viszonya a kontextualista történetíráshoz. Mennyire lehet párbeszédképes egy kontextualista történeti elemzés az *Uralkodó eszmékről* a hazai politikatudomány diskurzusával?

Ha a válaszhoz *először* is egy pillantást vetünk a politológiaoktatás standard egyetemes eszmetörténeti tankönyveire (elsősorban Bayer József vagy Paczolay Péter és Szabó Máté kiváló könyveire gondolhatunk), általában azt tapasztalhatjuk, hogy a kontextualizmus nem tekinthető a politológia uralkodó eszméjének, az adott kor szövegösszefüggései, a konkrét szövegnek és a problémahagyományoknak a párbeszéde inkább csak részei a tárgyalt problémáknak, s nem jelentik az érdeklődés fókuszpontját.

Hasonló tapasztalatot adhat, ha *ezután* a magyar politikai gondolkodás történetének nagyszabású, bár egyelőre még befejezetlen, összefoglalását, Schlett

István monográfiáját vesszük a kezünkbe: a „politikai gondolkodástörténet” számára a nyelvi dimenzió, a „szavak zsarnoksága” csupán egyik alárendelt probléma a politikai cselekvés szerkezeti elemeként felfogott politikai gondolkodás vizsgálatában. Mi több, ahogy arról G. Fodor Gábor könyvében olvashatunk, az eszmetörténet és a gondolkodástörténet egymással szembeállítható megközelítésmódok.¹⁴

Végül, ha a diszkurzív politikatudomány, a politika nyelvi, diszkurzív, retorikai, szemantikai stb. összetevői iránt per definitionem leginkább fogékony aldiszciplína szövegei között keresgélünk, ráakadhatunk Koselleck és a cambridge-i eszmetörténet recepciójára is,¹⁵ amelyben elfogadás és elhatárolás mozzanatai egyaránt megtalálhatóak, Szabó Márton egy helyen például kifejezetten kritizálja a komparatív fogalomtörténet-írás lehetőségét.¹⁶

„Minden nípnek az ű nyelvín”, idézhetjük Sylvester János híres, magyar nyelven szinte elsőnek számító disztichonos versét, ha Gángó könyvét a magyar politikatudomány kontextusában próbáljuk értelmezni. Úgy tűnik, a kontextualizmus a politikatudománynak nem az „ű nyelve”, nem véletlen tehát, hogy ma a politikatudományos Eötvös-kép közelebb áll ahhoz (itt megemlítendő azért, hogy Schlett István Eötvös-monográfiája mindmáig alapmű), amit Gángó Gábor munkájában kritizált.

Ezért ha azt akarjuk, hogy a történetírás *Uralkodó eszméi* a politikatudományos diskurzusban is megjelenjenek, nem lesz megspórolható még a *fordítás* munkája. De hogy a főként francia, a német és az osztrák politika iránt érdeklődő, egyfajta tudományos politikára törekvő, s nem feltétlenül a nemzeti narratíva logikája szerint viselkedő Eötvös József érdemben mondjon számunkra is valamit, jó néhány kérdést tisztázni kell majd saját előfeltevéseinkkel, tehát a „mi nyelvünkkel” kapcsolatban.

JEGYZETEK

- 1 Két – véletlenszerűen kiválasztott, de – jellemző példa: „Ennek alátámasztására felkínál egy tarthatatlan érvet” (59.) és „A gondolatmenet nem egészen helytálló” (114.)
- 2 A gazdagságra kitűnő rápillantást enged a Ludassy-Festschrift szerzőgárdája. Lásd Dénes Iván Zoltán szerk. (2004): *A szabadság értelme - az értelem szabadsága. Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum.
- 3 Vö. Trencsényi Balázs (2002): *„Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-kontextualista eszmetörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjáról”*. In: András Szekeres (szerk.): *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*. Budapest, L'Harmattan, 117–159.; Trencsényi Balázs (2002): *„Megtalálni az angyalok hangját és a részletekben lakozó ördögöket”*. 2000. 1. sz., 8–15. pp.; Bene Sándor (2001): *„A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – a kora újkori modell”*. Irodalomtörténeti Közlemények. 285–315. pp.

- 4 Vö. Percz László (2006): „Nemzet és filozófia: Kérdések a magyar »nemzeti filozófiáról«”. Debreceni Disputa. 7–8. sz., 113–117. pp.; Percz László (2006): „Nemzet, filozófia, »nemzeti filozófia«: Adalékok a magyar filozófiatörténet »nemzeti filozófiai« toposzához”. Pro Philosophia Füzetek. 46. sz., 129–141. pp.; Mester Béla (2004): „Mill magyarországi recepciója és a 19. század magyar politikai gondolkodása”. In: Mester Béla és Percz László (szerk.): Közelítések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás. Budapest, Áron, 351–391. pp.; Mester Béla (2004): „Szontagh Gusztáv és a magyar filozófia fogalmai”. In: Mester Béla és Percz László (szerk.): Közelítések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás. Budapest: Áron Kiadó, 19–39. pp.; Dénes Iván Zoltán (2001): *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19-20. században*. Budapest, Új Mandátum; Dénes Iván Zoltán (2004): *A bünbaktól a realista lényeglátóig: A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849-2002*. Budapest, Argumentum.
- 5 Bence György (1993): „Márkus és a kulcsszavak”. In: Erdélyi et al. (szerk.): Lehetéssé-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai. Budapest, Atlantisz. pp. 81–98.
- 6 Bene Sándor (1999): *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény, irodalom a kora újkorban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- 7 Kontler László (1997): *Az állam rejtelmei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelve*. Budapest, Atlantisz.
- 8 Tóth-Matolcsi László (2005): *Műhely a lehetetlenséghez. Ravasz László és Bibó István kapcsolata*. Eszmetörténeti Könyvtár 4. Budapest, Argumentum.
- 9 Vö. Trencsényi Balázs (1998): „*The Political Languages of Hungarian Nationhood in the Early Modern Period*”. In: Marius Turda (ed.): *The Garden and the Workshop: Disseminating Cultural History in East-Central Europe*. In Memoriam Péter Hanák. Budapest: Central European University and Europa Institut. 25–48. pp.
- 10 Vö. Trencsényi Balázs (2001): „*Bibó István és az »alkat-diskurzus«*”. In: Dénes Zoltán Iván (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét*. Budapest, Új Mandátum. 175–207. pp.; Tóth-Matolcsi László (2005): *Műhely a lehetetlenséghez. Ravasz László és Bibó István kapcsolata*. Eszmetörténeti Könyvtár 4. Budapest, Argumentum, 133–166. pp.
- 11 Gángó Gábor (2002): „*Filozófia, eszmetörténet, társadalomtudományok. Reflexiók egy fiatal diszciplína helyéről és jövőjéről*”. Világosság 43. évf. 4-5-6-7. sz. 179–186. pp.
- 12 Gángó Gábor (1999). „*Egy »rettentő váz nevezet« jelentéstörténetéhez: Kik neveztek szabadelműnek, szabadelvűnek és liberálisnak a reformkori Magyarországon?*”. Holmi 11. évf. 3. sz., 327–342. pp.
- 13 Bence György (1990): *Kritikai előtanulmányok egy marxista tudományfilozófiához*. Budapest, MTA Filozófiai Intézet.
- 14 G. Fodor Gábor (2004): *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat!* Budapest, L'Harmattan.
- 15 Vö. Szabó Márton (1998): *Politika tudáselméletek*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.; Szabó Márton (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest, L'Harmattan.
- 16 Szabó Márton (2002): „*Az összehasonlító politikai fogalomtörténet-írás lehetőségei*”. In Szekeres András (szerk.): *A történeisz szerszámosládája: A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*. Budapest, L'Harmattan, 159–172. pp.

LÁTLELET A MAGYAR DEMOKRÁCIÁRÓL

FRICZ TAMÁS: AZ ÁROK KÉT OLDALÁN. A MAGYAR DEMOKRÁCIA
TERMÉSZETRAJZA. BUDAPEST, XXI. SZÁZAD INTÉZET, 2006.

Kovács Zsuzsanna

politológus, Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata

Fricz Tamás *Az árok két oldalán. A magyar demokrácia természetrajza* című legújabb művében a magyar demokrácia arcukat próbálja élethűen megfesteni. Már a cím is egyfajta értékítéletként fogható fel, amely mintegy sejteti a kettészakadt politikai elitet és a mögéjük felsorakozott szavazótáborokat. A két part között tátongó mély szakadék többféle forrásból táplálkozik, amelyek között az értékek, az eszmék mellett megtalálhatjuk az előző rendszerhez való viszonyulást is. A szerző a magyar demokrácia feltérképezése során arra a kérdésre is megpróbál választ adni, hogy a politikai elitnek és a magyar állampolgároknak mennyire sikerült azonosulniuk a kialakult rendszerrel.

A mű nemcsak a rendszerváltás idején született politikai berendezkedést vizsgálja, hanem egy minden igényt kielégítő demokráciatipológia létrehozásával is kísérletezik. A magyar viszonyokra szabott tipológia kidolgozását a nyugat-európaiktól eltérő demokratizálódási folyamat, valamint az újonnan létrejött demokrácia sajátosságai tették szükségessé. A sajátos vonásokkal jellemezhető demokrácia kialakulásának okát minden bizonnyal a nyugatitól már évszázadokkal ezelőtt elváló történelmi útban kereshetjük.

A szerző az áhított végcél érdekében szinte a mai napig lakonikusan áttekinti a harmadik köztársaság politikatörténetét. A magyar rendszerváltás mikéntjét a többi kelet- és közép-európai ország hasonló folyamatával veti össze. Az új magyar rendszer létrehozása egyedi eset az átmenetek sorában, mivel Magyarországon békés elit-forradalomról beszélhetünk. A szerző Láncki András véleményét osztva egyetlen pozitívumaként a békés jelleget említi meg. A lengyel, a csehszlovák, a keletnémet átmenetekhez képest más előfeltételek révén bontakozott ki és ment végbe a magyar láthatatlan forradalom. Míg a lengyel és a csehszlovák rendszerváltásban megfigyelhető a civil társadalom aktív szerepvállalása, addig Magyarországon ennek még a nyomát sem találhatjuk meg. A passzivitás okaként az '56 után érvényesülő tendencia jelölhető meg, amely a civil és polgári kezdeményezéseket még csirájukban elfojtotta. Egyértelműen a tárgyalóasztalnál született az új rendszer, az emberek utcai tüntetéseken sem próbálták meg alakítani az eseményeket. Ennek természetes következményeként az új rendszerrel való azonosulás is elmaradt, amiből a rendszerrel szembeni nagymértékű bizalomhiány táplálkozik. Erre egyedüli

gyógyírként csak egy második pótlólagos átmenet szolgálhat, amelyhez az összes mérvadó politikai erő összefogása szükségeltetik. Az új rendszerrel történő identifikáció feltételeként a mű a részvételt, az érzelmi azonosulást (amely a szimbolikus aktusok átélésével alakulhat ki), valamint a régi rendszer felelőseinek elszámoltatását jelöli meg.

A demokrácia meghonosításának éveket átölelő folyamatáról árnyalt képet kapunk, amely kidomborítja máig orvosolatlan hiányosságait is. A magyar átalakulás az elitek közötti alkufolyamat eredménye, amely a társadalom teljes kizárásával ment végbe. A demokratikus alapok letétele a társadalom részvétele nélkül egy erőltetett másfél éves folyamat eredményeként valósult meg. Mivel a társadalom nem lehetett a rendszerváltás aktív részese, így nem is tudta átélni a láthatatlan forradalmat, azonosulni sem tudott vele. Ennek utóhatásaként a mai napig sem tudja azt magáénak érezni. A vér nélküli forradalom égbekiáltó mulasztásaihoz tartozik még, hogy az előző rendszer kiszolgálóinak, felelőseinek elszámoltatása is elmaradt, és ennek hiányában a teljes elitcsere sem valósult meg. Az elmaradt büntetés negatív hatást fejt ki a társadalom erkölcsi állapotára, hisz azt sugallja, hogy nem érdemes tisztességesnek lenni. A láthatatlan forradalom minden kétséget kizáróan rányomta bélyegét a magyar demokráciára.

A láttelelet elkészítésekor a politológus figyelme a demokráciát megelőző Kádár-korszakra is kiterjed. A Kádár névvel fémjelzett rendszer az 1956-os forradalom, egy totalitárius kommunista diktatúrával szembeni lázadás vérbe fojtásával vette kezdetét, és ez sajátos lélektani helyzetet eredményezett. Az országban ezután ún. kettős félelem lett úrrá, amely egyrészt a hatalom birtoklóiban tudatosította, hogy többé nem tehetik a társadalmat a szövetségesükké, másrészt a társadalomnak is tudomásul kellett vennie, hogy politikai mozgásterrel nem rendelkezik. Egyetlen járható útként a magánszférába való visszavonulás kínálkozott, amely a szebb jövő eljövételének reményében a túlélésre való berendezkedést jelentette. A rendszer torzulásaként Fricz egyfajta „politikátlanítási folyamatról” beszél, amely a hatalom részéről a társadalom felé irányult, és az állammal szemben kialakult ellentmondásos viszonyt eredményezte. A társadalom „fogyasztópolgárokból” állt és áll, akik mindössze gazdaságilag és szociálisan kötődnek az államhoz, és a politikai viszonyulást elhanyagolhatónak vélik. Az ideologikus politizálást már csirájában elfojtó hatalomgyakorlás kizárólag pragmatikus gyökerekből táplálkozott. A Kádár-rendszer vélt demokrácia-előkészítő szerepét megcáfolja a szerző, sőt meglátása szerint „fennmaradt hagyományai, magatartásformái, beidegződései, lelki alkata és lelki diszharmóniái összességében igen kedvezőtlenül hatnak az új magyar demokráciára”.* A látszatengedmények nem a demokrácia eljövételének kez-

* Fricz Tamás (2006): *Az árok két oldalán. A magyar demokrácia természetrajza*. XXI. Század Intézet, 36. p.

detét jelentették, hanem a hatalom előremenekülését szolgálták. A gyámkodó állam észrevétlenül el tudta hitetni az emberekkel, hogy állampolgári öntudatra nincs szükségük, hisz csak az egyéni boldogulás az, ami igazán számít. A politikátlanodás, a fogyasztópolgári lét, és a korrupció hallgatólagos elfogadása, valamint az ebből fakadó előítélet továbbélése nyomán a demokráciával kapcsolatos elvárások mind a mai napig inkább öltenek a jóléttel kapcsolatos, magánemberi jelleget, mint politikait. Ebből következik, Körösi András a szerző által idézett megállapítása, miszerint a demokráciával kapcsolatos elégedetlenség nem politikai, hanem gazdasági kiábrándulásból fakad. Fricz a politikához való viszonyulás alapján három magatartásmódot különböztet meg, amelyek közül a kritikus, viszont cselekedni nem kívánó típus a legveszélyesebb a demokrácia egészséges működése szempontjából. A másik kettő: a passzív, demokráciát elfogadó, valamint a kritikus, cselekvésre kész beállítottságok egyaránt hozzájárulnak az állam demokratikus keretek között történő működéséhez.

Fricz a rendszerváltást a megszokottól eltérően tágabb időintervallumba helyezi, ami a 1987-88 és a 1992-93 közötti éveket foglalja magába. Ezzel kapcsolatban három kérdést vet föl, amelyek a politikai-kulturális és gazdasági változásokat, valamint az elitváltást érintik. A régióban megfigyelhető ellenzéki stratégiákat aszerint különbözteti meg, hogy a nemzeti egységre vagy a rivalizálásra helyezték-e a hangsúlyt. Míg a többi országban a demokratikus célokért folytatott közös küzdelem volt az elsődleges szempont, addig a magyar ellenzéki csoportok erőteljes megosztottságuk révén a hatalomért folytatott harcot helyezték előtérbe, ami az ellenzéki erők túl korai szétválásához vezetett. Mindemellett a szimbolikus mozzanatok elmaradása – az új alkotmány, a rendszerváltás karizmatikus személyiségének elnökké választása, az első szabad választás ünnepélyessé tétele – is akadályozta az ún. mi-tudat kialakulását, és ezáltal az emberek *zoon politiconn*á válását is. A gazdasági változásokkal kapcsolatban az ellenzék bizonyos mértékű gondatlanságát véli felfedezni, amiért az a politikai tárgyalásokon az engedményekre koncentrálnak nem foglalkozott súlyának megfelelően a gazdasággal. Az elitváltás kérdésénél megállapítja, hogy nemcsak az erkölcsi szempontból indokolt felelősségrevonás várat még magára mind a mai napig, hanem az előző rendszer elitjének közéletből történő kiszorítása sem történt meg. E körülmény folytán Fricz Magyarországot az elhíresült „következmények nélküli” jelzős szerkezetével illeti.

Az elemzés külön kitér a posztkommunizmus jelenségére, és ennek a demokrácia működésére gyakorolt hatásait is megpróbálja számba venni. A diktatúrából a demokráciába történő átmenet vizsgálatakor a szerző szerint elengedhetetlen a belső megközelítés, amely a demokratikus magatartásmód normává válására is figyelmet fordít. A múlt velünk éléseként a kiegyensúlyozatlan sajtó- és médiaviszonyok mellett, a kádári reflexek továbbéléséről is szó esik, valamint a társadalom és a rendszer morális alapjának hiányát is

felfedezni véli. „Aki elfelejti a múltat, arra ítéltetik, hogy újra átélje azt.”* Ezzel a baljóslatú Santoyana-idézzel hívja fel a figyelmet az elmaradt, erkölcsi számonkérés jelentőségére. Az alattvalói attitűd fennmaradása veszélyezteti az *citoyen*-tudat kialakulását, mindemellett az erkölcsi normák értékvesztéséből, valamint a felelősségvállalás relativizálódásából fakadó jogkövető magatartás hiánya a polgári demokratikus rendszer alapjait ássa alá.

A magyar politikai berendezkedést kancellári típusú parlamentáris rendszerként értelmezi, amely a köztársasági elnököt semlegessé, a kormányfőt nehezen leválthatóvá, a parlamentet szinte feloszlathatatlaná teszi. Számba veszi az alkotmányból fakadó ellentmondásokat, valamint ezek politikai életre gyakorolt hatásait is vizsgálja. Az egyik legalapvetőbb probléma az új alkotmány hiánya, amelynek az új korszak szimbólumává kellett volna válnia. E mulasztásért a rendszerváltó, ellenzéki erők felelősségét állapítja meg, és okaiként a szükséges, társadalmi támogatottság hiányát, valamint az akkori, restaurációtól való félelmet jelöli meg. A magyar demokratikus működés sajátossága a bebetonozott négyéves ciklusok jelensége, amely mindinkább erősíti a radikális megosztottságot, és kizár bármiféle hajlandóságot a kompromisszumkötésre. Ez az állapot Fricz találó megfogalmazásával a „konszenzusképtelenség beismerésének konszenzusa”. A merev négyéves ciklusok rendszere lehetetlenné teszi az előrehozott választás alkalmazását, holott ez egyrészt a szükséges politikai tisztulás egyik garanciája lehetne, másrészt ha radikálisan megváltozik a közvélemény hangulata, akkor alkotmányos lehetőséget kell biztosítani az új legitimitáció megteremtésére. Fricz az ellentmondások feloldására egy új, koherens alkotmány megalkotását javasolja, és ezen kívül a politikai elit lelki áthangolását is szorgalmazza.

Az elitpártosodás következményeként a magyar pártrendszer tagolódása nem a társadalmi tagoltságot tükrözi. A politológus a magyar pártrendszer koncentrálódását véli felfedezni, amely egyértelműen a két-főpárt-rendszer kialakulásának irányába vezet. A kialakuló két-főpárt-rendszer egyik pólusát a jobbközép, míg a másikat a balközép jelentené. A pártrendszer jellemzésekor a politikai elitsoportok közti erős ideológiai ellentétekről beszél, amelyek egyértelműen kulturális, szemléleti és értékbeli különbségekből táplálkoznak. A politikai elitet rendszerértékű törésvonalak szakítják két részre, amelyek közül a népi–urbánus ellentét továbbélésének tekintett nemzeti–globalista, valamint az előző rendszerhez való viszonyulást tükröző antikommunista–kommunista választóvonal a legfontosabb. Mindemellett a kormányzati felelősség hiányát is megoldandó problémának tekinti, ugyanis felelősségre vonás nélkül a pártok egymást túllicitáló versenye továbbfolytatható. A demokrácia egyik legfontosabb garanciájaként értelmezi a párton belüli platformképzést, amely az alapértékekben megegyező emberek nüánsnyi különbségeit hivatott kifejezni.

* Uo. 91. p.

Ezután az elemzés a kormányváltások személyi, szerkezeti, intézményi következményeit veszi górcső alá. A politológus meglátása szerint a kormányváltásoknak szinte már rendszerváltó jellegük van, amely a politikai patronázs alkalmazásában is kifejezésre jut. A politikai patronázs, amely a huszadik század eleji célkitűzésektől eltérően a politika és a közigazgatás bizonyos mértékű összefonódását eredményezi, Nyugat-Európában is elterjedt gyakorlat. A kormányrúdnál lévő politikai erők ellenzékhez való viszonyában az önkorlátozás „leben und leben lassen” elvének alkalmazása helyett inkább az önfelértékelés fedezhető fel, és ennek következményeként a kölcsönös engedményekre épülő politika szorul háttérbe. A politikai elitscsoportok a hatalomért késhegyre menő harcot vívnak egymással, és a legvégsőig elvetik a konszenzusteremtés lehetőségét. Emiatt a magyar demokrácia konszenzusképtelen, kiszorító jellegűt kap, és ez nehezíti a demokrácia szükséges stabilizálódását.

Lipsetre hivatkozva a szerző leszögezi, hogy a demokráciában külön kell választani a rendszer működése szempontjából nélkülözhetetlen autoritás forrását a hordozójától. Míg a forrás fenntartja a rendszert, addig a hordozó működteti a demokráciát. Lipset a koronát, az alkotmányt jelöli meg forrásként, ezt Fricz még a demokratikus értékek tiszteletével, a nemzettel, valamint a demokratikus kiegyezéssel egészíti ki. Véleménye szerint Magyarországon a kettő még nem különült el egymástól. A kiszorító jellegű politika, a merev négyéves ciklusok és a posztkommunizmus jelenléte a kádári attitűdök továbbélésével mind azt sugallják, hogy nincs világos cezúra a pártállami diktatúra és a demokratikus jogállam között. A jogi-intézményi átalakulás után politikai, erkölcsi de legfőképp lelki átalakulás szükségeltetik a beteg demokrácia orvoslására, amely csak egy második rendszerváltás által valósítható meg.

A nagy ívű elemzés végül a politika és az erkölcs viszonyát boncolgatja. A kérdés aktualitását a politika emberközelsége kerülésével magyarázhatjuk. A 21. század hajnalán egyre nagyobb szerepet kap a média és az Internet általi tájékozódás, melyek segítségével árnyaltabb képet kaphatunk a politikai aktorokról. *Nolens volens* emberi mivoltukban láthatjuk őket, és ennek megfelelően erkölcsi mércével is megítélhetjük őket. A politológus a demokratizálódás során létrejött politikai normák szerves részének tekinti az idők folyamán kialakult erkölcsi normákat is. Megállapítást nyer az a tény is, hogy Magyarországon a demokrácia működési normái mind a mai napig nem alakultak ki teljesen. A politikai elit nem kezeli súlyának megfelelően a morális kérdéseket, és a politikai pozíciók megvédése érdekében a normatív szempontok érvényesítését mellőzi. Nincsenek mindenki által elfogadott erkölcsi szabályok, amelyek betartása fölött éberem őrködne a társadalom. Az emberek néha hajlamosak könnyösen szemet hunyni a korrupciós cselekedetek fölött, és a gyermeki csínytevések kategóriájába sorolják az égbekiáltó erkölcsi vétségeket is. A szerző Kis Jánost idézve vonja le a végkövetkeztetést, miszerint a rendszernek nincs morális alapja.

Az újonnan megalkotott, a demokráciát irányító politikai elitek motivációira, lelki beállítottságára épülő demokráciatipológia szerves előzményének tekinthető a szerzőtől származó korábbi pártrendszer-tipológia, amely az önkorlátozó és az önfelértékelő típust különbözteti meg. A politikai elitek cselekvéseinek ösztönzőire különös hangsúlyt helyezve az új kategorizálás 12 szempont alapján történik. Ezek a következők: 1) a politikai elit „hozott” politikai kultúrája 2) a társadalom „hozott” politikai kultúrája 3) a társadalom szerepe a rendszerváltásban 4) a kialakult törésvonalak jellege, tartalma 5) a demokratikus autoritás léte vagy nemléte 6) a posztkommunizmus jelenléte vagy eltűnése 7) a demokratikus normák helyzete 8) a nemzetállam állapota 9) a kormányzati ciklusok egymáshoz való viszonya 10) a média és politika viszonya 11) az érdekszervezetek működése 12) az erkölcsi normák helyzete, a korrupciók és visszaélések kezelése. A 13. összegző szempont a politikai elit mentalitását vizsgálja. A tipizálás eredményeként a demokrácia a befogadó vagy a kizorító jellegű csoportba sorolódik.

A sajátos demokratizálódás ódiuma a demokratikus intézmények és a politikai aktorok motivációi közötti mély ellentét. Ez a szimbiózishány a társadalom motivációhiányával kiegészülve vezetett a harmadik köztársaság lelki válságához. A magyar demokrácia válságából kivezető utat kínál a szerző: „egy új alkotmány beiktatásával, kellő szimbolikus erővel létre kell hozni Magyarországon a negyedik köztársaságot, mégpedig a társadalom és a politikai elit közös akaratának eredményeképp.”*

A mű széleskörűen és mélyrehatóan elemzi a magyar demokrácia működését, és az alapos munka eredményeként a szerző egy könnyen alkalmazható, a magyar sajátosságokat messzemenően figyelembe vevő tipológiát hoz létre.

* Uo. 309. p.